

სარგის კაკაბაძე

დიდმოჩის ომი

გამომცემლობა „განათლება“
თბილისი — 1982

წიგნი ეძღვნება დიდგორის ომს, რომელიც XII საუკ. საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი უბრწყინვალესი მოვლენაა.

დიდგორის ომში თურქ-სელჯუკთა ჯარის სასტიკი განადგურებით ქართველი ხალხი განთავისუფლდა თურქთა საუკუნოვანი შოქალეობისაგან და დასაბამი მიეცა საქართველოს პოლიტიკურ და სამეურნეო აღორძინებას.

ნაშრომში ფართოდაა გაშუქებული საქართველოს მაშინდელი სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება, ქართველი ხალხის ბრძოლა გაერთიანებისა და დამოუკიდებლობისათვის, დავით აღმაშენებლის შოღვაწეობა, მისი ბრძოლა გარეშე მტრებისაგან საქართველოს განთავისუფლებისა და ქვეყნის გაერთიანებისათვის.

სარგის კაკაბაძე

გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე სარგის (სერგო) ნესტორის ძე კაკაბაძე (1886—1967) დაიბადა იმერეთის სოფელ კუბში (წულუკიძის რაიონი).

ჯერ კიდევ გიმნაზიის მოწაფემ, 16 წლის სარგისმა, „ფაქედონობით Homo Novus, გამოაქვეყნა ურცელი წერილი „ქართველთა რიცხვი ასი წლის წინათ“ (გაზ. „ივერია“, 1902 წ. № 254, გვ. 3). მას მოსე ჭანაშვილმა „საგულსმზერო გამოკვლევა“ უწოდა („ივერია“, 1902 წ., № 256, გვ. 2), გვქვი არ შეპარვია, რომ თანატოლზე წერდა.

სარგისის თანაგიმნაზიელი, შემდეგში, დიდი მეცნიერი დიმიტრი უზნაძე იგონებდა: გიმნაზიაში ოთხ პირველთაგან ჩვენს შორის უპირველესი იყო სარგის კაკაბაძე. მაშინდელი მისი რეფერატები ისტორიის საკითხებზე, გამოკვლევებს წარმოადგენდაო.

სარგისმა წარჩინებით დაამთავრა გიმნაზია 1905 წელს და ვენის უნივერსიტეტის ფილოსოფიური ფაკულტეტის ისტორიის განყოფილების სტუდენტი გახდა (1905—1907 წლები). შემდეგ იგი გადმოვიდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლური ენების ფაკულტეტის სომხურ-ქართულ განყოფილებაზე. აქ მან 1909 წელს, ჯერ კიდევ სტუდენტმა, საკონკურსო ნაშრომით თემაზე „ოვანე და ზაქარია მხარგრძელების მოღვაწეობა წყაროებისა და სომხურ-ქართული წარწერების მიხედვით“, გერცხლის მედალი დაიმსახურა.

მომდევნო წელს ს. კაკაბაძემ წარჩინებით დაამთავრა უნივერსიტეტი. ნიკო მარმა ს. კაკაბაძის სადიპლომო ნაშრომის თაობაზე აღნიშნა, რომ იგი არის ფრიად სერიოზული გამოკვლევა და ავტორის რუსული ენის სტილიც კი ბევრ მეცნიერს შეშურდებოდაო.

ს. კაკაბაძე 1910 წელს ბრუნდება თბილისში და იწყებს დამოუკიდებელ სამეცნიერო-პედაგოგიურ მოღვაწეობას. 1911—1919 წლებში იგი ასწავლიდა მესამე გიმნაზიაში, ლექციებს კითხულობდა ქალთა უმაღლეს კურსებზე და ამიერკავკასიის სახალხო უნივერსიტეტში; აქტიურად მონაწილეობდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა და სხვათა საქმიანობაში, სისტემატურად იბეჭდებოდა ქართულსა და რუსულ ჟურნალ-გაზეთებში, აქვეყნებდა წიგნებსაც.

ს. კაკაბაძე 1918—1932 წლებში წამყვანი თანამშრომელი იყო მაშინდელი რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტისა.

ს. კაკაბაძე 1918 წელს დაამტკიცეს თბილისის უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტად, ხოლო შემდეგ მას პროფესორობაც მიანიჭეს. 1934 წლიდან 1952 წლამდე ს. კაკაბაძე კითხულობდა საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა კურსს ქუთაისის, ბათუმისა და სოხუმის პედაგოგიურ ინსტიტუტებში, ამავე დროს მუშაობდა თბილისის ზოგიერთ უმაღლეს სასწავლებელში. პენსიაზე გასვლის შემდეგ, კონსულტანტობდა ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის ისტორიის კათედრასა და სახელმწიფო მუზეუმს; თანამშრომლობდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმსა და ცენტრალურ არქივში.

სარგის კაკაბაძე 60-ზე მეტი წლის განმავლობაში ეწეოდა მრავალმხრივ სამეცნიერო-კვლევითს, სამეცნიერო-ორგანიზატორულსა და პედაგოგიურ მუშაობას. მისი მოღვაწეობა გამოირჩეოდა „არაჩვეულებრივ ნებისყოფით, დიდი ნაყოფიერებით, კვლევა-ძიების დამოუკიდებლობითა და ორიგინალობით. ს. კაკაბაძე წარმატებით აგრძელებდა წინამორბედების საშვილიშვილო საქმიანობას საისტორიო ძიებებში, დიპლომატიკის, არქეოგრაფიის, პალეოგრაფიის, ტექსტოლოგიისა და კლასიკური ლიტერატურის პრობლემებსა და საკითხებზე, ეწეოდა ისტორიულ-ლიტერატურული ძეგლების პუბლიკაციას.

ს. კაკაბაძემ 200-მდე საკუთარი დოკუმენტი დაუდო საფუძვლად მისი ინიციატივით დაარსებულ საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივს, რომელსაც მეცნიერი უძღვებოდა 1921—1926 წლების განმავლობაში. 1924—1934 წლებში ს. კაკაბაძე სიძველეთა დაცვის ხელმძღვანელი იყო და უთვალავი საისტორიო ძეგლი, ძვირფასი სამუზეუმო ნივთი, ნუმიზმატიკური კოლექცია და დოკუმენტი გადაარჩინა დაღუპვისაგან“ (ვახ. კომუნისტი“, 1967 წლის 5 აპრილი).

ს. კაკაბაძის 300-ზე მეტი სახელწოდების ნაშრომთა ბიბლიოგრაფიაში ირიცხება „ისტორიული საბუთების“, წიგნი I—IV (1913 წ.), „დასავლეთი საქართველოს საეკლესიო საბუთები“, წიგნი I—II (1921 წ.) და სხვ.

ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებული დოკუმენტური მასალები (განსაკუთრებით — სიგელ-გუჯრები) შეიცავენ ფეოდალური საქართველოს სოციალური, პოლიტიკური, ეკონომიკური, ისტორიული გეოგრაფიის, პალეოგრაფიისა და ქართული კლასიკური ლიტერატურის უამრავ საკითხებს.

მეცნიერულ მნიშვნელობას ინარჩუნებენ ს. კაკაბაძის გამოკვლევები „წერილები და მასალები საქართველოს ისტორიისათვის“ (1914 წ.), „საისტორიო ძიებანი“ (1924), „შტუდები“ და მთელი რიგი სტატიები მის მიერვე დაარსებულსა და ნარედაქტორებ გამოცემაში — „საისტორიო კრებული“, წიგნი I—IV (1928—1929), „საისტორიო მოამბე“, წიგნი I—IV (1924—1925) და სხვ.

ს. კაკაბაძე იყო ერთ-ერთი გამოჩენილი წყაროთმცოდნე; ბევრი დაკარგული საბუთის მის მიერ გადაწერილი პირი უკვე დედნის როლს ასრულებს.

ს. კაკაბაძის „საქართველოს ისტორია“. „ახალი საუკუნეების ეპოქა“ (1920 და 1922 წლების გამოცემები) 1923 წლამდე იყო ძირითადი სახელმძღვანელო რესპუბლიკის საშუალო და უმაღლეს სასწავლებლებში.

სამოქალაქო ისტორიის გარდა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, მნიშვნელოვანია ს. კაკაბაძის დეწლი ქართული კლასიკური მხატვრული ლიტერატურის ძეგლების პუბლიკაციისა და ქართული ფილოლოგიის საკვანძო და სხვა საკითხების გაშუქების მხრივ. მან ორ-ორგზის გამოსცა „ვეფხისტყაოსანი“ (1913—1927), ჩახრუხაძის „თამარიანი“, შავთელის „აბდულმესიანი“ (1913—1937), ერთხელ „ამირანდარეჯანიანი“ (1939), თავისი გამოკვლევებით, კომენტარებითა და შენიშვნებით. ამათ გარდა, გამოაქვეყნა საფუძვლიანი მონოგრაფია „რუსთაველი და მისი ვეფხისტყაოსანი“ (1966) და სხვ.

ს. კაკაბაძეს გამოუცემელი დარჩა საქართველოს ისტორიის მრავალი ტომი, ქართულ და რუსულ ენებზე, მონოგრაფიები („ეხბტანგ გორგასალის ეპოქა“, „ქრწანისის ბრძოლა“), „ქართული საისტორიო საბუთები“ (IX—XI ს. 1000 გვ. და სხვ.

წინამდებარე ნაშრომი დაწერილია 1966 წლის ოქტომბერ-დეკემბერში, ავტორის მიერ მისივე „ქართული ხალხის ისტორიის“ გამოუქვეყნებელი ნაწილის საფუძველზე და დიდგორის მიდამოების დათვალიერება-შესწავლის შედეგად.

ახალგაზრდა სარგისის მოღვაწეობას აღრევე წამახალისებლად გამოეხმაურა მტკოეანი პოეტი და ერის მრავალმხრივი მოამავე აკაკი წერეთელი (გაზ. „თემი“, 1913 წ. 1 აპრილი); ს. კაკაბაძის მეცნიერულ-საზოგადოებრივ საქმიანობას შემდეგაც თანაგრძნობით ეპყრობოდა ჩვენი საზოგადოებრიობა და მით უფრო აფასებს მას თანადროულობა.

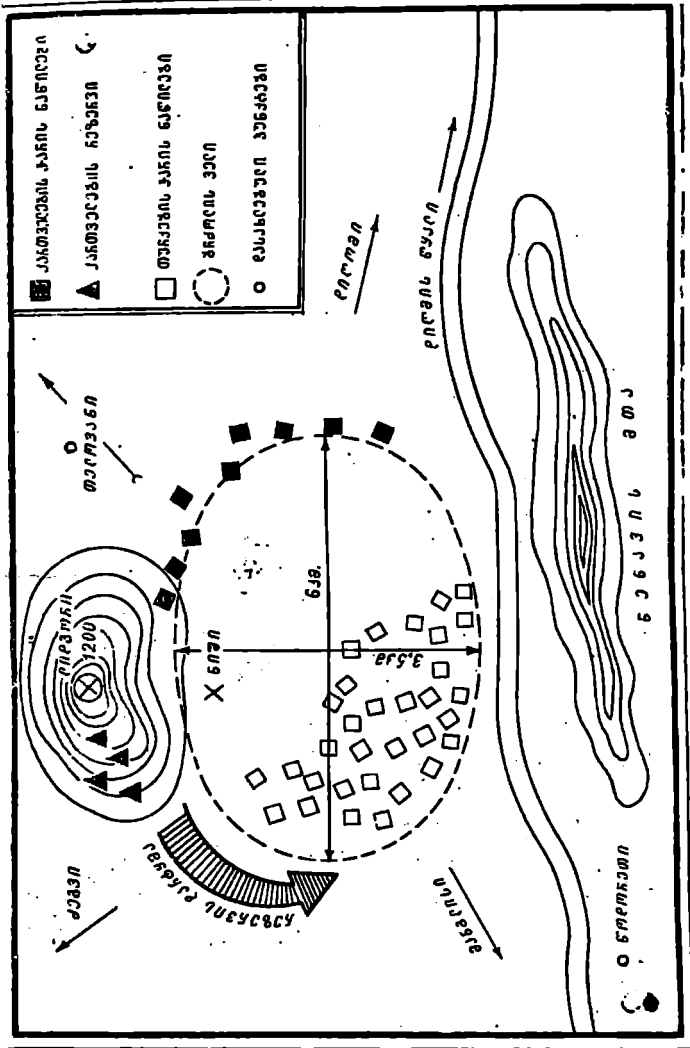
იოსებ მგვრელიძე,
დოქტორი, პროფესორი

დიდგორის ომი

დიდგორის ომს (1121 წლის აგვისტო) ჩვენი ხალხის ისტორიაში უდიდესი შედეგი ჰქონდა: საქართველო განთავისუფლდა გარეშე ძალთა (უმთავრესად მომთაბარე თურქთა) მძლავრობისაგან, რასაც მოჰყვა XII ს. საქართველოს სოციალური, პოლიტიკური და კულტურული აღორძინება. დიდგორის ომში გამარჯვების გარეშე ჩვენს ხალხს არც თამარ მეფის ხანა ექნებოდა, და, ალბათ, არც შოთა რუსთაველი ეყოლებოდა. ამიტომ დიდგორის ომის ჭეიროვნად შესწავლას ჩვენი ხალხის ისტორიისათვის თვალსაჩინო მნიშვნელობა აქვს. ამ მხრივ კი ძლიერ ცოტაა გაკეთებული. ჭერ ის ადგილიც არაა გამოჩვენებული, სადაც ეს გრანდიოზული ომი მოხდა, თუმცა ქართველი ხალხი, მოყოლებული XII ს-დან მტკიცედ იცავს ხსოვნას ამ ომის შესახებ და ყოველწლიურად უქმობს „დიდგორობას“ სოფელ დიღმის თავზე, სოფელ თელოვანის დასავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით გაშლილ ვრცელ (2×5 კმ) ველზე, ცალკე კიდევ პატარა დიდგორობას — დიღმის წყლის სათავის ზემოთ, დიდგორის მთის სწორ ზეგანზე.

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია ფაქტობრივი მასალების მიხედვით წარმოადგინოს დიდგორის ომის სურათი.

1. ლიტერატურის მიმოხილვა დიდგორის ომის შესახებ. პირველად მარი ბროსემ დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის შესახებ უცხოური ცნობები დაურთო „ქართლის ცხოვრების“ თავის ფრანგული თარგმანის გამოცემას წიგნში *Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie*, SPb.,

(1851, გვ. 223-234, 236-241). მ. ბროსემ თავი მოუყარა კერძოდ დიდგორის შესახებ იმ დროისათვის ცნობილ ყველა უცხოურ წყაროს. ამ წყაროთა ავტორები იყვნენ: სომეხი ისტორიკოსი მათე ედესელი, რომელიც (როგორც თავის დროზე მიხ. ჩამჩენი ფიქრობდა) დაიღუპა 1144 წელს მაჰმადიანების მიერ ქალაქ ედესის დაპყრობის დროს, არაბი ავტორი იაკუტი (გარ. 1228 წ.), აბულ-ფარაჯი (გარდ. 1288 წ.), ელ-აინი (გარდ. 1460 წ.). მ. ბროსეს აგრეთვე მოკლედ აქვს მოხსენებული გოტიეს ცნობაც (იქვე, გვ. 229, შენ. 4), მაგრამ გამოტოვებული აქვს იბნ-ალ-ასირის ცნობა, დეფრემერის მიერ 1849 წელს მოცემული, თუმცა დეფრემერის ამ შრომას ის იხსენიებს (Histoire de la Géorgie, I, 1849, გვ. 367, შენ. 3).

მ. ბროსეს მიერ დაგროვილი ხსენებული ცნობები გამოიყენა დიმ. ბაქრაძემ (ვახუშტის „საქართველოს ისტორიის“ 1885 წლის გამოცემის შენიშვნებში, გვ. 181-183).

დიდგორის ომს შეეხნენ: ნ. ხიზანიშვილი მონოგრაფიაში „მეფე დავით აღმაშენებელი და მისი დრო“ (1894 წ.) და მ. ჯანაშვილი თავის „საქართველოს ისტორიაში“ (1895 წ.).

იბნ-ალ-ასირისა და ალ-ჯოზის დეფრემერის მიერ ფრანგულად გადათარგმნილი ცნობები დიდგორის ბრძოლის შესახებ ქართულად გამოაქვეყნა ა. მაჭავარიანმა ქურნალ „მოამბეში“ (1898 წ., № 1 და 2).

დიდგორის ომს ყველა დასახლებული მასალის გამოყენებით ეხებოდა დ. კარიჭაშვილი თავის წიგნში „საქართველო XII საუკუნეში“ (1902 წ.). ამ ბრძოლას სხვადასხვა დროს, ასე თუ ისე, სხვა ავტორებიც შეეხენ.

დიდგორის ბრძოლის შესახებ ივანე ჯავახიშვილი თავის „ქართველი ერის ისტორიაში“ წერს: „თურქების სულტანმა შემოიერთა არაბეთის მეფე, სხვა მაჰმადიანი მთავრებიც და საქართველოსაკენ უზარმაზარი ჯარი გამოგზავნა. დავითმა არჩია მტრისთვის დაესწრო ბრძოლის დაწყება, თავისი ჯარი მაჰმადიანებს დიდგორის მთაზე, მანგლისის მახლობლად, შეაგება და ეკვეთა თურქებს. თუმცა თურქები რიცხვად ბევრად უფრო მეტი იყვნენ, მაგრამ დავითის ბრწყინვალე სამხედრო ნიჭმა და სამშობლოს დამცველების მხნეობამ გაიმარჯვა. მაჰ-

მადიანთა უზარმაზარი ლაშქარი სასტიკად დამარცხდა და ქართველებს აურაცხელი სიმდიდრე ჩაუვარდათ ხელში. დიდგორის ბრძოლა მოხდა 1121 წლის აგვისტოში. მან დაამტკიცა, რომ საქართველო ეხლა აღმოსავლეთის ერთი უძლიერესი სახელმწიფოთაგანი იყო“.

„საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელოს 1946 წლის (მეორე) გამოცემაში პარაგრაფი დავით აღმაშენებლის შესახებ დაწერილია ს. ჯანაშიას მიერ. მას დიდგორის ბრძოლა ასე აქვს აღწერილი. თურქები 400—600 ათასი კაცის რაოდენობით წამოვიდნენ საქართველოსკენ. „მტრის ჯარმა სწრაფად იარა. მოულოდნელად შემოიჭრა საქართველოში, მხარმარჯვნივ დასტოვა თბილისი და 1121 წლის 12 აგვისტოს მიადგა ქალაქ მანგლისს. თურქებს განზრახული ჰქონდათ ამ რაიონში გადაელახათ თრიალეთის ქედი და მოეწყვიტათ დავით მეფე დასავლეთ საქართველოში მდებარე მისი ძირითადი ბაზებისაგან... დავითმა დიდი სისწრაფით ატარა თავისი სამოცდაათათასიანი ლაშქარი და მანგლისის ჩრდილოეთით დიდგორის მთაზე შეაგება იგი თურქებს. დიდგორის ბრძოლა მოხდა 1121 წლის 15 აგვისტოს. იგი დიდხანს არ გაგრძელებულა. ქართველთა ჯარს გამოეყო და მტრის ბანაკისაკენ გაემართა 200 მხედარი. თურქებს ისინი მათ მხარეზე გადასული მოღალატენი ეგონათ და დაუბრკოლებლივ მიუშვეს რაზმი შეაგულ ბანაკამდე. მაგრამ გულადმა ქართველმა მეომრებმა უეცრად ხმლები იშიშვლეს და დაერივნენ გაცელებულსა და დაბნეულ თურქებს. დავითმა ისარგებლა მტრის არევიდან და ელვისებურად ეკვეთა მისი ლაშქრის ფრთებს. მაჰმადიანთა უზარმაზარი ჯარი სასტიკად დამარცხდა თურქებმა ბრძოლის ველზე დასტოვეს დიდძალი მოკლული და დაჭრილი და გაქცევით უშველეს თავს. ქართველებმა დიდხანს სდიეს ლტოლვილ მტერს და აურაცხელი სიმდიდრე და მრავალი ტყვე ჩაიგდეს ხელში. დავითის ბრწყინვალე სამხედრო ნიჭმა და სამშობლოს დამცველთა მხნეობამ სრული გამარჯვება მოუპოვა საქართველოს“.

ნ. ბერძენიშვილი დიდგორის ომს აღწერს შემდეგნაირად (საქართველოს ისტორია. I. დამხმარე სახელმძღვანელო, 1958, გვ. 160—161): „შევიწროებულმა თურქებმა სპარსეთ-

ში მკდარ თურქთა სულტანს სთხოვეს ქართველების წინა-
აღმდეგ დახმარება. სულტანმა საფრთხე სწორად შეაფასა და
კოალიციური ლაშქრის თადარიგი დაიჭირა. მაჰმადიანთა გასა-
ქირის ლოზუნგით მან მრავალი მაჰმადიანი მეფე-მთავარი
აღძრა და საქართველოს უზარმაზარი ჯარი შემოუსია.

„დავითი მტერს სავსებით მომზადებული დაუხვდა. მან
ქართველთა ლაშქრის შემადგენლობა ამ ომისათვის საგანგე-
ბოდ შეარჩია. ქართველთა და ყივჩაყთა გარდა ამ ომში მო-
ნაწილეობდა დასავლეთ ევროპულ ჯვაროსანთა ათასი მეომ-
რისაგან შემდგარი რაზმი.

„დავითი თავისი ჯარით თვით გაეგება მტერს და იქ აი-
ძულა მას ომის დაწყება, სადაც ქართველთათვის იყო ხელ-
საყრელი. ომი მოხდა თრიალეთ-მანგლისის მხრიდან შიდა
ქართლისაკენ მომავალ გზებზე, უმთავრესად კი დიდგორის
მიდამოებში. ამ ვიწროებში მტერმა თავისი რიცხობრივი სი-
ჭარბე ვერ გამოიყენა და სასტიკადაც დამარცხდა. შრავალი
ათასი ტყვე და აურაცხელი სიმდიდრე დავლად დარჩათ ქარ-
თველებს. მტრის ვეება ჯარის მცირე-ნაწილმაღა უშველა თავს
გაქცევით. ეს მოხდა 1121 წლის აგვისტოში“.

1965 წელს გამოქვეყნდა შ. მესხიას მონოგრაფია „დიდ-
გორის ომი“¹.

ახალი სიტყვა დიდგორის ბრძოლის შესახებ, — რომ ეს
ბრძოლა ქართველებმა მოიგეს მძიმედ შეიარაღებული რა-
ინდების წყალობით, — ნათქვამი იყო ჩემს მცირე წერილში
„დავით აღმაშენებლის ორი დიდი ომი“ (ქუთაისის პედინსტი-
ტუტის შრომები, IV, 1942, გვ. 206—217). ამ მეტად მოკლე
წერილში ნათქვამი იყო, რომ დავითს ჯერ კიდევ ერწუნოს
ომში (1104 წ.) „უკვე ჰყავდა გაწვრთნილი მხედრობა ცხე-
ნიან-საქურელიანი, ე. ი. მძიმედ შეიარაღებულნიც. დავითის
მხედრობა შედგებოდა, როგორც მემატინის სიტყვებიდან
ჩანს, „მცირედისა ლაშქრისა და განწირულისა ერისაგან“.
მთავარ ტაქტიკურ ძალას წარმოადგენდა სწორედ ეს „მცი-

¹ 1972 წელს გამოქვეყნდა შ. მესხიას მონოგრაფია „ძლევა საკვირ-
ველი. დიდგორის ბრძოლა და თბილისის შემოერთება“.

რედი ლაშქარი“, რომელიც უნდა ყოფილიყო მძიმედ შეიარაღებული რაინდული მხედრობა“ (იქვე, გვ. 208).

იქვე სანიმუშოდ მომყავდა ჯვაროსნების მიერ 1098 წელს ახლად (1097 წ.) აღებულ ანტიოქიის შესანარჩუნებლად ცნობილი ომი თურქ ამირა კერბოგის ლაშქართან. აქ ფრონტის დაახლოებით 2—4 ათასი ნაბიჯის სიგრძეზე (საშუალოდ, მაშასადამე, ორი კმ-ის მანძილზე) საბრძოლო ხაზი ეკავა ორი ათას რაინდ-მხედარს. რაინდების წინ იდგნენ ქვეითნი, რომელნიც თვით ბრძოლის დროს რაინდების უკან დადგნენ. „ჯვაროსან-რაინდებმა შედარებით ადვილად დაამარცხეს ამირა კერბოგის არმია და გააქციეს იგი. მთელი ამ ომის სიმძიმე, ამჯვარად, გადაიტანეს მხედარ-რაინდებმა, რომელთა მძიმე შეიარაღებას ვერ დაუმაგრდა თურქების არმია და დამარცხდა. (იქვე, გვ. 208, 209).

„ასევე იყო დიდგორის ომშიც, სადაც ქართველებმა გამარჯვება მოიპოვეს მძიმედ შეიარაღებული რაინდების მეოხებით. გოტიე წერს, რომ დავითმა თავისი ჯარის სათავეში დააყენა ორასი ფრანკი (ევროპელი) მეომარი, რომელთაც შეუტრიას თურქებს და დაამარცხეს ისინი“. „ექვს გარეშეა, ვწერდი მე (იქვე, გვ. 217), აქ იგულისხმებიან ევროპელი რაინდები, რომელნიც დავითის სამსახურში იმყოფებოდნენ და რომელნიც მოქმედებდნენ ქართველ რაინდებთან ერთად, რომელთა (ე. ი. ქართველი რაინდების, ზოლო ევროპელი რაინდების რაოდენობა 200 კაცი უკვე ნაჩვენებია იყო. — ს. კ.) რიცხვი რამდენიმე ასი და, შესაძლებელია, ერთი-ორი ათასი უნდა ყოფილიყო (იგულისხმებიან მძიმედ შეიარაღებული და საუკეთესოდ გაწვრთნილი რაინდები). მართლაც, სავსებით შესაძლებელია, რომ დიდგორის ბრძოლაში ამ მძიმედ შეიარაღებულ რაინდებს (ე. ი. არა მხოლოდ 200 ფრანკს, არამედ მათთან ერთად 1-2 ათას ქართველ რაინდს. — ს. კ.) გადამწყვეტი როლი შეესრულებინათ“ (იქვე).

მოუხედავად იმისა, რომ ამ წერილის აზრი სავსებით გასაგები უნდა ყოფილიყო, 1943 წ. დეკემბერში გაზ. „კომუნისტის“ № 264-ში მ. კრავეიშვილის ფსევდონიმით გამოვიდა შემდეგი ტყუილ-ტყუილი სათაურის მქონე, წერილი — „უბასუხისმგებლობა თუ ისტორიული ფაქტების ფალსიფი-

კაცია“. ამ წერილის ავტორი ამტკიცებდა, თითქოს ჩემს წერილში მე ვამბობდი, რომ დიდგორის ომის ბედი ორასმა ევროპელმა რაინდმა გადაწყვიტა¹. მე კი ვწერდი, რომ ამ ომში გადაწყვეტი როლი შეასრულეს მძიმედ შეიარაღებულმა რაინდებმა, რომელთაგან ორასი ევროპელი იყო და 1-2 ათასი ქართველი მეჭოი.

„კომუნისტის“ (მ. კრავეიშვილის) წერილში ზემოთ მოყვანილი ციტატა ჩემი წერილიდან წარმოდგენილია დამახინჯებით: „აქ იგულისხმებიან ევროპელი რაინდები, რომელნიც დავითის სამსახურში იმყოფებოდნენ და რომელნიც მოქმედებდნენ ქართველ რაინდებთან ერთად. მათი (!) რიცხვი რამდენიმე ასი და შესაძლებელია ერთი-ორი ათასი ყოფილიყო (იგულისხმებიან მძიმედ შეიარაღებული და საუკეთესოდ გაწვრთნილი რაინდები) და სხვ. სიტყვა „რომელთა“, რომელიც მიეკუთვნება გამოთქმას „ქართველი რაინდები“, აქ შეცვლილია სიტყვით „მათი“ და აზრი დამახინჯებულია. ფრანგი რაინდები დიდგორის ომში იყვნენ არა უმეტეს ორასი კაცისა (რაც მე იქვე მაქვს აღნიშნული), აქ კი ლაპარაკი იყო დამატებით კიდევ ერთ-ორ ათას ქართველ რაინდზე.

ქართველი რაინდობა წარმოადგენდა მეტად საინტერესო მოვლენას ფეოდალურ საქართველოში, სადაც მას საუკუნეების მანძილზე წამყვანი მნიშვნელობა ჰქონდა.

მე არ მომეცა მაშინ შესაძლებლობა მ. კრავეიშვილის წერილს გამოვბასუხებოდი და ეს გაუგებრობა პრესაში გამეჩვენებოდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „ორასმა მძიმედ შეიარაღებულმა ფრანგმა კი არა, ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ლ ა შ ქ რ ი ს თ ა ვ გ ა ნ წ ი რ ვ ა მ, მ ო ლ ა შ ქ რ ე თ ა მ ა რ ჯ ვ ე დ მ ო ქ ნ ე უ ლ მ ა ხ მ ა ლ მ ა, ქ ა რ თ ვ ე ლ ი გ ლ ე ზ ი ს ა და ხ ე ლ ო ს ნ ი ს მ ა რ ჯ ვ ე ნ ა მ და მ ა მ ა ც ი ლ ა შ ქ რ ი ს გ ო ნ ი ე რ მ ა ხ ე ლ მ ძ ღ ვ ა ნ ე ლ ო ბ ა მ უ ზ რ უ ნ ვ ე ლ ყ ო დ ი დ ი გ ა მ ა რ ჯ ვ ე ბ ა დ ი დ გ ო რ ი ს გ ა დ ა მ წ ყ ვ ე ტ ბ რ ძ ო ლ ა შ ი“ (ხაზგასმა ავტორისა).

¹ იგივე აქვს გამოჩენილი შ. მესხიას მონოგრაფიაში „დიდგორის ბრძოლა“, თბილისი, 1965 წ.

უნდა კატეგორიულად ითქვას, რომ საშუალო საუკუნეებში ფეოდალური წყობილების განვითარებისა და წარმატების ხანაში წამყვანი და გადამწყვეტი მნიშვნელობა სამხედრო საქმეში ჰქონდა მძიმედ შეიარაღებული რაინდების ჯარს. მოვიყვან ერთ ციტატას: „რაც უნდა დიდი ყოფილიყო ის დაზმარება, რომელსაც რაინდებს უწევდნენ დამხმარე ჯარები, განსაკუთრებით მშვილდით მსროლელნი და ქვეითი შუბოსნები, მაინც არ უნდა დავივიწყოთ, რომ მათ ჰქონდათ მხოლოდ მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა. ლაშქრის ბედის გადამწყვეტ ძალას წარმოადგენდნენ რაინდები. ეს რჩება ძირითად ფაქტად. გაუზვიადებლივ შეიძლება წამოყენებულ იქნეს დებულება, რომ საშუალო საუკუნეებში საუკეთესო და იდეალურ ჯარად დიდხანს ითვლებოდნენ მძიმედ შეიარაღებული, წმინდა რაინდული მეომრები... წვრილ მფლობელთა და დინასტიების, აგრეთვე ქალაქების შინა ბრძოლების დროს მეომრების ძირითად მასას შეადგენდნენ დამხმარე ჯარები, რადგანაც მათ შეეძლოთ მძიმედ შეიარაღებული მეომრების, და მით უმეტეს, ნაძღვილი რაინდების გამოყვანა მხოლოდ შეზღუდული რაოდენობით. მაგრამ მეფეების მსხვილი, გადამწყვეტი ომები არის წმინდა მხედრულ-რაინდული... ასეთ ბრძოლათა აღწერილობაში არა იშვიათად (წყაროებში) ხაზგასმულად მოხსენებულია, რომ იქვე მყოფ ქვეით ჯარს ბრძოლაში არც ასაქმებდნენ“ (Ганс Дельбрюк, История военного искусства, перевод с немецкого, М., 1938, стр. 198—199).

ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ საქართველოში ფეოდალურ ლაშქარში ფართო მასიდან გაჰყავდათ მხოლოდ სრული ფუძის მქონე და, მაშასადამე, ძირმაგარ გლეხებიდან თითო ფუძეზე თითო კარგად გაწვრთნილი და სათანადოდ აკაზმული მხედარი (თითო ფუძეზე ხშირად რამდენიმე კომლი იყო) და ისიც მხოლოდ მსუბუქ დამხმარე ცხენოსან ჯარში. სხვა-ნაირად მაშინ არც შეიძლებოდა, რადგანაც რაინდულ აკაზმულობას დიდი ანუ კარგი შეძლება უნდოდა და, გარდა ამისა, მძიმედ შეიარაღებულ რაინდს უნდა ჰყოლოდა მეაბჯრენი, მსახურნი და თავმჯდომარის პირადად, ლაშქრობის დროს, არა ნაკლებ სამი ცხენისა (ცალკე საომარი და ცალკე კიდევ „სა-

ტალახე“ ცხენები). არც ისე ადვილი იყო ასეთ პირობებში ლარიბი გლეხებისა და ხელოსნების სამხედრო საქმეში დასაქმება და, კერძოდ, XII ს-ნის ფეოდალურ ჯარში მათ მიერ ხმლის მოქნევა. გაუწვრთნელად და მოუძნალებლად ჯარში მათი გაყვანა კი გამოიწვევდა უსარგებლოდ მათ დაღუპვას და ამიტომ ეს არც ზნდებოდა. ლარიბ გლეხს და ზელოსანს თავისი საქმე ჰქონდათ.

როგორც ქვემოთ დავინახავთ, დიდგორის მთავარ ბრძოლაში გადაწყვეტი რილი შეასრულეს სწორედ მძიმედ შეიარაღებულმა რაინდებმა (რომელთა შორის მცირედ ევროპელებიც იყვნენ). სხვაგვარად, ამ ბრძოლაში თურქების ორასათასიანი ლაშქრის ქართველების სამხანგეარჯერ ნაკლები ჯარის მიერ კატასტროფული განადგურების ახსნა შეუძლებელია.

დიდგორის ომი, რომელშიც 1121 წ. ორივე მხარედან (ქართველებისა და თურქების მხრივ) სამასი ათასი მეომარი იყო ჩაბმული, ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მოვლენაა საქართველოს ისტორიაში. ამ ომმა გადაწყვიტა საქართველოს ძველი დედაქალაქის თბილისის ბედი. VIII ს-ნის დასაწყისიდან თბილისი მაჰმადიანთა ხელში იყო. ამის შემდეგ თბილისსა და მის მხარეს, დაწყებული დიღომიდან, ვიდრე ლელვარის ქედამდის, ე. ი. მთელ ქვემო ქართლს განაგებდნენ ხალიფატის მიერ დანიშნული მმართველები, სახელწოდებით ამირები (არაბული სიტყვა „ამირ“ ნიშნავს უფროსს, მმართველს, ხელმწიფეს). დაახლოებით 800-იანი წლებიდან ორასი წლის განმავლობაში თბილისის ამირებად იყვნენ ჯაფარიანთა დინასტიის წევრნი, მემკვიდრეობის წესით. ეს დინასტია, სარწმუნოებით აგრეთვე მაჰმადიანური, თითქოს სპარსული წარმოშობისა იყო, რადგანაც განსაკუთრებით ამის შემდეგ ქართველები თბილისისა და მისი მხარის მმართველობას სპარსელებს სახელით იცნობდნენ.

2. ქართული ცნობები დიდგორის ომის შესახებ.

ქართველი მემკვიდრე ამ ომის ისტორიას აგვიწერს შემდეგნაირად: ქართველების თარეშებისა და თავდასხმებისაგან „შეიწროებულნი თურქმანნი და კვალად ვაჭარნი განძელ-

ტფილელ-დამანელნი წარვიდეს სულტანსა წინაშე, და ყოველსა სპარსეთსა. შეიღებნეს შავად რომელთამე პირნი და რომელთამე კელები, და რომელნიმე სრულიად. და ესრეთ მიუთხრეს ყოველნი ჭირნი, მოწევნულნი მათ ზედა. აღძრნეს (მათ ისინი) წყალობად თუსად და იქმნა გლოვა ფრიალი შორის მათსა.

„მაშინ სულტანმა მოუწოდა არაბეთისა მეფესა დურბეზს (უნდა იყოს: დუბეისს), სადაყას ძესა, და მისცა ძე თუსი მალიქი და ყოველი ძალი მისი. და აჩინა სპასალარად ელლაზი, ძე არდუზისი, კაცი დაჰმანი (ე. ი. დაჰიმ-ის მქონე; სპარსულად „დაჰიმ“ ნიშნავს ძალაუფლებას) და მრავალღონე. და უბრძანა თურქმანობასა, სადალაცა ვინ იყო, დამასკოთ და პალაბითგან (ალეპოდან) ამოღმართ, ყოველსა მკედრობად (ე. ი. ცხენზე ომად) შემძლებელსა, (და) ამათ თანა ათაბაგსა ჯანძღასა მისითა ძალითა (სომეხი ისტორიკოსი ვარდან დიდი ამ ათაბაგს ეძახის განძაკის, ე. ი. თავრიზის სულთან შსლინ-ს). და ყოველთა ამირათა სომხითსათა. ქრონიკონი იყო სამას ორმოცდაერთი (1121 წელი).

— შეკრბეს ესე ყოველნი, შეითქუნეს, შეიმტკიცნეს სიბრავლითა ვითარცა ჭეიშა ზღუსა, რომლითა აღივსო ქვეყანა, და აგვსტოსა ათვრამეტსა (ვარიანტი: ათორმეტსა) მოვიდა თრიალეთს, მანგლისს და დიდგორთა, რომელ თუთ ფერჯთა ზედა ვერა ეტეოდეს ამათ აღგილთა“.

თვით ომის მიმდინარეობას ქართველი მემატიანე აკვიწერს ასე: „ხოლო მეფემან დავით, უშიშმან და ყოველად უძრავმან გულითა, თუ ვითარ წინა განაწყო სპა მისი და თუ ვითარ ყოველი საქმე შუენიერად და ღონიერად ჰყო, რაბამ (როგორ) რამე წყნარად. უზოთველად და გამოცდილებით და ყოველად ბრძნად განავო. და თუ ვითარ თუსნი სპანი დიცივნა უვნებელად, ამათ ყოველთათუს ვგონებ, რომელ ყოველთა ბრძნთა სოფლისათა ენა ვერ შემძლებელ არს მითხრობად ზედა მიწევნით ყოველსავე. რამეთუ პირველსავე ომსა იოტა ბანაკი მათი და ივლტოდა... ვითარითა ღონითა მოსრნა სახელოვანნი იგი მებრძოლნი არაბეთისანი და ანუ მეოტთა (გაქცეულთა) ვითარ სიშარჯვთ და განკრძალულად (სიფრთხი-

ლით) სდევნა და მოსრნა, რომლითა აღივსნეს ველნი, მთანი და ლელენი მძორებითა.

„ხოლო სპანი ჩვენი და უფროსად ყოველი სამეფო აღივსო ოქროთა და ვეცხლითა, არაბულითა ცხენებითა, ასურულითა ჯორებითა, კარვებითა, სრა-ფარდაგებითა, სხვათა უცხოთა ქურჭლებითა, საბრძოლელთა თუთო საზეთათა, ქოსთა (საბას სიტყვით „ქართულად სპილენძ-ჭური ჰქვან“) და ფილაკავანთათა (საბას მიხედვით იარაღი, „დიდის ლოდის სასროლად ციხის შესამუსრავად“), საბანელთა და სამზარეულოთათა, — (რიცხვი) რაოდენმან ქარტამან (ქალაღმა) და მელანმან დაიტიოს აღწერად. და რამეთუ გლენთა, იხილემცა ოდეს არაბთა მეფენი მოჰყუანდეს ტყუედ და სხვათა გოლიათათათვის რადლა რამცა გვინდოდა თქმად“¹.

დავითის მეფობის ქართველი მემართიანე არის დავით მეფისეგ მოძღვარი მძი სიცოცხლის უკანასკნელი ათი წლის მანძილზე, სახელით არსენი ბერი. მისი ნაწარმოები „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ დაწერილია 1130 წლის ახლოს და შეიცავს მრავალ ზუსტ და მეტად მნიშვნელოვან ცნობას დავით აღმაშენებლის ხანის შესახებ. დიდგორის ომის დროს თითქოს არსენი, მწიგნობართ-უზუცესთან ერთად, სამართებოში (ახლანდელი ტერმინოლოგიით შტაბში) უნდა მჯდარიყო. ამ გარემოებამ ვერ დააზღვევა ის ერთი შეცდომისაგან — მელიქ-თორღული მას სულთანის შვილად ჰყავს მოხსენებული, მაშინ, როდესაც ის სულთანის ძმის შვილი იყო. მაგრამ მაშინდელ პირობებში ასეთი შეცდომა ადვილი გასაგებია.

მეტად მნიშვნელოვან ცნობებს დიდგორის ომის შესახებ და, საერთოდ, დავით აღმაშენებლის ხანაზე შეიცავს „აბდულმესიანი“, რომლის ავტორად მიჩნეულია შავთელი. „აბდულმესიანი“ დაწერილი უნდა იყოს 1123 წელს, როგორც დავით აღმაშენებლის შესხმა და მასში მოცემულია დიდგორის ომის

---

¹ ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბილისი, 1955, გვ. 340—342.

ზოგიერთი დეტალიც¹. თვით შესხმის სახელიც „აბდულმესიანი“ პირდაპირ გულისხმობს დავით აღმაშენებელს, როგორც ქრისტეს მოყმეს, ქრისტეს მონას (აბდულ-მესია არაბულად ნიშნავს „მესიას“, ე. ი. „ქრისტეს მონაწა“; იხ. ქვემოთ, § 18).

ა. გოტიუს ცნობა დიდგორის ომის შესახებ. მთავარ წყაროს დიდგორის ომის შესახებ წამოადგენს გოტიუს ცნობა, რომელიც დაწერილია ამ ომის მონაწილეთა მიერ ავტორისთვის მიწოდებული ცნობების საფუძველზე. ავტორი არის დიდგორის ომის თანამედროვე, ანტიოქიის ჯვაროსანთა მეთაურის როჯერის კანცლერი ანუ მთავარი ეწიგნობარი.

თავის ლათინურად დაწერილ ქრონიკაში *Bella Antioche-na* („ანტიოქიის ომები“) გოტიე ამბობს, რომ ელღაზს ამ ომისათვის ჰყავდა თურქმანებისა და არაბების დიდი ჯარი. რომლითაც ის გაემართა დავით მეფის წინააღმდეგ, რათა მისი მოსპობით უზრუნველყო თავისი მფლობელობა ანტიოქიისა და იერუსალიმში. მასთან იყო ხორასანის სულთანიც (*Soldanus Chorocensium*) და 600 ათასი მეომარი. დავითის

¹ შავთელის „აბდულმესიანი“, მოხსენებული „ვეფხისტყაოსნის“ ეპილოგში, წარმოშობის დროის მხრივ იწვევდა და იწვევს აზრთა დიდ სხვადასხვაობას, ნ. მარი (1902 წელს) მას მიაკუთვნებდა დავით აღმაშენებლის ხანას და თვით აბდულ-მესია, როგორც შესხმის სუბიექტი, მიიჩნდა დავით აღმაშენებლად. ადრე მე ვთელიდი ამ შესხმას XIV ს-ისად (1911 წელს) უღვ დავითის დროისად (1913 წელს). დავით აღმაშენებლის შვილიშვილის დავით V-ის დროისად (1927 წელს). ყოველივე აზრს შესახებ იხ. „ვეფხისტყაოსნის“ 1927 წლის გამოცემა და შესხმის 1937 წლის ჩემი გამოცემის ტექსტი. კ. კეკელიძე ასაბუთებდა, რომ შესხმა დაწერილია თამარ მეფისა და დავით სოსლანის მიმართ. ყველა მოსაზრება აქ არ მოგვეყვას. უკანასკნელად ივ. ლოლაშვილი (ძველი ქართველი მეხოტბენი, II, თბილისი, 1946) ასაბუთებდა, რომ შავთელის „აბდულმესიანში“ შექმნილია თამარ მეფე, დავით სოსლანი და ძე მათი — გიორგი ლაშა. შესხმა დაწერილია 1204—1206 წლებში. ამ ვერსიას ის იმით ასაბუთებს, რომ თითქოს შავთელი მას უწოდებს ქრისტეს სასძლოს (დასახ. ნაშრ. გვ. 95). ასევე ესმოდა გამოთქმა „ქრისტეს სასძლო“ უფრო ადრე კ. კეკელიძეს, რომელსაც აგრეთვე ეს სიტყვები მიაჩნდა როგორც თამარ მეფის პატივსაცემად მოხსენებული. მაგრამ აქ ცხადი შეცდომაა. რადგან ქრისტეს სასძლოდ ჩვეულებრივ იწოდებოდა ქრისტიანული ეკლესია, და მაშასადამე. ამ სიტყვებს არაფითარი კავშირი არ აქვს თამარ მეფის სახელთან.

ჯარი შედგებოდა აფხაზთა და ქრისტიანთაგან, და უდრიდა 80 ათას კაცს.

აი, გოტიეს ცნობა სიტყვა-სიტყვით:

ალაბით (ე. ი. ალეპოდან) წამოსულმა (ელღაზნა) შეკრიბა თურქმანების (თურქების) და არაბების ურიცხვი ჯარი. როდესაც მან ნახა შეკრებილი (ჯარის) სიმრავლე, უადრესად ამპარტავნობით თავწასულმა გადაწყვიტა მოეწყო ერთ ხორასნელ სულთანთან ერთად ლაშქრობა დავით მეფის წინააღმდეგ აფხაზეთში¹. (მიზანი მისი იყო). რათა მისი (დავითის) დაღუპვის ან გაზღვევის შემდეგ თავისუფლად და სრულიად დაუბრკოლებრივ) შეუდგეს იერუსალიმის და ანტიოქიის დამორჩილებას და ქრისტიანთა ამოწყვეტას. მაგრამ მას, (ასეთი) სიამაყით მოლაშქრეს, წინ ედგა ღვათის რისხვა. იმავე დღეს, როდესაც სულთანი და თვით ელღაზი ექვსასი ათასი მეომრით საომრად შევიდნენ დავით მეფის ქვეყანაში, წმიდა ჯვრის ნიშნით აღჭურვილი დავითი ოთხმოცი ათასი აფხაზთა (ე. ი. ქართველთა) და ქრისტიანე (ე. ი. იგულისხმება ფრანგ) მეომრით აწყობს (ცალკე) რაზმებს (agmina) და დგება ერთს ველზე, რომელიც მდებარეობს უხშირესი ქალაქაგნარით მოცულ ორ მთას შორის. (ამ ველის) მიმართულებით, როგორც ხმები იყო, მტრები აპირებდნენ შეტევას. (დავითი) დადგა და წარმოსთქვა ასეთი (სიტყვა): „აჰა, ქრისტეს მოყმენო (milites)! თუ ჩვენ წესიერად ვიბრძოლებთ სარწმუნოების დასაცავად, არამც თუ ეშმაკის ურიცხვ მიმდე-

---

1 ე. ი. საქართველოს სამეფოში. ლათინურად დაბეჭდილ ტექსტში აქ ნათქვამია: in Medicam — მედიკაში. მაგრამ ზურ. ავალიშვილმა დაამტკიცა, რომ აქ უნდა იგულისხმებოდეს სახელწოდება აფხაზეთი. ამ ტექსტის ლათინურ ხელნაწერებში ამ ადგილას უაზრო ტერმინია: in Evetiam, ფრანგულ გამოცემაში არის Mediam, გერმანულ გამოცემაში კი — Iberiam, მაგრამ ორივე ეს წაკითხვა მხოლოდ პირობითია.

ზ. ავალიშვილს (ჯვაროსანთა დროიდან. პარიზი, 1929, გვ. 70) აღნიშნული აქვს, რომ დავითი ერთს იმდროინდელ ნაწერში მოხსენებულია როგორც Averia rex. ამ სახელის ზემოთ მოხსენებულ Evetia-სთან შედარების შედეგად ზ. ავალიშვილი სამართლიანად დაასკვნის, რომ გოტიეს ტექსტში ზემოთ ნახსენებ ადგილას თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო in Averia ე. ი. აფხაზეთი (აფხაზეთის სამეფოდ მაშინ იწოდებოდა საქართველოს სამეფო).

ვართ, არამედ თვით ეშმაკებსაც ადვილად დავამარცხებთ. ერთი რჩევა მაქვს, რომელიც კარგი იქნება ჩვენი პატიოსნებისათვის და (აგრეთვე ჩვენი) სარგებლიანობის თვალსაზრისით (სახელდობრ ის, რომ) ჩვენ ყველამ ხელების ცისადმი აპყრობით ძლიერ ღმერთს აღთქმა მივსცეთ, რომ მიწდამი სიყვარულის გამო ამ ბრძოლის ველზე დავიხოცებით და არ გავიქცევით. და რათა არ შეგვეძლოს გაქცევა, კიდევაც რომ ზოვინდომოთ, შეეკრათ ამ ველ-მინდორის გადმოსასვლელები, რომლებითაც შემოვსულვართ, ხეების უხშირესი ხორგებით და როცა მტრები ჩვენზე იერიშის მოსატანად მოგვიახლოვდებიან, შევეუტიოთ მათ სასტიკად“. მეტი რა ითქვას? ასეთი ფასოვანი მეფის, ამ ქვეშაობის და სრულის ქრისტიანის ეს აზრი მოწონებულ, მიღებულ და კიდევ შესრულებულ იქნა.

„არც დააგვიანა. მეფემ თვითოეული სოლი (acies) ცალ-ცალკე დააწყო, ხოლო ორასი ფრანჯი ჩაინდი, რომელნიც მას ჰყავდა, დააყენა წინ პირველ დაკვრათა მისაცემად (ad primos ictus interendos ante posuit). უცბად ველ-მინდორის მეორე ნაწილში ანუ წინა მხარეზე (მტრებზე) გამოჩნდებიან ადამიანთა ძლიერი ყიყინით, ცხენების და აბჯრების უკიდურესი ხმაურობით, ბორბოტ-საძაგელთა საომარი აღმებით და იმავე დროს მთები ველებითურთ ხმას აძლევენ სხვადასხვაგვარი საკრავების ხმაურობას. მაგრამ მეფე დაეთით ასეთი (სიმრავლის) კადნიერებას ქრისტიანული თავმდაბლობით შეპყურებს, თავისიანებს ალატყინებს მამაცი სულით და ანუგეშებს (ამხნევეს) მათ. უმტკიცებს (თავისიანებს), რომ ურჯულოთა განლაღებული სიმრავლე, წმიდა ჯვრის ძალით და შეწევნით დაითრგუნება ნაკლების და მცირე ძალით. და არა დიდი ხნის შემდეგ ეს ურიცხვი სიმრავლე, ქრისტეს თავყვანისმცემელთა დანახვისას ამპარტავნობის სულით აღტყინებული, საშინელი ყვირილით თავს დაესხა მათ. მაგრამ პირველ თავდასხმისთანავე ღვთის მოწყალეობით დაბრმავებულნი ისინი ეცემიან ძირს ფრანგების ხელსაგან და უწესრიგოდ იფანტებიან. მოკლედ, ღვთის გადაწყვეტილებით ეს ურწმუნონი გახდნენ ქრისტეს თავყვანისმცემელთა და აფხაზების (ე. ი. ქართველების) მახვილისაგან ამოწყვეტის მსხვერპლნი, როგორც ვგებულობთ, ომში გამორკვეულ

(ამბავთაგან), ვითარცა სერიოზულს (სანდოს), გაქცევის (გამოდევნების) დროს, რომელიც სამს დღეს გაგრძელდა. მეფის მახვილისაგან მოისპო ოთხასი ათასი კაცი. თვით ელლაზიკ, თავში დაჭრილი, თითქმის ყველა თაფისიანების სიკვდილის, თვითმხილველი, ღვთის ნებართვით გადარჩება. მცირე პირთა თანხლებით და უიარაღო და დამშეული დაბრუნდა თავის ქვეყანაში არაბთა მეფის დახმარებით“.

გოტიეს ცნობის ზ. ავალიშვილსეულ თარგმანში (იქვე, გვ. 68—69) არის შემდეგი შეცდომები, რომელთაც არსებითი მნიშვნელობა აქვთ (წვირილ უზუსტესობებს არ აღვნიშნავთ):

1) სიტყვა miles ზ. ავალიშვილი თარგმნის როგორც „მეომარს“, ნიშნავს კი რაინდს, მოყმეს (XII ს-ნეში miles სწორედ ამას ნიშნავდა).

2) acies გადათარგმნილია „რაზმად“ უნდა იყოს „სოლი“. ეს ლათინური სიტყვა ნიშნავს „მწვეტს“ და აქ ის იხმარება სოლისებურად მცირე ჯგუფებად რაინდების დაწყობის აღსანიშნავად.

3) გოტიე ხმარობს სიტყვებს christianus და christecolus სხვადასხვა მნიშვნელობით: ქრისტიანები ეს არიან ჯვაროსნები და ჯვაროსანი მეომრები, christecolus კი არის ქრისტეს მოსაყვი, და ამ სიტყვით ის იხსენიებს ქართველებს. ზ. ავალიშვილის თარგმანში ეს ორი ცნება არეულია.

4) vallis რამდენიმეჯერ გადათარგმნილია ხეობად, რაც ამახინჯებს აზრს. ნიშნავს „მინდორ-ვაკეს“, „მინდორ-ველს“.

5). nemus ნიშნავს ჭალა-ჭაგნარს და არა ტყეს. ბრძოლის ადგილის ახლოს მთები დაფარული ყოფილა უხშირესი ჭალა-ჭაგნარით და არა ტყეებით, ახლაც ასეა).

6) გოტიეს ნათქვამი აქვს statique in altera parte vel fronte vallis — „დიდის ყვირილით თურქებმა ქარი გამოჩნდაო“. ზ. ავალიშვილს ეს ადგილი თარგმნილი აქვს: „მყისვე ხეობის მეორე ნაწილში ანუ ფრონტზე“. უნდა კი ასე: „მეშინვე ველ-მინდვრის მეორე ნაწილში ანუ წინა მხარეზე“ თურქების სიმრავლე გამოჩნდა და სხ. გოტიეს ზუსტად აქვს დიდგორწინის ველის ტოპოგრაფია მოცემული, თარგმანში კი ეს ადგილი გაუგებარია.

7) *Visis christicolis infinita multitudo, spirita superbiae exagitata, cum immensis clamoribus in eos irruit.*
თარგმნილია ასე: „დაინახეს რა ურიცხვი ბრბო, ქრისტეს მსახურნი, ამაყის სულით გატაცებულნი, უაღრესი ყიჟინით თავს დაესხნენ მათ“ (ე. ი. ქრისტეს მსახურნი ანუ ქართველები დაესხნენო). სინამდვილეში აქ სულ სხვა წერია: „ქრისტეს მმოსავთა დანახვისას (ურწმუნოთა) ეს ურიცხვი სიმრავლე, ამაყის სულით აღტაცებული, უდიდესი ყვირილით თავს დაესხა“ (კონტექსტით იგულისხმება, რომ დაესხნენ ფრანგ რაინდებს, რომლებიც ყველაზე წინ იდგნენ). თავდასხმელები აქ იყვნენ თურქები და არა ქრისტეს მოსავნი, ე. ი. ქართველები.

8) გოტიეს აქვს *pro serio exestentium in conflictu didicimus*, რაც თარგმანში წარმოდგენილია ასე: „გავიგეთ ამ ომის მნახველთაგან“. უნდა იყოს ასე: „როგორც ვგებულობთ ომის (შესახებ) გამორკვეულ (ამბავთაგან) ვითარცა სერიოზულს (სანდოს)“. გამოდის, რომ გოტიეს შეაქვს თავის თხრობაში ამ ომის ისეთი ამბები, რაც გარკვეულია ვითარცა სერიოზული ანუ სანდო. მაშასადამე, გოტიეს სპეციალური მუშაობა ჩაუტარებია, რომ დიდგორის ომის შესახებ სერიოზული და სანდო ცნობები მიეღო, თუმცა ის ანტიოქიაში ბინადრობდა.

რჩება შთაბეჭდილება, რომ გოტიეს ინფორმატორი უნდა ყოფილიყო ერთი ან ორი ქართველი, ომის მონაწილე. ჭერ ერთი, არაქართველს გაუჭირდებოდა დაეითხ ორი სიტყვის ასე დაწვრილებით გადმოცემა და გარდა ამისა, ინფორმატორი ძლიერ კარგად იცნობს ბრძოლის ველის ტოპოგრაფიას. ის ზის ქართველების ლაშქრის სამართებოში, რადგან ის ინფორმირებულია თურქების მხრე დიდგორის ველზე თავდასხმის გეგმის არსებობის შესახებ, რაც მაშინ მხოლოდ ხელმძღვანელ პირთ ეცოდინებოდა.

ამასთანავე, უნდა აღინიშნოს, რომ თუ გოტიე თავისი თხრობის ბოლოში აღნიშნავს, რომ ილღაზი ამ ომში მიღებული კრილობისაგან მხოლოდ შვიდი წლის შემდეგ გამოკეთდაო, იგულისხმება იმდენად გამოკეთება, რომ მას შეძლებოდა ომში მონაწილეობის მიღება. აქედან ჩანს, რომ

ღადგორის ომის შესახებ გოტიეა თავისი თხრობისათვის რედაქცია გაკეთებული აქვს (1121+7=) 1128 წლის შემდეგ.

4. სსშა ცნობები დიდგორის ომის შესახებ. XII ს. თანადროული სომეხი ისტორიკოსის მათე ედესელის სიტყვათ, 570 წ. სომხური სათვალავით (ე. ი. 19 თებ. 1121 წ. — 18 თებ. 1122 წ.) „განძაკის ქვეყნის ამირამ ღაზიმ, რომელიც იყო კაცი სისხლის მსმელი, უსირცხვო, ბოროტი და კაცის მკვლელი, მოინდომა ცუდი საქმე. ის იყო ქართველების (ქვეყნის) მესობელი, ქართველების ზელმწიფის მეგობარი და მომხმინო. მაგრამ მან შეკრიბა 30 ათასი თურქი, შეიჭრა ქართველების ქვეყანაში, დაატყვევა მცხოვრებთა ნაწილი და მოგლიჯა ისინი თავიანთ კერას. შემდეგ ის დაბანაკდა თავის ქვეყანაში.

„დავითმა ამ ცნობის მიღებისთანავე გაგზავნა თავისი ჯარი თურქების დასასჯელად. ეს ჯარი გაემართა ჩუმად, (მოულოდნელად) თავს დაესხა თურქებს და ამოსწყვიტა მათგან 30 ათასი კაცი. ქართველებმა შეიპყრეს მათი ცოლები, შვილები, ცხვრის ფარები და დაბრუნდნენ დიდძალი ნადავლით დატვირთულნი. თურქებმა, რომელთაც კი გადაარჩინეს თავი ქართველების ხმალს, დამწუხრებულთ გარემოების ასე შეტრიალებით, შემოიგლიჯეს თავისი ტანისამოსი და დაიყარეს თავს ნაცარი. ჩაცმულნი ძაძებში და თავ-შიშველა, ისინი წავიდნენ განძაკს საჩივლელად თავიანთ სულთან მელიქთან, ტაფარის ძესთან, და ტირილით თხოვდნენ მას შებრალებას მათს მდგომარეობაში. სწევები გაემართნენ არაბებთან კარმიანის მხარეს ამირა ღაზისთან, არღუხის ძესთან, და მწარე ტირილით მოუთხრეს მას მომხდარი უბედურება.

„ელაზმა, როგორც ძლიერმა და ამპარტავანმაც, ბრძანება გასცა შეეკრიბათ დიდი ჯარი და მოეწყიათ ყველა თურქი დაწყებული საბერძნეთიდან (ბიზანტიიდან), ვიდრე აღმოსავლეთამდის, აგრეთვე კარმიანს ქვეყნიდანაც. მან აღრიცხა თავისი მეომრები, რომელნიც 150 ათასამდის აღმოჩნდნენ. მან გაგზავნა კაცები სამხრეთისაკენ არაბებში მათი მეფის სალას (სადაკას) ძის ტუპაის¹ მიწვევის მიზნით, რომელიც

¹ დედანშია: მეფის სალას (სადაკას) ტუპაის ძის მიწვევის მიზნით.

მართლაც მოვიდა მასთან ათი ათასი კაცი. ეს ხელნაწიფე მამაცი მეომარი იყო. მას დაერბია ქალაქი ბაღდადი და სამჯერ კარგი შედეგით შებრძოლებოდა სპარსელების სულთანს ტაფარს. ის იყო წარმოშობით რავატელი (მაჰმადიანთა ერთი სექტის მიმდევარი. ეს სექტა სპარსეთში გადაიქცა ე. წ. შიიზმად), მაჰმადისა და მისი სჯულის მკიცხველი. მას თავისი კარვები გაშლილი ჰქონდა ეთიოპიასა და ინდოეთს შუა (ე. ი. არაბეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთ მხარეში). ეს სალა (სადაკა) მოვიდა და შეირთო ცოლად ამირა ღაზის ქალი. ამ წელს ამირა ღაზი მოვიდა განძაკს დიდძალი ჯარით და გამოემართა საქართველოსაკენ.

„იმავე დროს განძაკს სულთანი მელიქიე 400 ათასი გამოცდილი ცხენოსნით წამოვიდა (საქართველოსკენ). მას მოჰყავდა უზარმაზარი სიმრავლე და ისე შემოიჭრა ქართველების ქვეყანაში, ქალაქ თბილისის მხარეში, მთაში, რომელსაც ჰქვია დეკორ (ე. ი. დიდგორი). ამ ცნობის მიღებისთანავე ბაგრატის ძის გიორგის ძე მეფე დავითი მოვიდა ბრძოლის მოსაცემად თურქებისათვის 40 ათასი მამაცი, გამოცდილი და გაწვრთნილი მეომრით. მას ჰყავდა კიდევ 15 ათასი მამაცი, გამოგზავნილი ყივჩაღთა მეფის მიერ, 500 ალანი და ასი ფრანგი“.

„13 (ვარიანტი 15) აგვისტოს ღვთისმშობლის მარხვაში, ხუთშაბათს, მოხდა სასტიკი ომი ორს მთას შორის, რომელნიც ხმას აძლევდნენ მეგრძოლთა ხმაურს. ღმერთი შეეწია ქართველებს, რომელთაც თავისი მამაცობით სრულებით მოშალეს თურქების ლაშქარი და საშინლად ამოსწყვიტეს ის. მდინარეები, ხეები და მთების ქარაფები აიფსო გვამებით. ამოწყვეტილ იქნა ორმოცი ბევრი (400 ათასი; რიცხვი გაზვიადებულია, ს. კაკაბაძე). 30 ათასი ტყვედ იქნა წაყვანილი. ველ-მინდორთა ზედაპირი დაფარული იყო იარაღით და ცხენების ლეშით. ქართველები განაგრძობდნენ დამარცხებულთა დევნას რვა დღის განმავლობაში ვიდრე ანისის ქალაქის საზღვრამდის. სპარსთა სულთანი მალიქი და ღაზი შებლდარცხენილი სწრაფად გაიქცნენ მათ ქვეყანაში ისე, რომ ათასიდან ძლივს მიჰყავდათ ასი კაცი (ვარ.: არ გადარჩენილა სულ არც 20 ათასი)“.

მათე ედესელის ამ ცნობაში შეინიშნება აშკარა წინააღმდეგობა. ჯერ ნათქვამია, რომ ალ-ილლაზმა შეკრიბა 150 ათასი+10 ათასი ჯარი, შემდეგ კი მოცემულია ცნობა, რომ გარდა ამისა განძაკის სულთანმა მელიქმა წამოიყვანა საქართველოზე 400 ათასი მხედარიო. ცხადია, რომ ეს ნეორე რიცხვი სხვა წყაროდანაა აღებული და შემდეგ ჩამატებული მათეს ტექსტში.

არაბი ავტორი ალ-ფარიკი (1116—1176 წწ.) XI ს-ის შუა ხანებში გადმოგვცემს: „515 წ. ტფილისის მცხოვრებთ გაუგზავნეს ნაჯიმ ალ-დინ ილლაზის მოწვევა, რომ მას ჩააბარებენ ტფილისს... ნაჯიმ (ალ-დინი) წამოვიდა. ნაჯიმ ალ-დინს წამოყვა მისი ქალიშვილის ქმარი სეიფ ალდაულა დუბიეს იბნ-სადაკ ალ-მაზიადი, აგრეთვე ყაზი ელ-ალ-დინ იბნ-ალჯაბრ და მისი შვილი აბულ-ფათჰ, რომელიც ახლა მარდინის ყაზია და კიდევ ვაზირი ტამამ იბნ-აბდუნ. ყველანი ესენი ჩავიდნენ არზან არრუმში (არზრუმში). აქ ყაზი და ვაზირი წაიჩხუბნენ. ხოლო თვით ნაჯიმ ალ-დინი ჯარებით გაემართა ყარსისაკენ (ყოჯრისკენ?) და მივიდა იქ თრიალის-ის (თრიალეთზე) გავლით. დაგროვდა დიდი ჯარები: სულთან ტოღრული მივიდა ჯანზის (განჯის) მხრიდან, ხოლო ფაჰრ ალ-დინ ტუგან არსლან კუზიანი დუეინის (დვინის) მხრიდან. ეს ჯარები წინ მიდიოდნენ, სანამ მათ და ტფილისს შორის დარჩა მთები — ნახევარი დღის გზის მანძილზე. დავით მეფე გამოვიდა დასავლეთის მხარედან, ხოლო შვილი მისი დიმიტრი დაეცა მოწინააღმდეგეს მთის სიმალიდან მაშინ, როდესაც მოწინააღმდეგე იმყოფებოდა მთის ძირობაში. აქ მოხდა დიდი ომი. დაიხოცა მაჰმადიანების ურიცხვი რაოდენობა. დამარცხდა და ტყვედ წაყვანილ იქნა მაჰმადიანების და არაბების უამრავი რიცხვი. ქართველებმა მოიპოვეს მდიდარი ნადავლი და აქამდის მათთან არის მაშინ წაყვანილ ტყვეთა ნაწილი...“

„როდესაც მაჰმადიანები განადგურებულ იქნენ, ნაჯიმ ალ-დინი დუბეისთან ერთად ოცი ცხენოსნით დაბრუნდა თავის ქვეყანაში. ვინც მასთან იყვნენ, წავიდ-წამოვიდნენ. თვითონ კი დაბრუნდა მაიაფარიკონში მას შემდეგ, რაც მაჰმადიანთა ჯარები დამარცხდნენ, აფხაზთა (ქართველთა) მეფე

დაბრუნდა, შეჩერდა ტფილისთან და ალყა შემოარტყა მას“¹.

ალ-ფარეხის ცნობა წყვეტს საკითხს დიდგორის ომის აღ-
გომდებარეობის შესახებ. სულთან თოდრულის და ტუგან
არსლან კუზიანის ჯარები, როგორც ეს ქართული წყაროსა და
სხვა წყაროების მიხედვითაც ჩანს, მონაწილეობასღებულ-
დნენ დიდგორის ომში, ასე რომ მოღწეული ტექსტი აქ მცო-
რედ დამახინჯებულია. იგულისხმება, რომ ამათი ჯარები წინ
შიდროდნენ, სანამ მთებსა და თფილისს შორის დარჩა ნახევარ-
ი დღის გზა. დიდგორის წვერის ძირობასა და დიღმის გზით
ვიდრე მაშინდელ თფილისს შორის არის 12—13 კმ, ე. ი.
ქორედ ნახევარი დღის სავალი გზა.

მე ვნახე ეს ბრძოლის ველი, გადმოგვცემს ალ-ფარეხი,
როდესაც შევედი ტფილისში 548 წ. (1153 წ. მარტი —
1154 წ. თებერვალი). მე აფხაზთა მეფის დიმიტრის სამსა-
ხურში ვიყავიო. „გავემართე ტფილისისკენ. — გადმოგვ-
ცემს ის. აქედან ჩვენ (ე. ი. მეფემ და ალ-ფარეხმა) ვიმგზავ-
რეთ ერთ ვილაიეთში, რომელიც დაახლოვებით 70 დღის
სავალი იყო. მეფემ განვლო ალ-ბალან-ისკენ და დერბენდის
წირისაკენ“.

ცხადია, რომ ალ-ფარეხი თბილისში მიდიოდა შიდა ქართ-
ლიდან. მას აინტერესებდა დიდგორის დიდი ბრძოლის ველის
ნახვა და განგებ დიდგორის წვერის ახლოს გადასვლით ჩავი-
და დიდგორწინის ველსა და დიღმის ველზე. აქედან ის ჩავი-
და თბილისში, საიდანაც ის შემდეგ წაჰყვა დიმიტრი მეფეს
დარუბანდისკენ.

შემს-ედ-დინ იუსეფი, იგივე სიბტ იბნ ალ-ჯოზი, VIII ს.
ავტორი. რომელიც სარგებლობდა უფრო ძველი წყაროებით,
გადმოგვცემს შემდეგს: „ილლაზი და დობაისი გაემართნენ
ლაშქრად. დობაისი იყო პირველის სიძე — მან შეირთო (მი-
სი ასული) კეპარ-ხათუნი. ილლაზიმ მისწერა წერილები სხვა-
დასხვა პროვინციებში, მაგალითად, შემს ედ-დოვლა თოგანს,
რომელიც იყო არზენის და ტფილისის მოავარი; აგრეთვე
სულთან თოდრილს და სხვებს. ტფილისის კარი დანიშნული
ყო ერთმანეთთან შესახვედრად. მაგრამ ზოგი მოკავშირე არ

¹ Труды Института истории АН Азерб. ССР, XII, 1957, стр. 222—223.

გამოცხადდა. ილღაზი მივიდა ტფილისის ახლო მხარესთან და დაბანაკდა ასე ნახევარი დღის სავალზე ამ ქალაქიდან. არც ერთი მაჰმადიანი ლაშქარი მეზობლობიდან არ იყო ჯერ მოსული. დავით მეფე ჩამოვიდა თავისი მთებიდან და გაემართა მტრების წინააღმდეგ დიდი ლაშქრის სათავეში. მან დაამარცხა მოწინააღმდეგენი, გაძარცვა მათი სიმდიდრე და აიღო მნიშვნელოვანი ნადავლით. ილღაზი და დობაისი გაიქცნენ“.

იბნ ალ-კეთირის (მოკვდა 1372 წ.) სიტყვით, „514 წ. (მეცდომია, უნდა იყოს ჰიჯრის 515 წ.) იყო ომი-ბრძოლა ქართველებსა და მაჰმადიანებს შორის ტფილისის ახლოს. ქართველებმა, გაძლიერებულებმა ყიფჩალების მიერ, დახოცეს ბლომად, მაჰმადიანები, წაიღეს ნადავლი და შეიპყრეს 4 ათასამდრს ტყვე, გაძარცვეს ქვეყნები და ჩაიღინეს სასტიკობანი; რამდენიმე ხანი მათ ალყა ჰქონდათ შემორტყმული ტფილისისათვის და აიღეს ის“.

ეს ცნობა, ცხადია, გულისხმობს დიდგორის პირველ ომს, რომლის შედეგად ტყვედ წაყვანილ მაჰმადიანთა რიცხვი 4 ათასი ყოფილა.

514 წელს, უფრო სწორად მეორე ცნობით 515 წ. ჰიჯრით (1121 წ. მარტი — 1122 წ.), გადმოგვემდინენ არაბულად დამწერნი იბნ ალ-ასირი (1160—1232) და ამის მიხედვით ელ-აინიცი (გარდ. 1460 წ.), „ქართველები გამოვიდნენ მაჰმადიანების წინააღმდეგ. ამ ქვეყანას ისინი წინათაც ძარცვავენ. მაგრამ სულთან მელიქ-შაჰის (მელიქ-შაჰ II, 1104—1105 წწ.) და სულთან მაჰმუდის მეფობის (1105—1118 წწ.) განმავლობაში შორს ეჭირათ თავი. ამ წელს კი გამოვიდნენ, და მათათნ ერთად ყიფჩაინიცი და სხვა მეზობელი ხალხები, და გააქციეს სულთანის ჯარები და არე-მარეს მოსახლეობაც. მეზობელი ქვეყნების ამირები (ასეთი საფრთხის წინაშე) შეერთდნენ ერთმანეთთან. ესენი იყვნენ: ამირა ილღაზი, მარდინისა და ალეპოს მფლობელი, დობეის, ძე სადაკაპისა, წინათ ჰილლეპის (ქალაქი იყო ევფრატზე) მფლობელი, რომლისთვის ეს ქალაქი (1120—1121 წლების მიჯნაზე) წაერთმია სელჯუკიან სულთანს მაჰმუდს, რის შემდეგ ის ილღაზს შეხიზნოდა, მელიქი თორღულ, ძე სულთან მაჰმუდისა, არრანის

და ნახჭევანის მხარის მფლობელი, ვიდრე მდ. არეზამდის, და მისი ათაბაგი კენ-ტოლდი. სსენებელი მთავრები გაერთიანდნენ და გაემართნენ, ვიდრე ტფილისის სანახებამდის. ისინი იყვნენ ძლიერ მრავალრიცხოვანი. მალე მოწინააღმდეგენი შეზღუდნენ ერთმანეთს საბრძოლველად. ბრძოლის დროს 200 ყივჩაღი (ქართველების ჯარიდან) წინ გამოეყო და წაწოვიდა მაჰმადიანებისაკენ. რომელთაც ისინი მიიჩნიეს თავისკენ გადმომსვლელებად და ამიტომ არ მოერიდნენ მათ. წინ წამოსულნა ამ ყივჩაღებმა დააყარეს ხელშუბები და ისრები მაჰმადიანებს და არიეს მათი წყობა. ამით გამოწვეული არევ-დარევა მიჩნეულ იქნა გაქცევის დაწყებად. და მართლაც, მაჰმადიანები გაიქცნენ და ერთი მისდევდა მეორეს. არევა შეიქმნა საერთო, ასე რომ გამოკიდებისას ერთი ავდებდა მეორეს. მაჰმადიანთა დიდი რაოდენობა დაიღუპა. ურჯულონი (ქართველები) სდევდნენ მათ 10 ფარასანგის მანძილზე, ხოცავდნენ მაჰმადიანებს და ტყვედ იპყრობდნენ მათ. სულ მაჰმადიანთაგან დახოცილ იქნა უმეტესობა, 4 ათასი კაცი კი წაყვანილ იქნა ტყვედ. მელიქ თოღრილი, ილლაზი და დოზესი კი გადაარჩნენ. ქართველებმა უკან დაბრუნებისას მოახრეს მაჰმადიანთა ქვეყანა და ალყა შემოარტყეს ტფილისს“.

5. თურქ-სელჯუკები. XI ს-ის დასაწყისში არაბთა სახალიფოს უზარმაზარი იმპერია, რომელიც წინათ მოიცავდა დიდძალ ქვეყნებს, დაწყებული ინდოეთის ჩრდილოეთი ნაწილიდან, ვიდრე აფრიკის ჩრდილოეთი ქვეყნების გავლით პირენეის ნახევარკუნძულამდის ჩათვლით, ფაქტიურად უკვე დაქსაქსული იყო ცალკე სახელმწიფოებად. ხალიფას, რომლის რეზიდენცია ბაღდადში იყო, ჰქონდა შემორჩენილი უმთავრესად მხოლოდ მაჰმადიანთა რელიგიური მეთაურის მდგომარეობა. ასეთ ვითარებაში იმპერიის მხსნელად გამოჩნდნენ შუა აზიის მომთაბარე თურქი ტომები, რომელნიც გაერთიანებული იყვნენ სელჯუკის დინასტიის ხელქვეით.

სელჯუკი იყო თურქმანთა წარმოშობის ერთ-ერთი მთავართაგანი, რომელმაც წამოიყვანა ყირგიზეთიდან მთელი თავისი ტომი და დაბინავდა ბუხარის ქვეყანაში. მისი შვილი-

შვილები ჩაღრა-ბეგი და თორღულ-ბეგი უკვე საკმაოდ ძლიერი ხელმწიფენი იყვნენ. თორღულ-ბეგმა თურქ ტომებზე დაყრდნობით თანდათან დაიპყრო აღმოსავლეთი სპარსეთი (ზორასანი) და შენდევ ირანის მეტი ნაწილიც, ქალაქების ისპაანის და ჰამადანის ჩათვლით, ხოლო 1055 წ. მან დაიკავა ხალიფას სატახტო ქალაქი ბაღდადი, სადაც ის გამოცხადებულ იქნა სულთანად. ამას მოყვა თურქთა ახალ-ახალი მომთაბარე, მაგრამ ომის მოყვარული ტომების გადმოსვლა შუა აზიიდან წინა აზიაში. ასე ჩამოყალიბდა თურქთა დიდი სახელმწიფო, დაწყებული ავღანეთიდან, ვიდრე ბიზანტიის იმპერიის საზღვრამდის მცირე აზიის დასავლეთ ნაწილში.

ი. თურქების მიერ საქართველოს აოხრება და დაპყრობა. ახლად დაარსებული თურქების ე. წ. სელჯუკიანთ სახელმწიფო ცდილობდა თავისი ჩრდილოეთი საზღვარი მიეხრინა ბუნებრივი მიჯნისათვის, რომელსაც წარმოადგენდა კავკასიონის ქედი. ამიტომ 1065 წელს თურქების სულთანი დიდძალი ჯარით (ზოგიერთი ცნობით თითქოს 500 ათასი კაცი) გამოემართა საქართველოსკენ. კახეთ-ჰერეთის მღვფე აღსართანი მივიდა სულთანთან, გადავიდა მაჰმადიანობაში და აღუთქვა მას ერთგული სამსახური. სულთანსვე მიეხმარნენ თბილისის ამირა და ამათი თანხლებით. სულთანი შემოვიდა ქართლში. სულთანმა ყველგან გაუშვა მარბიელი რაზმები, რის გამო მთელი ქართლი და ნაწილობრივ იმერეთიც საშინლად აოხრდა, რადგან შემოსევა იყო შუა ზამთარში, დეკემბერში. და ამიტომაც იმათ გარდა, ვინც ადგილზევე დახოცილ ან ტყვედ წაყვანილ იქნა, უმეტესობა დაიღუპა ზამთრის სიცივეების გამო, განსაკუთრებით ისინი, ვინც გაიხიზნა მთებში. თურქების ჯარმა ქართლში დაყო 6 კვირა, და ეს დრო სრულებით საკმარისი იყო მოსახლეობის საშინლად დასაზარალებლად. ბაგრატმა გამოგზავნა ელჩები მოლაპარაკების გასამართავად, მაგრამ სულთანმა ზამთრის სისასტიკის გამო არ დაიცადა და საქართველოდან წავიდა თავისი ჯარით.

შემდეგ წლებში სულთანი თხოულობდა საქართველოსაგან ხარაჯას (ხარკს), მაგრამ არც ბაგრატ IV და არც, მისი სიკვდილის შემდეგ, მისი შვილი გიორგი II არ თანხმდებოდ-

ნენ ამაზე და კმაყოფილდებოდნენ იმით, რომ სულთანის მთავრობას მდიდრული ძღვენის გაგზავნით აშოშინებდნენ. ამას მოჰყვა შედეგად უკვე გიორგი II-ის დროს, 1080 წელს, თურქების მეორე დიდი შემოსევა. თურქები ამ შემოსევის დროს დაეცნენ თავს გიორგი მეფის ჩვეულებრივ ბანაკს, ე. ი. მეფეს თავისი ვაზირებით, ღიდებულებით, ხელისუფლებით და სხვ. (მეფის ბანაკი საშუალო საუკუნეებში ზოგ სხვა ქვეყანაშიც ჩვეულებრივ გადადიოდა ერთი ადგილიდან მეორე ადგილას). ბანაკი ხავეს იყო ყოველგვარი მუდმივ სახმარებელი მდიდრული ნივთებით. თუმცა ბანაკში ბლომად იყო შეიარაღებული ჯარი, მაგრამ თურქების მოულოდნელ თავდასხმას ვერ გაუძლეს და ამიტომ მთელი ეს სიმდიდრე დარჩა თავდასხმელებს. ამას მოჰყვა სხვა თურქების ჯარის შემოსევა, რამაც ააოხრა მთელი საქართველო, ვიდრე ქყონდილის რაიონამდის (მაშასადამე, ცხენისწყალის დასავლეთ მხარეში). აუარებელი ხალხი ტყვედ იქნა წაყვანილი, ქუთაისი და არტანუჯი გადამწვარ იქნა ერთსა და იმავე დღეს.

თურქებმა დაჰყვეს საქართველოში იმ წლის ივნისის თვიდან ივლისის მოსვლამდის. მაგრამ შემდეგ წლებშიც თურქების მარბიელი თარეშები განაგრძობდნენ საქართველოს ცალკე კუთხეების აოხრებას. ქვეყანა დაცარიელდა იმდენად, რომ ბევრი წინათ დამუშავებული ადგილი გადაიტყა ტყვედ. განსაკუთრებით დაცარიელდა ტაო-კლარჯეთ-არტაანი და ქართლ-კახეთი. თბილისი ახლა უკვე თურქების მიერ დაყენებული ამირას ხელში იყო (არაბ. „ამირი“ — მეთაური, წინამძღოლი). ასეთ მდგომარეობაში, საქართველო იძულებული იყო მოწინააღმდეგესთან მოლაპარაკება დაეწყო. გიორგი II თვითონ წავიდა თურქების სულთან მელიქ-შაჰთან, იქინრა ხარკის გადახდა და ამით გამოითხოვა მშვიდობა. მაგრამ თურქების წვრილ-წვრილი თარეშები ამის შემდეგაც არ შეწყვეტილა. ქვეყნის ასეთმა კატასტროფულმა მდგომარეობამ გაამწვავა შიგნით ურთიერთობა, რასაც შედეგად მოჰყვა გიორგი II-ის ტახტიდან გადადგომა და მის მაგივრად მისი 16 წლის შვილის დავითის მეფედ გამოცხადება (1089 წ.)

ამგვარად, 1081 წლიდან როგორც საქართველოს მეფე. ისე ჰერეთ-კახეთის მეფე გახდნენ თურქების სულთანის მოხარ-

კენი. თურქებმა თბილისის საამიროს სათავეში დააყენეს ერთ-ერთი თურქული ტომის მეთაური ოჯახი. მომთაბარე თურქული ტომები თავიანთი კარვებით და პირუტყვით გაშლილი იყვნენ თბილისის მიდამოებში — კახეთში და ნაწილობრივ ქართლშიც.

საქართველოში ჩამოსახლებული თურქები განსაკუთრებით ფეხმოკიდებული იყვნენ კახეთის მეტ ნაწილში (მტკვრის მარცხენა ნაპირას) და, გარდა ამისა, მათ ზელში იყო ქართული სომხითიც, სამშვილდესთან ერთად, ე. ი. მდ. ქცია-ხრამის ხეობის მთელი ქვედა ნაწილი. ეს მხარეები ძლიერ მოსახერხებელი იყო მესაქონლე თურქული ტომებისათვის. ზამთრობით აქ პირუტყვისათვის ბლომად იყო ბალახი და უხვად წყალი და შეშა. აქ იყვნენ მოკალათებულნი მომთაბარე თურქები თავიანთი ოჯახებით და თავიანთი პირუტყვით — ცხენებით, ჯორ-აქლემებით, ცხვრით. მისდევდნენ მესაქონლეობის გარდა ნადირობას და, ამასთანავე, ზშირად აწყობდნენ თავდასხმებს ქართულ ქვეყნებზე, საიდანაც მიჰქონდათ ნაღავი და მიჰყავდათ გასაყიდად ტყვეები. მათ ჰქონდათ თავიანთი სავაჭრო საბაზო ადგილებიც („ქალაქები“). ხოლო რადგანაც ეს მხარეები ზაფხულობით ცხელი იყო და ციებიანიც, ამიტომ გაზაფხულიდან თურქები თავიანთი პირუტყვით ნიდიოდნენ საზაფხულოდ სამხრეთის და არარატის მთებისაკენ, ხოლო შენოდგომისათვის კვლავ ბრუნდებოდნენ. თურქები ვერ ახერხებდნენ ხსენებული მხარეებიდან შიდა ქართლში და კახეთ-ჰერეთში ფეხის მოკიდებას, რადგანაც იქ საზამთრო საძოვარი ადგილები არ იყო:

იორ-ქციას მხარეში ჩამოსახლებული თურქნი იმდენი იყვნენ, რომ ქართველებზე ეს სტოვებდა შთაბეჭდილებას, თითქოს მთელი ქვეყნის თურქობა აქ არისო. ასე სწერს ჩამოსახლებული თურქების შესახებ დავით აღმაშენებლის მემატიანე, მისი მოძღვარი არსენი („ქართ. ცხოვრება“, I, გვ. 332). ამიტომაც თანადროულ ქართველობას არც ჰქონდა ამ თურქების განდევნის იმედი. დიდგორის ომმა კი ეს საკითხი გადაწყვიტა ქართველების სასარგებლოდ.

7. დავით აღმაშენებლის ცხოვრების ქრონოლოგია.
მემატიანის მიხედვით, დავითი 16 წლის იყო, როდესაც 309

ქრონიკონს ის დალოცეს მეფედ. გარდაიცვალა ის 345 ქრონიკონს 24 იანვარს 53 წელსა. მეფობდა 36 წელიწადს. სათანადო გაანგარიშებით და ქრონიკონის დაწყების ჩათვლით წინა წლის 1 სექტემბრიდან, მივიღებთ ასეთ თარიღებს:

დავითი დაიბადა 1071 წლის, დაახლოებით, სექტემბერში. მეფედ დალოცეს 1088 წლის მაისში, როდესაც ის იყო სრული 16 წლისა და გადასული იყო 17-ე წელიწადში. გარდაიცვალა ის 1125 წლის 24 იანვარს, როდესაც ის იყო 53 წლის და გადასული იყო 54-ე წელში.

8. დავით აღმაშენებლის მიწოდების პირველი ხანა.

დავითს თავისი მეფობის პირველ ხანებში სკირდებოდა ხელმძღვანელი, რომელიც ფაქტიურად იგუბდებოდა სახელმწიფო საქმეებს. ასეთი უნდა ყოფილიყო გიორგი ბერი, რომელიც შემდეგ ცნობილია მწიგნობართ-უხუცესის, ე. ი. პირველი ვაზირის თანამდებობით. ეს გიორგი დავითს მიაჩნდა მამის მონაცვლედ. ამიტომ მისი სიკვდილი (1118 წ.) დავითმა თავისი ოჯახითურთ იგლოვა მამის სიკვდილის მსგავსად და მეტადაცო. წერს დავითის მემკვიდრე არსენი ბერი („ქართ. ცხოვრება“, I, გვ. 337). შეიძლება ამიტომ ვიფიქროთ, რომ გიორგი უნდა ყოფილიყო თავიდანვე პატარა დავითის აღზრდელი. როდესაც დავითი დაეაქვაცდა, ე. ი. მაშინდელი შეხედულების მიხედვით გახდა 22 წლის, ის თვითონვე შეუდგა სახელმწიფო საქმეების განმგებლობას (1095 წ.). მწიგნობართ უხუცესი გიორგი კი ამის შემდეგაც სახელმწიფო საქმიანობაში პირველ როლს ასრულებდა.

გამოვლილ აობრებათა შედეგად საქართველო ამ დროს მეტად ცუდ მდგომარეობაში იყო. სამეფოს ფაქტიური სახლვარი აღწევდა ლიხის მთამდის. ქართლი მოხრებულ იყო იმდენად, რომ ციხეებს გარდა არსად მოსახლე არ იყო. ქართლის ქალები საფსე იყო ირმებითა და ეშვებით. თრი-ალეთი და კლდეკარი ეჭირა ლიპარიტ ბაღვაშს, რომელსაც მეტად ორჭოფულად ეჭირა თავი. ასევე შეიძლება ითქვას სხვა დიდებულთა შესახებ. ერთ მათგანს სახელად ძაგანს, მაგალითად, ჯერ კიდევ დავითის მამის გიორგი II-ის დროს მიეღო ზედაზნის ციხე, მუხრანის ველი. ამის შემდეგ თვი-

თონ ძალით დაეკავებინა შიომღვიმის მონასტერი, წილკანის და სხვა საეპისკოპოსოს მამულები და უკვე იმდენად გაძლიერებულ იყო, რომ ნეფეს სრულებით არ ეპუებოდა. არეულმა დრომ, მოსახლეობის დიდად შემცირებამ, ხელისუფლების დასუსტებამ კიდევ უფრო დამოუკიდებელი და მიუდგომელი გახადა მაგარ ციხეებში გამაგრებული დიდებულები. სამხედრო ძალა სრულიად დაქსაქსული იყო. ჯარი იყო მცირერიცხოვანი, ცუდად შეიარაღებული („უცხენო-უსაქურვლო“, აღნიშნავს მემათიანე) და თურქებთან ბრძოლებში მრავალჯერ დამარცხების გამო მთლად იმედგატეხილი.

ასეთ პირობებში დავითი და მისი მართებლობა ცდილობენ, უპირველეს ყოვლისა, მიწათმფლობელი კლასის მდგომარეობის გაუმჯობესებას. აქამდის გლეხი, უმეტეს შემთხვევაში, არ იყო მტკიცედ მიმაგრებული მიწის მებატრონზე. გლეხი მიწათსარგებლობისათვის განსაზღვრულ ბეგარას იძლიდა მებატრონის სასარგებლოდ და მისი ვალდებულება უმთავრესად ამით ამოიწურებოდა.

გლეხი რომ რამდენიმედ მაინც ყოფილიყო დაკავშირებული მიწის მებატრონესთან, შემოღებულ იქნა ახალი-ჯალდოსახადი. დიდ უქმეებზე გლეხს უნდა მიეტანა მებატრონისათვის ძღვენი. გლეხს თავისუფლად შეეძლო ერთი მებატრონისაგან მეორე მებატრონესთან გადასვლა, მაგრამ ძღვენი მას მაინც წინანდელ მებატრონისათვის უნდა მიეტანა. ეს უკვე იყო მებატრონესთან გლეხის იურიდიულად მიმაგრების დაწყება. გლეხი ხდებოდა განსაზღვრული მებატრონის ყმა, მაგრამ ეს კანონი თანასწორად სასარგებლო იყო ყველა დიდებულისათვის, როგორც დარბაზის (ე. ი. მსახურელ), ისე თემის დიდებულებისათვის. თემის დიდებულები კი ხშირად მეფის უფლების საწინააღმდეგო ძალას წარმოადგენდნენ. მართებულობამ ამიტომ გადადგა კიდევ ერთი ნაბიჯი: უპირველეს ყოვლისა, მტკიცედ დასაყრდნობი ძალის მოსაპოვებლად. ამ მიზნით შემოღებულ იქნა სამეფო მამულებიდან ნაკვეთების გაცემა ისეთ პიროვნებებზე, რომელთაც შეეძლოთ მოლაშქრის სამხედრო ვალდებულება ეცხრათ. ეს მოასწავებდა საკარგავების სისტემის რეორგანიზაციას.

9. საკარგავების სისტემის რეორგანიზაცია. ხსენებული დებულების შემოღება მოხდა თურქ-სელჯუკიანთა სახელმწიფოს მსგავსად. სელჯუკიანთა სახელმწიფოში სამხედრო ნაკვეთების სისტენა გატარებულ იქნა სულთან მელიქ-შაჰის ეაზირის ნაზიმ ულ-მულკის მიერ დაახლოებით 1087 წელს.

ამ ეპოქის ძირითადი ისტორიული წყარო „ტარიღი ალ-სელჯუკი“ („სელჯუკთა ისტორია“), შედგენილი იმად უდ-დინ ისფაჰანელის (ისპაანელის) მიერ, რომელიც ჩვენამდის მოწვენილია ალ-ბუნდარის მიერ შემოკლებული ვერსიით, გადმოგვცემს შემდეგს:

„ქალაქები დაღარიბდნენ და გაძლიერდა უსამართლობა და ცალკე ოლქები აღდგნენ სხვა ოლქების წინააღმდეგ. მაშინ სულთანმა ბრძანა სამართლიანობა აღედგინათ და გაეუწოზესებინათ ოლქების ცხოვრება. ჩვეულებად იყო, რათა მხარეებიდან შეეკრიბათ ფული და შემდეგ ის მიეცათ მეომრებისათვის. მანამდის წესად არ იყო იქტაების (ლენებოს, გაცემა. მაგრამ ნიზამ ულ-მულკმა დაინახა, რომ არეულობათა მიზეზით ფული (ალ-ამულ) მხარეებიდან არ იკრებება და რომ მკოოსავალი მხარეებიდან არაა უზრუნველყოფილი, ამ ქვეყნებში არსებული მძიმე მდგომარეობის გამო. ამიტომ მან გაპყო მხარეები მეომართა შორის იქტაებად და მისცა მათ შიწებისაგან, აღებული შემოსავალი“.

საქართველოში მანამდისაც იყო, ნაწილობრივ მაინც, საკარგავებად საშემოსავლო რენტის გაცემა მიწებიდან, ანდა რაიმე საიჯარო საქმიდან. ბაგრატ IV-ის დროის სიგელში 1058 წლის ახლოს იხსენიება „აზნაურნი მემამულენი და მოსაკარგავენი“, ე. ი. აზნაურნი, რომლებიც თავის მამულს ფლობდნენ სამკვიდროდ (99 წლის ვადით მაინც, რომლის გასვლის შემდეგ სათანადო ერთდროული თანხის შეტანით მფლობელობის ახალი 99 წლის ვადა კვლავ ახლდებოდა). და აზნაურნი, რომელთაც ჰქონდათ საკარგავები გარკვეული შემოსავლის აღების უფლებით. მუხრანის მხარედან გაქცეული დამარცხებული განჯის ამირა ფადლონი ეუბნება ერწოში ერთ იქაურ მსოფლიონს, რომელმაც იცნო ის: „მიიღე ჩემგან ოქრო და ვეცხლი დიდძალი და საკარგავნი მრავალ-

ნი, და ნუ შემეწამებ (ნუ გამამხელო)“. საკარგავად აქ, ცხადია, იგულისხმება საშემოსავლო ობიექტებზე დადებული რენტა. მემატიაზე არსენი დიდ დამსახურებად უთვლის დავითს, რომ მან „განათავისუფლა არა მონასტერნი ოდენ და ლავრანი მოსაკარგავეთა მაჰირვებელთაგან, არამედ ხუცესნიცა სამეფოთა შინა მისსა ყოვლისა კირისა და ბეგრინაგან, რათა თავისუფალთა საღმრთო მსახურება მიუპყრან ღმერთსა“ (გვ. 353).

აქ ლაპარაკია უფრო ეკლესიის მსახურთა შეუვალობაზე. რაც შეეხება მონასტრებს და ლავრათ, აშკარად ჩანს, რომ მათ მამულებს და ცლხეებს ედვით გარკვეული საგადასახადო ვალდებულებანი სახელმწიფოს წინაშე და მოსაკარგავებზე ისინი გაცემული უფილა რენტის მსგავსად. ამასთანავე მოსაკარგავენი ამ რენტის აღებს დროს ყოფილან „მაჰირვებელნი“, ე. ი. ბუნებრივია, ისინი ცდილობდნენ თავიანთი რენტის სრულად მიღებას და თუ ეს რენტა ნატურით იყო, ეცდებოდნენ მიეღოთ საუკეთესო ხარისხისა. ეს უკვე შემაწუხებელი იყო მონასტრებისათვის.

ამგვარად, ექვს გარეშეა, რომ საკარგავი XI ს. წარმოადგენდა ფეოდალურ რენტას, გაცემულს გარკვეულ პირებზე სათანადო სახელმწიფო ვალდებულებათა და, ხშირად კიდევ, სამხედრო სამსახურის შესრულების პირობით. რასაკარგველია, რენტის გაცემის პარალელურად წარმოებდა მამულების გაცემაც ასევე გარკვეული (უფრო სამხედრო) სამსახურის შესრულების პირობით. „აზნაურნი მემამულენი“, მოხსენებულნი ბაგრატ IV-ის დროს, სწორედ ასეთ პირობებში უნდა ყოფილიყვნენ. მოღწეულია დავითის ბრძანება, მიცემული 1110 წლის ახლოს ვეძისხეველ (ჰერეთში, კახეთის მიჯნისაკენ) ნიანისა შესახებ, შემდეგი შინაარსისა: „სახელთა ღმრთისათა დავითისაგან, ნებითა ღმრთისათა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისა. აწლა მოვიდა ჩუენ წინაშე არიშიანი და გუეაჯა, რათამცა გაუშვით და გავათავისუფლეთ ნიანია გრიგოლ მოოჯრებულის შვილი მისითა მამულითა ვეძისხევეითა, ვინადგან ადგილიცა ზითვად ჰქონებოდა და ჩუენიცა დიდად ნამსახური და ბევრი ვალი იყო, ლაშქრობა აღარ შეეძლო. აწ გაუშვი ნიანია მისითა მამულითა, ზითვად

ნაქონებითა ვეძისკევეითა და გაგვითავისუფლებია ყოვლისა გამოსავლისა და შესავლისა საველმწიფოისა და სათხოვრისა-გან ყოვლისა“.

ამ დროს, როგორც ეტყობა, მოსაქარგავენიც გადასული იყვნენ რენტის მაგივრად მამულის მიღებაზე. მაგრამ მაშინ, როდესაც მემკვიდრე მემამულენი მიწასა და სამფლობელოს ღებულობდნენ 99 წლის ვადით, მოსაქარგავეთ მამულები და გლეხები ეძლეოდათ მხოლოდ სიცოცხლის მანძილზე, ანდა სანამდის მათ საქარგავით განსაზღვრულ ვალდებულებათა შესრულება შეეძლოთ. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ „ვისრამიანს“ ქართულ ვერსიაში, რომელიც სპარსულიდან გადმოღებულია 1090—1100 წლების ახლოს, საქარგავი ნახ-მარია ერთგან სპარსულ ტექსტთან შეუსაბამოდ, მაგრამ სპარსული „თიმარის“ შესატყვისად. „თიმარი“ კი (სიტყვა ბერძნული წარმოშობისაა) უფრო გვიან ოსმალეთში დადას-ტურებულია როგორც სამხედრო ლენის აღმნიშვნელი. ქარ-თულ „ვისრამიანში“ წაგულისხმევ ადგილას ტერმინი „სა-ქარგავი“ იხმარება მამულის, სამფლობელოს მნიშვნელობით. ექვე უფრო ქვემოთ ნათქვამია, რომ რამინმა (იგულისხმება საქარგავებად) „თვითო ქვეყანა თვითოსა აზნაურსა მისცა და თვითო ქალაქი — თვითოსა ყმასა“ (ყმა აქ ნიშნავს აზნაურზე ოდნავ დაბლა მდგომ ვასალს; ჩვეულებრივ გლეხზე ბევრად მაღლა მდგომს).

ამგვარად, დავითის დროს გატარებული ყოფილა საქარ-გავების რეფორმა, რენტის მაგივრად მოსაქარგავებზე მანუ-ლების გაცემით. ვფიქრობ, რომ ეს რეფორმა 1100—1105 წლისათვის უკვე დამთავრებული უნდა ყოფილიყო¹.

¹ ტერმინს „საქარგავს“ სამხედრო ლენის მნიშვნელობით მე ვხმარობ-დი 1928 წლიდან საშუალო სკოლისათვის საშუალო საუკუნეების (ევროპის) ისტორიის მოსამზადებელ თათბირებზე, და ესევე ღებულება შეტანილია თბილისის უნივერსიტეტის ლიტერატურული ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ჩემს მიერ შედგენილ პროგრამაში 1930 წლიდან და შემდეგ ყველგან უმაღლეს სასწავლებლებში, სადაც მე ვკითხულობდი ლექციებს.

ღებულება (დავით აღმაშენებლის დროს ნიზამ-ალ-მულკის მიზაძვით) სამხედრო ლენების (მამულების) შემოღების შესახებ საქართველოში პირ-ველად დაიბეჭდა ჩემს *Из социально-экономических вопросов средне-вековой Грузии*, 1928, 1928, და აგრეთვე ჩემს *Краткий очерк истории*

სამხედრო ნაკვეთების (ქართულად საკარგავების) გაცემა გამოიხატება იმაში, რომ ცალკე მეომარს ეძლეოდა განსაზღვრული დასახელებული, ანდა დამუშავებული მამული, რომლის სამაგიეროდ ის მუდამ მზად უნდა ყოფილიყო სალაშქროდ ცხენითა და იარაღით და ჭაქვ-ჭაქვშით გასასვლელად.

საგადასახადო ერთეულად მანამდის საქართველოში ითვლებოდა გლეხის ფუძე. თამარ მეფის დროსაც ფუძით ანგარიში კვლავ არსებობს, მაგრამ იმავე დროს თან უმატებენ, რომ მოცემულ შემთხვევაში ეს ფუძე შედგება 2—3 კომლისაგან. ზოგადი გაანგარიშებით ცხადი ზღედა, რომ საგადასახადო ვალდებულება თითო კომლის ანგარიშზე გადასვლით უნდა მომხდარიყო დავითის მართებლობის დროს გატარებულ სამხედრო რეფორმასთან დაკავშირებით.

რაც შეეხება თვით სამხედრო რეფორმას, მისი არსი იკვვევა შემდეგნაირად.

Грузии, Сухуმი, 1941, გვ. 22—23 (აქ ნახვარია ქართული ტერმინი „მოსაკარგავნი“ (სამხედრო ლენების მფლობელთა აღსანიშნავად). 1956 წლიდან ეს დებულება, ზემოთ თქმულის თანახმად, შეტანილია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის მიერ შედგენილ „საქართველოს ისტორიის“ მაკეტში (თბილისი, 1956) და სახელმძღვანელო წიგნებში (1958—1962 წწ.).

შემდეგში, 1950 წლიდან, დებულება საკარგავების შესახებ ჩემს მიერ შესწორდა და „საკარგავი“ მიჩნეულ იქნა ფეოდალურ რენტად, რომელიც პირობით იცემოდა ამა თუ იმ პირზე (იხ. ამის შესახებ: სარგის კაბაძის „ეპიტაფ გორგასალი“. თბილისი, 1959, (გვ. 42—48).

მე სწორად მქონდა (1911 წელს) აღნიშნული, რომ მამულიანი ბენეფიციუმები ჩვენში შემოვიდა XII ს-ნიდან. ამ წელს თბილისის ქალთა უმაღლეს კურსებზე ჩემს მიერ წაკითხულ საქართველოს ისტორიის კურსის დასაკავებლად სასინჯ ლექციაში სხვათა შორის ნათქვამი იყო.

«В XII столетии в Грузии мы впервые встречаем явление, аналогичное западно-европейскому beneficium. Царь отдавал в пожизненное владение деревни, крестьян и даже крепость. Обыкновенно это пожизненное владение было связано с какою-нибудь придворною или административною должностью. Если должностное лицо перемещалось на другое место, бенефиций переходил по преемству к новому должностному лицу» (Четыре феодального строя и крестьянские повинности в Грузии в конце средних веков, Тифлис, 1912, стр. 8.

როგორც არსებული საბუთების შედარებიდან ჩანს, ამიერიდანაც დიდებულნი და მემამულე აზნაურები კვლავ გაბატონებულ კლასს შეადგენდნენ. მაგრამ ამათ ქვემოთ მიდიოდნენ, წინანდელ მოსაკარგავეთა შესატყვისად. ოთხმიზღური, იგივე დარბაზის ერი, იგივე მონასპა, იგივე მონანი და მოყმენი. აქ იგულისხმება მეომართა ის კონტიგენტი, რომელიც ჩამოყალიბდა დავით აღმაშენებლის დროს. ტერმინის „მოსაკარგავის“ შენარჩუნება ამტკიცებს, რომ ახალ ლაშქარსაც საფუძვლად ედვა საკარგავების გაცემის წესი. ტერმინი „ოთხმიზღური“, რომელიც იხსენიება სოციალური მნიშვნელობით თამარ მეფის დროს, ნიშნავს ოთხი „მიზღის“ (სპარსული სიტყვაა სარგოს, ხელფასის მნიშვნელობით) მქონეს. ვფიქრობ, რომ აქ უნდა იგულისხმებოდეს ოთხი კომლის გადასახადის სარგოდ მიცემა აზნაურ მეომრისათვის.

1260-იანი წლების საბუთში, რომლითაც საეკლესიო კრება ენუქრებოდა მეფის კარს სამღვდელოების გაფიცვით, აზნაურების შემდეგ მოხსენიებული არის „დარბაზისერი“ (მხოლოდით რიცხვში). ეს ტერმინი „ვეფხისტყაოსანშიც“ არის მოხსენიებული: ფატმანი ეუბნება თავის ქმარს უსენს — მეფის „დარბაზს დაგხვდების დარბაზის ერი მთვრალები“—ო. შედარებიდან ჩანს, რომ ეს დარბაზის ერი არის უმთავრესად იგივე ოთხმიზღური. თამარის პირველი მემამულიანე გიორგი III-ის სიკვდილის შესახებ თხრობაში იხსენიებს სპებს და მონასპებს (სპა, სპარსული „სიპა“ — უმთავრესად ცხენოსანი ჯარი). იყო, მაშასადამე, ჩვეულებრივი სპა და კიდევ მონა სპა.

მონა სპა შედგებოდა სამეფო მსახურთაგან, რომელნიც მონებადაც იწოდებოდნენ, თუმცა მონები არ იყვნენ. დავითის მეფობის ბოლოში ისინი (დიდგორის ომის წინ) შეადგენდნენ ზუთი ათას მეომარს. მონასპა იყო უშუალოდ და პირადად მეფის განკარგულებაში. მონასპის მსახურ-მეომარი (იგივე მონა) იმავე მდგომარეობისა იყო, როგორც წინა აზი-აში ამ დროს სპარსული ტერმინით ცნობილი დულამები (სპარსულად ნიშნავს მსახურს, მონას).

ამგვარად, დავითის მიერ ჩატარებული რეფორმა მიზნად ისახავდა საკარგავების სისტემის გაღრმავებით და ფარ-

თოდ გაშლით კარგი ხარისხის მრავალრიცხოვანი ლაშქრის შექმნას. დიდებულთა და აზნაურთა გარდა, რომელნიც ლაშქარში მთავარ წამყვან და ხელმძღვანელ ძალას წარმოადგენდნენ, იყვნენ კიდევ ბლომად ოთხმიზღურნი, მოყმენი.

თამარის დროინდელი ცნობის მიხედვით, მიწის ლალა გლეხზე მოსავლის $\frac{1}{4}$ -ს შეადგენდა, უფრო ადრე კი, ადარნასეს დროინდელი კანონით, დაწესებული იყო მოსავლის $\frac{1}{5}$. როგორც ჩანს, ეს ცვლილება დავითის დროს მოხდა.

ოთხმიზღურობის დაწესებისას, საფიქრებელია, ანგარიშობდნენ, რომ მეომარს უნდა უზრუნველყოფილი ჰქონოდა გლეხის ჩვეულებრივი კომლის ის გამოსავალი, რომელიც დაწესებული იყო მისი მეპატრონის სასარგებლოდ (სახელმწიფო, საერისთავო, სახელისუფლო, საეკლესიო გადასახადების გარდა). ოთხი კომლის გამოსავალი მოსავლის მეოთხედობის ანგარიშზე უდრის ერთი კომლის სრულ გამოსავალს. ოთხ კომლ გლეხზე მოდის ამგვარად ერთი მოლაშქრე, რომელიც, გლეხის პირობაზე საკმაოდ უზრუნველყოფილი, მთლიანად სამხედრო საქმით უნდა ყოფილიყო დაკავებული (ხშირი ვარჯიში, მუდამ მზად ყოფნა, საყარაულოდ გასვლა და სხვ.).

თავისთავად იგულისხმება, რომ მართებლობას შეეძლო საკარგავები გაეცა მხოლოდ სამეფო გლეხებიდან. დიდებულთა და აზნაურთა გლეხებს ის ვერ შეეხებოდა, რადგანაც მაშინ თვით ეს დიდებულ-აზნაურნი არ იქნებოდნენ უზრუნველყოფილნი და თავის მოვალეობას ვერ შეასრულებდნენ.

თითო კომლზე ამ ხანაშიც, საშუალოდ, საანგარიშებელია, 10 სული ორივე ჭქესისა (XIII ს-შიც 25 სულაან ფუძეზე ჩვეულებრივ 2—3 კომლი ისხდა): საფიქრებელია, რომ მოსაკარგავნი ზემოხსენებულად უზრუნველყოფილნი, იარაღის ტარების უნარის მქონენი (ე. ი. 18—50 წლის ასაკის) ყველა ლაშქრობავალდებული იქნებოდა. ამიტომ ერთ კომლ (10 სულ) მოსაკარგავზე საფიქრებელია 1,9 მეომარი (თითქმის ორი მეომარი). აქედან გამოდის, რომ მოსაკარგავე მოლაშქრენი თავიანთი ხელქვეითი გლეხების მიმართ კომლეთლად შეადგენდნენ $\frac{1}{5}$ -ს. ეს ვარაუდი ადასტურებს ზემომოყვანილ მოსაზრებას ოთხმიზღურთა შესახებ, რომ ოთხი კომლის გადასახადი სარგოდ ეძლეოდა ერთ კომლ მოსაკარგავს.

საფიქრებელია, რომ დიდებულნი და აზნაურნი მათ მიერ გამოსაყვან მემომართა მიხედვით და აგრეთვე გათვალისწინებით იმისა, რომ მათ სხვა ვალდებულებანიც ედვათ, უკეთესად უნდა ყოფილიყვნენ უზრუნველყოფილნი. ეს ნიშნავს, რომ რადგანაც დიდებულნი და აზნაურნი, აგრეთვე ჩვეულებრივ ომში იარაღის ტარების უნარის მქონენი, დაახლოებით 18—50 წლის ასაკისა, ყველანი გადიოდნენ (მაშასადამე, თავიანთი კლასის დაახლოებით 19%), თითო კომლი (10 სულ). დიდებულ-აზნაურზე მოდიოდა აგრეთვე 1,9 მემომარი, რომლებსაც თავის ზელქვეით უნდა ყოლოდათ (მოსაკარგავეთა დაგვარად, ზემომოყვანილი ვარაუდის გათვალისწინებით, რომ ოთხი კომლი გლეხი უზრუნველყოფდა ერთ მოლაშქრეს), სულ ცოტა 7,6 კომლი ანუ 76 სული გლეხი. ეს არის მაშინდელ დიდებულთა და აზნაურთა გლეხთმფლობელობის მინიმუმი. ხოლო, რადგანაც დიდებულთა და აზნაურთა ჯარი ჩვეულებრივ მოსაკარგავეთა უკეთესი უნდა ყოფილიყო, ამიტომ მათი უზრუნველყოფა და, მაშასადამე, გლეხთმფლობელობა ამაზე მეტიც უნდა ყოფილიყო. მაგრამ საშუალოდ ბევრად მეტი არ იქნებოდა.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ახალი რეფორმის შედეგად ლაშქარში შეყვანილ იქნა ბლომად დაწინაურებული გლეხები, მოსაკარგავეთა სახით. რადგანაც მეფის კარზე ყოველთვის იყვნენ ტაძრეულნი და მონასპანი, ამიტომ ამით გლეხოზა უკვე აქტიურად ებმებოდა კარის საქმიანობაში. უშუალო მწარმოებელი გლეხების ინტერესებისათვის ანგარიშის გაწევა ახლა პირდაპირ საჭიროებას წარმოადგენდა, რადგანაც უამისოდ დაზარალდებოდა ლაშქრის მხედრული სული და შინაგანი მთლიანობა.

როგორც ჩანს, დავითისავე დროს, მოსაკარგავეთ ხშირად სამემკვიდრეოდ უმტკიცდებათ მათზე გაცემული მამულებით სხვა შემოსავალი. მემატრანე ამბობს, რომ დავითმა გაათავისუფლა მონასტრები მათი შემაწუნებელი მოსაკარგავეებისაგან, რომელნიც, საფიქრებელია, სარგებლობდნენ მონასტრების მიწა-მამულებით. მაგრამ სამაგიეროდ მმართველობას ამ მოსაკარგავეთათვის უნდა მიეცა რაიმე კომპენსაცია. საკარგავების სამკვიდროდ განმტკიცება კი ნიშნავდა მათ და-

კარგვას სახელმწიფოსათვის. ამიტომაც ამ დროიდან იწყებს ტერმინი „დაკარგვა“ თავისი მნიშვნელობის შეცვლას, სახელდობრ, მან შეცვალა მანამდის არსებული ტერმინი „წარკვლევა“. თამარის დროს შოთა უკვე ჩვეულებრივ ხმარობს ტერმინს „დაკარგვა“, დაკარგულის ამ ახალი და ახლა მიღებული მნიშვნელობით, თუმცა მან იცის ამ სიტყვის წინანდელი მნიშვნელობაც.

10. ჯვაროსნული ომების დასაწყისი და სპარტოველი. ამ დროს, ერთი მხრივ, ცენტრალური და დასავლეთი ევროპა და, მეორე მხრივ, წინა აზია მოქცეული იყო ერთმანეთთან ღიდ წინააღმდეგობაში, რასაც საფუძვლად ედვა ეკონომიკური მიზეზები. ცენტრალური და დასავლეთი ევროპა ეძიებდა ახალ შესაძლებლობებს თავისი ახლა საკმაოდ განვითარებული სახელოსნო ნაწარმთა გასასაღებლად და თავისთვის საჭირო ნედლეულის მოსაპოვებლად, რაც მოითხოვდა სავაჭრო ურთიერთობათა გაძლიერებას წინა აზიის ქვეყნებთან. ამიტომ ცენტრალურ და დასავლეთ ევროპაში იწყება მისწრაფება წინა აზიის ქვეყნების მიმართულებით. ხოლო, რადგანაც ფეოდალურ ხანაში იდეოლოგიის სფეროში მთავარი მნიშვნელობა ჰქონდა სარწმუნოებას, ამიტომ ეკონომიკური მიზეზებით გამოწვეული მოძრაობანი ხშირად ლებულობდნენ სარწმუნოებრივი კონფლიქტებისა და თვით ომების ხასიათს. მართლაც, ევროპაში ამ დროს გაახსენდათ, რომ იერუსალიმი, ქრისტიანებისათვის წმიდა ქალაქად მიჩნეული (ასევე წმიდა ქალაქად ის მიიჩნდათ თავისთვის ებრაელებსაც), უკავიათ მაჰმადიანებს. აქედან წარმოიშვა ეგრეთ წოდებული ჯვაროსანთა მოძრაობა და ჯვაროსანთა ომები. მაჰმადიანთაგან ქრისტეს საფლავისა და იერუსალიმის გასანთავისუფლებლად რომის პაპი და სამღვდელოება იყენებდა ქრისტიანობის ემბლემას — ჯვარს, რომლის სახელის გარშემო ევროპის სხვადასხვა ქვეყნებიდან ხალხით რაზმავდნენ თავიანთ ძალებს შეფე-მთავრები და ფეოდალები. კერძოდ, რაინდები მიისწრაფოდნენ ახალ ქვეყნებში თავისი ცხოვრების უკეთ მოწყობისათვის. საქალაქო პირებიც, საერთაშორისო ვაჭრობის გაძლიერების იმედით,

ამ მოძრაობის მომხრენი იყვნენ. თანაუგრძნობდა მას ხალხიც, რომელიც ამით თავისი ეკონომიკური მდგომარეობის მცირედ მაინც გაუმჯობესებას იმედოვნებდა.

ევროპელთა პირველი ჯვაროსნული ომი წინა აზიისაკენ, მაჰმადიანების წინააღმდეგ, სპეციალურად იერუსალიმისა და მისი მიმდებარე მხარეების დასაპყრობად, შედგა 1096 წელს. იერუსალიმი ჯვაროსნებმა წაართვეს თურქ-სელჯუკებს და პალესტინასა და სირიაში მოეწყო ევროპელთა ფეოდალური მცირე სახელმწიფო-სამფლობელოები. ევროპისა და წინა აზიის ურთიერთობაში იწყებოდა ახალი ხანა.

ჯვაროსნები შედგებოდნენ დასავლეთ ევროპის ქვეყნების ხვადასხვა ხალხთაგან, ფეოდალური წრეებისაგან, უმთავრესად რაინდთაგან. დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ წრეებში კი იმ ხანაში და შემდეგშიც ინტერნაციონალურ ენად მღვდელი იყო ეგრეთ წოდებული ძველი ფრანგული ენა. ამ ენაზე ლაპარაკობდნენ შემდეგშიც ინგლისის მეფის კარზე, აგრეთვე იტალიის წამყვან ფენებში. ასევე, შემდეგში ფრანგული ენა იცოდნენ ეგვიპტის სულთნის კარზედაც. ბუნებრივია, რომ ძველი ფრანგული ენის მცოდნენი XII—XV ს. უნდა ყოფილიყვნენ ქართველთა შორისაც.

ძველი ფრანგული ენის ასეთი მნიშვნელობის გამო, ქართველებისათვის, საერთოდ, ევროპელები (უფრო დასავლეთ ევროპელები, საკუთრივ ფრანგები, გერმანელები, იტალიელები, ესპანელები, ინგლისელები) იწოდებოდნენ ფრანგებად. ასე უწოდებდნენ მათ სომხებიცა და სპარსელებიც.

ჯვაროსნული ომების დასაწყისიდანვე ურთიერთობა დასავლეთ ევროპასთან, შედარებით წინანდელ დროსთან, თვალსაჩინოდ გაძლიერდა. მთელი რიგი ფაქტები ამას მოწმობს.

თითქოს ამ დროიდან უნდა იყოს ქართულში შემოსული და ფოლკლორში დადასტურებული გამოთქმა „ფრანგული ხმალი“, რომელიც დასავლეთ ევროპიდან შემოსულ ხმალს ეწოდებოდა. თურქების შემოსევათა და მათთან ბრძოლების ხანაში უკეთესი ზარისხის იარაღის საკითხი, რასაკვირველია, მწვავედ იდგა და ამიტომ ევროპული იარაღიც შეიძლებოდა ყოფილიყო, კერძოდ, საქართველოში იმპორტის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ობიექტი.

შავთელისეულად მიჩნეულ დაეით მეფის შესხმაში მოხსენებულთა პონორის დუქსი (პერცოგი ან მთავარი პონორი), რომელსაც პოეტი პირშავად იხსენიებს. პონორი უეპველად დასავლეთ ევროპელი მაღალხარისხოვანი რაინდია, რომელიც თითქოს წინამძღოლობდა ფრანგების ჯარს დიდგორის ომში და შესაძლებელია შემდეგაც იმყოფებოდა საქართველოს სამსახურში. მისი „პირშავობა“ გამოჩნდა, ალბათ, ომის შემდგომ დროში (იხ. § 40).

დასავლეთ ევროპაში რაინდების განმასხვავებელ ნიშანს, სხვათა შორის, შეადგენდა დეზები. მოსკოვის მეფის ელჩი ნ. ე. ტოლოჩანოვი 1651 წელს გადმოგვცემს, რომ იმერეთში ყველანი (იგულისხმებიან თავადები და აზნაურები) დადიან (ცხენით თუ ქვეითად) დეზებითო (а ина лошадиах оидят и пеши ходят все с острогами).

დასავლეთ საქართველოში XIX ს. შუახანებშიც თავდაზნაურობა ხმარობდა დეზებს, რაც ძლიერ უკვირდა განათლებულ ა. ნ. მურავიოვს, რომელიც საქართველოსა და სომხეთში მოგზაურობდა 1846 წელს. ის წერდა: Странно, откуда этот рыцарский обычай мог проникнуть на Черное море, когда в соседней (Восточной) Грузии и Армении никто не носит шпор¹.

საყურადღებო ცნობა აქვს ამ მხრივ კ. ბოროზდინს. ის გადმოგვცემს, რომ ოდიშში 1850-იან წლებშიც სამთავრო აზნაურები სხდებოდნენ თავადებთან ერთად, რომელნიც მათ მიმართავდნენ სიტყვით „შმაო“. ისინი ატარებდნენ ორ დეზს და, არაიშვიათად, ირთავდნენ თავადიშვილის ქალებსაც. საეკლესიო აზნაურები უკვე ვერ სხდებოდნენ თავადებთან ერთად, ნებართვის გარეშე. მათ ჰქონდათ დეზი მხოლოდ ერთ ფეხზე. სათავადო აზნაური კი ყოველთვის ფეხზე იდგა და, ეტყობა, მას არც დეზის ტარების უფლება ჰქონდა. ყოველ შემთხვევაში ამის შესახებ კ. ბოროზდინი არას ამბობს².

ვახტანგის კანონებში (§ 31) მესამე ხარისხის აზნაური იწოდება ცალ-მოგვ (ე. ი. ცალ ჩექმიანი) აზნაურად, იგულის-

1 Грузия и Армения, III, СПб., 1848, стр. 242.

2 К. А. Бороздин. Закавказские воспитанія, Минпрелія и Свахетія с 1854 по 1861 год, СПб., 1885, стр. 315.

ხმება ვისაც ჩექმანე მხოლოდ ცალი დეზის ტარების უფლება ჰქონდა. ცხადია, დანარჩენი აზნაურები, და მით უმეტეს თავადებო, დეზს ატარებდნენ ორივე ფეხზე. მაგრამ XIX ს-ნეში დეზის ხმარება აღმოსავლეთ საქართველოში გადავარდნილი იყო, დასავლეთ საქართველოში კი ის ამ დროს ჯერ კიდევ შემორჩენილია.

რადგანაც დეზების ხმარება დასავლეთ ევროპაში (ფეოდალურ ხანაში) განკუთვნილი იყო მხოლოდ კეთილშობილთათვის და ასე ყოფილა, ხსენებული რემინისცენციის მიხედვით, საქართველოშიც, ამიტომ ეს გარემოებაც უნდა ჩაითვალოს დასავლეთ ევროპის, განსაკუთრებით ფრანგების ზეგავლენის შედეგად, ფეოდალიზმის აღმავლობის ხანაში, კიდევ უფრო დაკით აღმაშენებლის დროიდან.

„ამირან-დარეჯანიანში“ (X—XI ს-ის მიჯნის ახლოს), სადაც ჭაბუკთა საქმენი საგმირონია ასახული, დეზი სრულებით არ იხსენიება. არ იხსენიებს დეზს სტეფანოს ორბელიანიც, როდესაც ავეიწერს 1040-იანი წლებისათვის ერისთავთ ერისთავის ლიპარიტის აკაზნულობას. მაგრამ „ვეფხისტყაოსანში“ მოყმე ავთანდილი უკვე დეზს ატარებს. როდესაც ტარიელის მამებარი ავთანდილი გაექცა სანადიროდ გამოსულ სამ ძმას, მან „ცხენი გაქუსლა დეზითა“.

„დეზი“ ძველისძველი ქართული სიტყვაა. ს.-ს. ორბელიანი მას იხსენიებს დაბადების ტექსტში (საქმე, 9,5), თუმცა მის მიერ მონიშნებულ ადგილას ეს სიტყვა არაა ებრაულ ტექსტში. თავისთავად ქართული სიტყვა „დეზი“ წარმომდგარი უნდა იყოს ბერძნული „დექსის“-ისაგან („კბენა“), ყოველ შემთხვევაში, ერთი ძირისაა მასთან. როგორც ზემოთ მოტანილ, თუმცა მეტად მცირე მასალიდან ჩანს, დეზი როგორც ცხენის საჩხვლეტი საშუალება XII ს-ნეში იხმარებოდა მოყმეთა წრეში. იყო თუ არა საქართველოშიც დეზის ხმარების მხრივ ისეთივე განსხვავება, როგორც დასავლეთ ევროპაში, სადაც რაინდები ხმარობდნენ ოქროს დეზებს, ხოლო მებაჭრეები და სხვანი მათნი კეთილშობილნი თანმხლენი — ვერცხლის დეზებს, ეს არ ჩანს.

ჯვაროსნული ომები გავლენას ახდენდა საქართველოს ვითარებაზედაც, თუმცა საქართველოს ცალკეული ნაწილები

(ქართლი, მესხეთის სამხრეთი მხარეები) სავსებით აოხრებული იყო. თურქ-სელჯუკიანთა სახელმწიფო განიცდიდა არევ-დარევას. სულთანობის პრეტენდენტთა შორის ხშირად იყო შინაური ომები. ქართველები ემზადებოდნენ თურქ-მაჰმადიანებთან, ადგილობრივ, თავისებური ჯვაროსნული ომის დასაწყებად. მაგრამ ამისათვის საჭირო იყო უპირველეს ყოვლისა, შინაგანი ძალების გაერთიანება. ნიადაგი ამისთვის უკვე საკმაოდ მომზადებული იყო.

საქართველოში XI ს. საკმაოდ განვითარდა საქალაქო კხოვრება. მაგ., ქუთაისი ბაგრატ III-ის დროიდან ვრცელ ქალაქს წარმოადგენდა, თავისი დიდი ციხით. ქუთაისის მოქალაქენი შეადგენდნენ მეტად მნიშვნელოვან ძალას. მათ ემორჩილებოდა მდ. რიონისა და ცხენისწყალს შუა ქუთაისის ქვემო მხარე, რომელსაც სამოქალაქო ეწოდებოდა. ცხადია, რომ ქუთაისის მოქალაქეები მისდევდნენ სახელოსნო წარმოებას, რომლის საჭიროებისათვის, კერძოდ, ნედლეულისათვის, მათ თავის ხელში ჰქონდათ ხსენებული საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია. შემდეგდროინდელი ფაქტების მოშველიებით თითქმის დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ქუთაისის მოქალაქეთა ეკონომიკაში მთავარ როლს ასრულებდა მებაღეობა (ქართული აბრეშუმის ნაწარმი XII ს. გაჰქონდათ კონსტანტინოპოლში და, ალბათ, უფრო შორსაც).

მნიშვნელოვან საგზაო პუნქტს XI ს. წარმოადგენდა ხუფათი, ახლანდელი ბათუმის ადგილას. ექვს გარეშეა, რომ მას ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა თავისი ბუნებრივი ნავთსადგურის გამო.

XI ს. მართებლობა ღებულობდა სპეციალურ ზომებს მცირე ქალაქების გასაშენებლად. ბაგრატ IV-მ ატენში (შიდა ქართლი) გააშენებინა თავის ზვარში ქალაქი. ააშენეს დარბაზი, სახლები და ქულბაგები (უკანასკნელნი ხელოსანთა და ვაჭართათვის).

ყოველივე ამის მიხედვით, საქართველოშიც გარკვეული საქალაქო სავაჭრო-სახელოსნო წრეები და მათთან დაკავშირებული ხალხის ფართო მასა და აგრეთვე გაბატონებული მმართველი ფენები დაინტერესებული იყვნენ, რათა ამიერ-

კავკასიაში, ქართველების მეთაურობით, შექმნილიყო მოზრდილი სახელმწიფო, რომელიც შეძლებდა შინაური მშვიდობიანობის უზრუნველყოფას და სავაჭრო ურთიერთობის გაფართოებას. საქართველოს მართებლობა დავით IV-ის ხელმძღვანელობით ამ მოთხოვნილებას ენერგიული ღონისძიებებით უპასუხებდა. მიზნად იყო დასახული საქართველოს გაერთიანება, თბილისის საამიროს დაპყრობა და საქართველო-თბილისთან ასე თუ ისე დაკავშირებული მხარეების შემოერთება. გადაწყდა პირველ რიგში კახეთ-ჰერეთის სამეფოს გაუქმება.

11. კახეთ-ჰერეთის სამეფოს უმეორეთება. კახეთის უკანასკნელი მეფე აღსართანი შეიპყრეს (როგორც ჩანს, დავითის მმართველობისავე წაქეზებით), ჰერეთის დიდებულებმა — არიშიანმა, ბარამმა და ქავთარ ბარამისძემ და ჩააბარეს დავითს. კახეთის საშველად, კახეთის დიდებულები-სავე თხოვნით, გაემართნენ განძის (განჯის) ათაბაგი და სულთანის სხვა ჯარები, რომლებთანაც დავითს მოუხდა დიდი ომი ერწუხს. აქ გამოირკვა დავითის როგორც დიდი სამხედრო ნიჭი, ისე აგრეთვე პირადი მამაცობაც. მეფე, არა როგორც ჩვეულებრივ ხდება, ამბობს მემატთანე, ზურგით უდგა თავის ლაშქარს ანდა შორიდან უძახებდა (ბრძანებებს), არამედ თვითონ პირველი მიდიოდა ჯარის სათავეში, ლომივით მალალი ხნით შესძახებდა და გოლიათსავეთ მიემართებოდა მტრისაკენო („ქართლის ცხოვრება“, I, 329).

განძის ათაბაგისა და კახელ დიდაზნაურობის შეერთებული ჯარი დამარცხდა, და ამან გადაწყვიტა კახ-ჰერეთის სამეფოს ბედი მისი დაკავების მხრივ (1105 წ.).

არსენ ბერის მიერ დაწერილი მატთანე „ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი“ მოგვითხრობს ჯერ კახ-ჰერეთის მეფის კვირიკეს გარდაცვალებას 321 ქრონიკონს (1 სექტემბერი 1101 წ. — 31 აგვისტო 1102 წ.) და მის მაგივრად მისი ძმისწულის გამეფებას. შემდეგ მას მოთხორობილი აქვს რუისურბნისის საეკლესიო კრების ამბავი (1103 წ.). შემდეგ, ჩვენამდე მოღწეული ტექსტი აშკარად არეულად გადმოგვცემს: „რამეთუ ესე აღსართან კახთ მეფედ ქსენებულ იყო, შეიპყ-

რეს პერთა დიდებულთა არიშინან და ბარამ“ და სხვ. შემდეგ მოთხრობილია ერწუხის ომის ამბავიც, ხოლო ამის შემდეგ ლაპარაკია გელათის მონასტრის აშენების დაწყების შესახებ, რაც 1106 წ. მოხდა, რუის-ურბნისის კრების განჩინებაში კი დავითი მოხსენებულია, როგორც „აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა თვითმპყრობელი“.

ცხადი ხდება, რომ დავითის მატიანის მოღწეული ტექსტი მოდის ერთი ისეთი ხელნაწერიდან, რომელშიც, ამ ადგილას, ერთი ამოვარდნილი ფურცელი გადაუწერიათ მეორის მაგივრად და ტექსტი არეულა. ამიტომ მატიანის ტექსტი აქ უნდა შესწორდეს შემდეგნაირად: თხრობა კახეთ-ჰერეთის მეფის კვირიკეს სიკვდილის შესახებ; ამას უშუალოდ უნდა მიყვებოდა თხრობა კახთა მეფის აღსართანის შეპყრობისა და ერწუხის ომის შესახებ. შემდეგ მიჰყვება თხრობა რუის-ურბნისის კრების შესახებ, რასაც უნდა მიჰყვებოდეს ცნობა გელათის მონასტრის აშენების შესახებ.

კახეთ-ჰერეთის შემოერთებით საქართველოს სამეფო თვალსაჩინოდ გაძლიერდა. ჰერეთის აღმოსავლეთი საზღვარი VIII—XI ს-ბში აღწევდა საკმაოდ შორს, შამახის მიმართულებით, ვიდრე მდ. თეთრწყლამდის, ასე რომ კახეთ-ჰერეთი ერთად მოიცავდნენ საკმაოდ დიდ ტერიტორიას.

ამ თეთრი წყლის მდებარეობა ირკვევა შემდეგნაირად. მონღოლთა ბატონობის დროინდელი მემატიანე (ყამთა აღმწერელი) გადმოგვცემს, რომ ილხანი ულო (პულაგუ) ყაენი (1256—1265 წწ.) ოქროს ურდოს ყაენის ბერქას (1256—1266 წწ.) წინააღმდეგ ლაშქრით „წარვიდა ქვეყნად შარვან-შასა, საზღვართა საქართველოსათა, ადგილსა, რომელსა უწოდიან ჩაღან-უსენი, ესე იგი არს თეთრი წყალი“ („ქართლის ცხოვრება“, II, გვ. 251).

ველია ჩელებიმ 1647 წ. ერევნიდან, განჯაზე გავლით, ბაქოსკენ მიმავალმა გაიარა ძველი ნუხპატისა და შაქის მხარეები (შაქის სახელი ამაზე წინ ქალაქ ნუხას ჰქონდა შერქმეული) შემდეგნაირად: მან განვლო მდ. მტკვარი და მივიდა ქალაქ არეშში, შემდეგ მივიდა შექის (შაქის), ე. ი. ნუხის ციხე-ქალაქს. შაქის ციხეს ჰქონდა ორი კარი — განჯისა და შირვანის. ციხე საქართველოში მდებარეობსო. ციხის აღმო

სავლეთით ევლია ჩელებიმ გავლო მდ. კანოტ, რომელიც ერთვოდა მდ. ზანგს (ახლანდელ აგრისს, თურქულად აგრი-ჩაის). შემდეგ მან გაიარა მდ. კაბორზე მდებარე ხიდი და ამის შემდეგ მივიდა მდ. აქსუსთან, ე. ი. თურქულად თეთრ წყალთან. ირანელები ამ მდინარეს უწოდებენ გილან-ჩაისო.

მდ. კაბორი არის ახლანდელი აჯიგან, ხოლო აქსუ (იგივე გილანე) არის ახლანდელი ტურჩიანი. ევლია ჩელები იხსენიებს გილანების ცალკე ტომს. აქედან ევლია მივიდა ქალაქ ნაიზ-აბადში, ხოლო შემდეგ სოფელ ტილ-ჩაიში, რომლის მდინარეს გიოკ-სუ ერქვაო. ქალაქი გოკ-ჩაი (ჩაი და სუ წყალს, მდინარეს ნიშნავს) ახლაც არის იმავე სახელწოდების მდინარეზე, ტურჩიან-ჩაის ახლოს, აღმოსავლეთით და შამახიდან დასავლეთით 75 კილომეტრზე.

აქედან, ცხადია, რომ საქართველოს საზღვარი დაეიო აღმაშენებლის დროიდან და შემდეგში — XII—XV ს. — შირვანის მიმართულებით გადიოდა მდ. თეთრ წყალზე, რომელიც იწოდებოდა სპარსულად გილანად, ხოლო თურქულად აქ-სუდ და მონღოლურად ჩაღან-უსუნად. სახელები აქ-სუ და ჩაღან-უსუნ დასახელებულ ენებზე ნიშნავს აგრეთვე თეთრ წყალს.

თეთრი წყლის მონღოლური სახელის — ჩაღან-უსუნის მოხსენიება ჟამთააღმწერლის მიერ ამტკიცებს, რომ ულუყანის დროს საქართველო — შირვანის საზღვარზე უკვე მოთავსებული იყო მონღოლთა საოკუპაციო ულუსი; ცალკე ტომის სახით. ეს მტკიცდება იმითაც, რომ აქედან ოთხი საუკუნის შემდეგაც ევლია ჩელები იხსენიებს მდ. გილან-ჩაიზე (ე. ი. თეთრ წყალზე) თურქმანებით და ოგიუზებით (ესენიც თურქ-თურქმანები იყვნენ) დასახლებულ სოფელს და აგრეთვე ჩამორჩენილი და უცნაური ჩვევების მქონე იტტილებს, რომელნიც არ ჰგავდნენ მეზობელ ტომებს და თითქოს მონღოლებიდან წარმოშობილად იგულისხმებოდნენ. ევლია ამავე მხარეში (კავკასიონის მთებისაკენ) იხსენიებს სხვა ადგილობრივ ტომებთან შედარებით უცნაურ და ტლანქი გარეგნობის მქონე ყაიტაკებს, რომელთაც მონღოლური წარმოშობისად თვლიდა.

საქართველოში გადმოსულ ყივჩაღთა მეტი ნაწილი დავი-

თის დროს და მის შემდეგაც, როგორც ეტყობა, განლაგებული იქნენ პერეთის საერისთავოს აღმოსავლეთ ნაწილში. რამაც გამოიწვია ამ მხარის თანდათან გათურქება.

19. სავაზირო და მწიგნობართუხუცესნი. თურქ-სელჯუკების წინააღმდეგ სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლისათვის ფეოდალური მაღალი საზოგადოებისა და ხალხის ფართო მასების ძალების ეფექტიანად გამოყენების მიზნით, სახელმწიფოს სჭირდებოდა ეკლესიის ავტორიტეტის აწევა. ამით აიხსნება, რომ დავითმა მწიგნობართუხუცესად დანიშნა თავისი აღმზრდელი ბერი გიორგი. გადმოცემით კი დავითი იზრდებოდა რუისში აზნაურ მამაცაშვილის სახლში. ამიტომ შესაძლებელია, რომ გიორგი მამაცაშვილი ყოფილიყო. მემართიანე არსენ ბერის სიტყვით, ეს გიორგი იყო „კაცი სრული ყოვლითა სიკეთითა სულისა და ჯორჯთასა, სავეს სიბრძნითა და გონიერებითა, განმზრახი (ე. ი. მრჩეველი), სვიანი (ე. ი. კარგი ბედის მქონე) და ფრთხილი. თანააღზრდილი აღმზრდელი პატრონისა (ე. ი. დავით აღმაშენებლისა) და თანაგანაკაფული ყოველთა გზათა საქმეთა და ღუაწლთა მისთა“ („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 336).

მწიგნობართუხუცესად მანამდის (მაგალითად, გიორგი II-ის დროს) იყვნენ ერისკაცები. მწიგნობართუხუცესის თანამდებობა კვლავ წამყვანი მნიშვნელობისა იყო. მაგრამ მისი ახალი თავისებურება გამოიხატებოდა იმაში, რომ გიორგი, როგორც სასულიერო პირი, ვალდებული იყო თავისი მდგომარეობა გამოეყენებინა ეკლესიის ძალისა და ავტორიტეტის ასამაღლებლად. ამასთან ერთად, ამით მეფის ხელისუფლებას შესაძლებლობა ეძლეოდა ჩართულიყო ეკლესიის საქმეებში. ასეთივე ვითარება იყო საქართველოს ცხოვრებაში უფრო გვიანაც, რაც ჩანს შემდეგიდან.

თამარ მეფე თავისი გამეფების პირველსავე წელს იწვევს საეკლესიო კრებას, რომელსაც მიმართავს ასეთი სიტყვებით: „წმინდანო მამანო, თქვენ ღმრთისა მიერ განჩინებულ ხართ მოძღურად ჩუენდა და მმართველად წმიდასა ეკლესიასა და თანა გაც სიტყუს მიცემა სულთათუს ჩუენთა. გამოიძიეთ ყოველი კეთილად და დაამტკიცეთ მართალი, ხოლო განკადეთ გუ-

ლარძნლი (ე. ი. ნზაკვარი). იწყეთ ჩემ ზედა... თქვენ სიტყვით, ხოლო მე საქმით; თქვენ სწავლით, ხოლო მე განსაწვლით: თქვენ წვრთით, ხოლო მე განწურთით, ზოგად კელი მივსცეთ. დაცვად სჯულთა საღმრთოთა შეუგინებლად, რათა არა ზოგად ვიზღვანეა: თქვენ ვითარცა მღდელნი, ხოლო მე ვითარცა მეფე; თქვენ ვითარცა მნენი, ხოლო მე ვითარცა ებგური (ე. ი. დარაჯი)“ („ქართლის ცხოვრება“, II, გვ. 118).

მწიგნობართუხუცესის მოვალეობას შეადგენდა მწიგნობრების მეშვეობით ცალკე უწყებათა განმგებლობაზე თვალყურის დაჭერა და, გარდა ამისა, სამხედრო საქმის ხელმძღვანელობა. ის, როგორც ბერი, ბრძოლებში უშუალო მონაწილეობას არ ლებულობდა. მაგრამ მას ეკითხებოდა სამხედრო საქმის „მართებანი და განსაგებენი“. ფაქტიურად ის იყო, ახლანდელი ტერმინოლოგიით, სამხედრო შტაბის უფროსი, როგორც მშვიდობიანობის, ისე ომის დროს. მაგალითად, ლიპარიტის მთავარ ციხეს, კლდე კარს ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს იცავდა მისი მწიგნობართუხუცესი ანომარი. ასევე, დავით აღმაშენებლის დროს — ახალი მწიგნობართუხუცესი გიორგი, თუმცა ის ჰყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი იყო, ხშირად ხელმძღვანელობდა სამხედრო საქმეებს და ციხეების აღებას, ასე, მისი ხელმძღვანელობით 1110 წელს ქართველებმა აიღეს სამშვილდის ციხე და სხვ.

დიმიტრი I-ის დროს იოანე მწიგნობართუხუცესი მიდიასა და ეკბატანაზე ლაშქრობის დროს მეფესთან ერთად იხსენიება, როგორც მისი უახლოესი მრჩეველი და არსებითად ლაშქრობის ფაქტიური ხელმძღვანელიც.

ასეთივე მდგომარეობა არის გიორგი III-ის დროსაც. ხსენებული მწიგნობართ-უხუცესი-იოანე, თან ახლავს გიორგი III-ს ქალაქ ანისის შესანარჩუნებლად წარმოებული ომის დროს და იძლევა სამხედრო რჩევებს.

როგორც მემკვიდრე გადმოგვცემს, მწიგნობართუხუცეს ანტონის აღდგენის შესახებ, რომ თამარი, გიორგი რუსის სასარგებლოდ მოწყობილი დიდი აჯანყების შემდეგ, „იგონებდა, თუ ვის მიანდოს დავით (თავისი ქმარი) და სპა თუსი, და განსაგებელი სახლისა თუსისა... და მიმოიხილა ყოველთა ზედა სამეფოსა თუსისა მთავართა და განიცადა თუალითა გონე-

ბისათა... მოიყუანა ანტონი გლონისთავის ძე გარეჯით... ესე დასუეს ვაზირად, მისცეს ჰყონდიდი, სამთავისი, კისის-გვეი და მწიგნობართ-უხუცესობა“ („ქართლის ცხოვრება“, II, გვ. 122 — 123).

მხოლოდ ათაბაგობის შემოღებით, 1212 წელს, მწიგნობართ-უხუცესმა თითქოს დაკარგა თავისი ფუნქციები სამხედრო საქმეში.

ფეოდალურ ხანაში ეპისკოპოსები აქტიურ მონაწილეობას ლებულობდნენ ომებში. დასავლეთ ევროპის მიმართ ეს ცნობილია, დაწყებული კარლოს დიდის დროიდან. ბრძოლა 955 წელს ქალაქ აუგსბურგთან ითვლება გერმანელების პირველ ნაციონალურ ბრძოლად გარეშე ვტრის, ამ შემთხვევაში უნგრელების, წინააღმდეგ. ამ ბრძოლის დროს ეპისკოპოსი ულრიხი ამხნევებდა თავის მებრძოლთ ქადაგებით დავითის ფსალმუნის თემაზე და ქალაქის გალავნიდან რაზმის ერთ-ერთი გამოსტომის დროს მიჰყვებოდა მეომრებს საეპისკოპოსო შესამოსელში, უჩაფხუტოდ და უჯავშნოდ.

1214 წელს მოხდა დიდი ბრძოლა საფრანგეთის მეფე ფილიპე II-სა და გერმანიის იმპერატორ ოტტონ IV-ს შორის (გერმანელების ჯარში იყვნენ ინგლისელებიც). ორივე მხრიდან ომობდა 150 — 210 ათას კაცამდე (რაინდები, მსუბუქი ცხენოსანი და ქვეითი ჯარი). ფილიპე II-ის შტაბის უფროსი იყო ეპისკოპოსი გარენი. მან შეიმუშავა ფრანგების ჯარის დისპოზიცია და ხელმძღვანელობდა ამ ჯარს ბრძოლის დროს, თუმცა ფილიპე II თვითონაც იმყოფებოდა ბრძოლის ველზე. ფრანგების მხრივ დიდ აქტივობას იჩენდა ეპისკოპოსი ბოვე, თავისი მილიციით. ეს ეპისკოპოსი შეიარაღებული იყო ლახტით, რათა, კანონიკური წესდების მიხედვით, ადამიანის სისხლი ხმლით არ დაედვარა. მან შეუტია ინგლისელების რაზმს, რომელთაც აყენებდა საშინელ დარტყმებს ლახტით — მარჯვნივ და მარცხნივ. ვერავინ შეძლო მისთვის წინააღმდეგობის გაწევა. თავისი დარტყმით მან მოკლა ინგლისელი რაინდების მემშვილდეებისა და ცხენოსნების უფროსი — სალისბერი და ტყვედ შეიპყრო გრაფი ბულონი. ფრანგებმა გაიმარჯვეს, მაგრამ დაკარგეს თავისი ლაშქრის 25 — 28%, ანუ

15 ათასი კაცი, მათ შორის ათასი რაინდი. მათი მოწინააღმდეგის ზარალი იყო 25 — 35% ანუ 35 ათასი კაცი¹.

1262 წ. ქალაქ სტრასბურგის რაინდები და მოქალაქენი, მაშინდელ გერმანიაში თავს იცავდნენ ეპისკოპოსის რაინდებისაგან. ეპისკოპოსი, რომელიც თვითონაც წარმოშობით რაინდებისაგან იყო, როგორც „კეთილმორწმუნე რაინდი“ მონაწილეობას ლებულობდა ბრძოლაში. მას მოუკლეს ჯერ ერთი ცხენი, გადაჯდა მეორე ცხენზე. ესეც მოუკლეს, და მაშინ უკვე საბოლოოდ დამარცხებულმა ეპისკოპოსმა ძლივს გადაირჩინა თავი მესამე ცხენზე².

სასულიერო პირთა, სახელდობრ ეპისკოპოსების, მონაწილეობა სამხედრო საქმიანობაში საქართველოში დადასტურებულია XI ს. ბაგრატ IV-ის მეფობის დასაწყისში ბიზანტიელების მიერ საქართველოზე მოწყობილი ლაშქრობის დროს, სუმბატის სიტყვით, „ალაშენა სიმაგრე საბა მტბევარ ეპისკოპოსი მახლობელად ტბეთის ეკლესიასა და სახელსდვა მას სუეტი. და შეკრიბა მაშინ მან ერი (ე. ი. ჯარი) თუსი და შევიდეს მას შინა თუთ საბა მტბევარ ეპისკოპოსი და ეზრა ანჩელ ეპისკოპოსი, და შავშეთის აზნაურნი. და განძლიერდა მას შინა“ („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 386). საბა მტბევარმა გაუძლო ბიზანტიელების იერიშებს და გადაარჩინა შავშეთი ბერძნების მიერ დაპყრობისაგან. ამის შედეგად ტბეთის ეპისკოპოსი გახდა შავშეთის ერისთავად.

ხელმწიფის კარის გარიგებაში ცვითხულობთ: „მტბევარსა ზედა (სამეფო) დარბაზს, მისსა საჯდომსა უკანით მისსა მოლარეთ-უხუცესსა ფარი და გმალი აქუს უკანით, ამად რომე ერისთავიც არის შავშეთისა“³. ბუნებრივია, რომ როგორც

¹ Михневич, История военного искусства, СПб., 1896, стр. 127—131.

² Г. Дельбрюк, История военного искусства, III, стр. 264.

³ იხ. ქართულ სამართლის ძეგლები, II, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბილისი, 1965, გვ. 91.

ჩემი აზრით, „ხელმწიფის კარის გარიგება“ ძირითადად შედგენილია დავით აღმაშენებლის დროს, 1106—1109 წლების ახლოს, და, არსებითად, იმ დროის ვითარებას ასახავს. ამ განაწესის ჩვენამდე მოღწეული

შავშეთის ერისთავი, ტბეთის ეპისკოპოსი შავშეთის მხედრობა-ჯარსაც წინამძღოლობდა.

კახეთში XVI — XVIII ს. პირველ ნახევარში სამხედრო სადროშოების სათავეში, მეფის სადროშოს გარდა, ეპისკოპოსები იყვნენ (ბოლბისი, რუსთავის და ნეკრესის), მაგრამ ასეთი ვითარება მოდის უფრო ძველი დროიდან. ეს ჩანს შემდეგიდან. ვახუშტი აღნიშნავს, რომ „ბოლბელი არს პირველი ეპისკოპოზი კახეთისა პატრიარქატის წმიდის ნინოსი“. მაგრამ, ამასთანავე, ნათქვამი აქვს, რომ ალავერდს 1466 წელს „ყვეს ეპისკოპოზი... და უპირველეს კახთა ეპისკოპოზად“. მართლაც, 1466 წლიდან, ვიდრე XIX ს-ნის დასაწყისამდე, ალავერდელი ითვლებოდა კახეთის პირველ ეპისკოპოსად, თუმცა სადროშო მას არ ჰქონდა. ბოლბელის პირველობა და მისთვის სადროშოს მიკუთვნება უნდა მიეწეროს 1466 წელზე ადრინდელ დროს, XIII — XV ს. მაინც, თუ არ უფრო ადრინდელ ხანას. უფრო სწორი იქნება, თუ ორგანიზაციულად კახეთის ეპისკოპოსების სამხედრო საქმეში ფაქტიურ სპასპეტებად ჩაბმას მივაწერთ დავით აღმაშენებლის დროს მაინც, თუ მტბვეარი ეპისკოპოსის მსგავსად, უფრო ადრეულ ხანას არა.

ეპისკოპოსები მონაწილეობას ღებულობდნენ ჯიქების წინააღმდეგ ომში, რომელიც ოდიშისა და გურიის მთავრებმა წამოიწყეს 1533 წელს.

ცნობილია, რომ ქართლის მეფის ლუარსაბის მიერ 1557 წელს სპარსელების წინააღმდეგ ომში, რომელშიც დაიღუპა თვით ლუარსაბი, ქართველი ეპისკოპოსები იბრძოდნენ ლაბტებით.

ზანძის ომში, 1658 წელს, იმერლების ჯარიდან აზნაურმა იოსელიანმა ტყვედ შეიპყრო ოდიშარ-გურულთა ჯარში შემოსილად მყოფი დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი ილარიონი.

ტექსტი გადაკეთებულია და ახლად რედაქტირებულია საქართველოს მეფე ვახტანგ დავით ნარინის ძის დროს 1280—1292 წლებს შუა, უფრო 1290 წლის ახლოს.

მიღებული აზრით, „ხელმწიფის კარის გარიგება“ შედგენილია XIV ს-ნის პირველ ნახევარში, გიორგი ბრწყინვალის დროს.

კახეთის ეპისკოპოსები, თავიანთი რაზმებით, მონაწილეობას ლებულობდნენ ლაშქრობებში, ვიდრე 1754 წლამდის, მის შემდეგ კიდევ ცოტახანს, მაგრამ უკვე იშვიათად (ვახტანგ ბატონიშვილის ცნობა).

ხელმწიფის კარის გარიგებაში (§ 9) კვითხულობთ: „გელათისაგან კიდევ საყდარნი და სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცესნი და მონაზონნი და, რაც საეკლესიონი დასნი არიან, — ყველა ჭყონდიდლის და საწოლის მწიგნობრის საჯელოსა“ (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 82). ეპისკოპოსნი, მონასტრები და ეკლესიები ხომ კათალიკოსს ემორჩილებოდნენ. ჭყონდიდელის მიმართ რა მორჩილება უნდა იგულისხმებოდეს აქ? ხსენებული გამოთქმა უნდა გულისხმობდეს, რომ განათლების საქმის მხრივ საეპისკოპოსო საყდრები და მონასტრები ჭყონდიდლის ხელქვეით იმყოფებოდნენ. გელათის საყდარი ცალკეა გამოყოფილი, რადგანაც ის უშუალოდ მოძღვართ-მოძღვარს ემორჩილებოდა. მოძღვართ-მოძღვარი იყო გელათის მონასტერში, ვიდრე იმერეთის მეფის ბაგრატ III-მდის (1510 — 1565 წწ.), რომლის დროს მოძღვართ-მოძღვრის მაგივრად გელათში დასმულ იქნა ეპისკოპოსი.

ამგვარად, მწიგნობართუხუცესის ხელთ იყო საეკლესიო განათლების მეთვალყურეობა და ხელმძღვანელობა თითქმის მთელ საქართველოში. მხოლოდ მოძღვართ-მოძღვარი არ ემორჩილებოდა მას.

13. რაინდობა დასავლეთ ევროპაში. X ს-ის დასაწყისში გერმანიის მეფე ჰენრიხ I-მა, ზედმეტ სახელად ფრინველების დამპყრემა (919 — 936 წწ.), მოახდინა სამხედრო საქმის რეორგანიზაცია. მანამდის ყოველი ჰერცოგი და გრაფი, თავთავის ვასალებით, ბრძოლის ველზე გამოდიოდა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, ცალ-ცალკე, რაიმე საერთო სამოქმედო მიზნის გარეშე. სამხედრო დისციპლინის გაგება არ არსებობდა. ამის ნაცვლად ჰენრიხ I-ის დროს დაწესდა სამხედრო თემის ან ძმობისდაგვარი ორგანიზაცია, რომლის წევრები ვალდებული იყვნენ დამორჩილებოდნენ გარკვეულ კანონებს, ეომათ სარწმუნოებისათვის, განრიდებოდ-

ნუნ უპატროსნო ქცევას და მთელი თავისი სიცოცხლე შეეწირათ ღირსებისა და სიმართლის მიზნებისათვის. ყოველ პირს, თავისუფალს დაბადებით, შეეძლო ყოფილიყო ამ ძმობის წევრი და თავისი საქმიანობით დაწინაურებულიყო კიდევ. ასეთი ორგანიზაციის წყალობით შესაძლებელი შეიქნა ფეოდალური, არისტოკრატიული წარმოშობის მძიმედ შეიარაღებული მეომრებისა და მათ ხელქვეით პირთა გარკვეული კონტროლის ქვეშ დაყენება და მათ შორის ურთიერთსაბრძოლო კავშირისა და დისციპლინის დამყარება.

არისტოკრატიული მეომრებისა და მათ მიმყოფთა შესაკავშირებლად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სავარჯიშო ტურნირების შემოღებას, რასაც პირადად ჰენრიხ I-ის ინიციატივას მიაწერენ. ტურნირებზე ხდებოდა მძიმედ შეიარაღებული რაინდების, როგორც ცალკეულ პირთა, ისე ჯგუფების, საჯარო შებრძოლება, რჩეული საზოგადოების დასწრებით, ქალების ჩათვლით. ქალების დასწრება განსაკუთრებით აძლიერებდა მეომრების პატივმოყვარეობის გრძნობას.

სამხედრო საქმეში ჩატარებულ ღონისძიებათა წყალობით, რამაც ასწია მძიმედ შეიარაღებული მეომრების პასუხისმგებლობა ომის საქმეში, ჰენრიხ I-მა შეძლო გერმანიისათვის დამოუკიდებლობის მოპოვება. ჰენრიხ I-ის შემდეგ, X ს-ის შუა ხანებში ჩამოყალიბდა რაინდობის წოდება, რასაც უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ევროპის ისტორიისათვის ფეოდალიზმის ხანაში.

„რაინდების მთავარ ძირითად პრინციპებს, წერდა ამერიკელი მეცნიერი დენისონი, შეადგენდა: მაღალი პატიოსნება, ზრდილობა ყველას მიმართ, შეუტრაცხყოფილთათვის თავგამოდება და სრული სამართლიანობისადმი მისწრაფება. თუ ამ მოთხოვნათა წარმოშობას მივიჩნევთ რაინდობის დასაწყისად, მაშინ ის უნდა მიეკუთვნოს X ს. შუა პერიოდს. ამ საკითხის ერთ-ერთ საუკეთესო ავტორიტეტს წარმოადგენს La Curne de Ste Palaye. ამის ერთ-ერთი გვიანდელი გამოცემის Mémoires sur l'Ancienne Chevalerie-ს წინასიტყვაობაში რაინდობის წარმოშობის შესახებ ნათქვამია: „X ს. რამდენიმე ღარიბმა აზნაურმა; რომელნიც შეწუხებულნი იყვნენ სიუზერენების ძლიერების სულ უფრო მეტი ზრდით, გულთან მიიღო შევიწროვების განმტკიცებელი ხალხის ტანჯვა და ცრემლები. მათ

ღვთის და წმ. გიორგის სახელით ფიცი დასდეს, რომ ყოველ-
თვის დაიკავდნენ ჩაგრულთ და თავისი ხმლის საფარველს
ქვეშ აიყვანდნენ ყველა სუსტებს. ისინი იკავდნენ უბრალო-
ებსა ტანისამოსის მხრივ. ზნეობაში იყვნენ მკაცრნი, მიღწე-
ვის დროს თავმდაბალნი, იყვნენ სულით მტკიცენი უბედუ-
რების დროს და ყველაფერი ამით მათ მალე დაიმსახურეს
არაჩვეულებრივი სახელი. ხალხის მაღლიერებამ მიაწერა მათ
სასწაულიანი საქმეები და არაჩვეულებრივი მამაცობის გმი-
რობანი, ხოლო ლოცვებში მათ იხსენიებდნენ წმინდანების
სახელებთან ერთად¹.

ციტირებულ ცნობაში მოხსენებულია, რომ X ს-ის სა-
რაინდო ორგანიზაციაში მთავარ წმინდანად მიღებული იყო
წმ. გიორგი. დასავლეთ ევროპაში რაინდად დალოცვა ჩვე-
ულებრივ ხდებოდა ღვთის, წმ. მიქელ მთავარ ანგელოზის და
წმ. გიორგის სახელით. აღსანიშნავია, რომ საქართველოს ეკ-
ლესიაში ძლიერ მიღებული იყო მიქელ და გაბრიელ მთავარ-
ანგელოზთა და წმ. გიორგის კულტი, განსაკუთრებით ეს უკა-
ნასკნელი. შემთხვევითი არაა, მაშასადამე, რომ დავით აღმა-
შენებელს ჰქონდა წმ. გიორგის გამოსახულების დროშა და
ეს დროშა უძღვებოდა წინ რაინდების წყობას დიდგორის
ოპში (არსენის ცნობა, „ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 341).

14. ფრანგი რაინდები ჯვაროსანთა პირველ ხანაში.

გოტიეს სიტყვით, დავითს ჰყავდა დიდგორის ოპში *ducentos milites Fzancigenas* — ორასი ფრანგი რაინდი (*miles* ამ დროს უფრო რაინდს ეწოდებოდა). დავითს ამ ხანაში უფრო ფრანგებთან ჰქონდა საქმე. ზ. ავალიშვილის მიერ დამოწმებული ლიტერატურისა და წყაროებიდან ჩანს (ზ. ავალიშვილი. ჯვაროსანთა დროიდან. პარიზი 1929, გვ. 70), რომ დავით აღმაშენებელი ხშირად საჩუქრებს უგზავნიდა იერუსალიმის ჯვაროსანთა მეორე მეფეს — ფრანგ ბოლდუინ II-ს (იერუსალიმის პირველი ქრისტიანი მეფე იყო ფრანგი ბოლდუინ I, 1100 — 1118 წწ., ხოლო ამის შემდეგ იყო მისი ბიძაშვილი ბოლდუინ II, 1118 — 1131 წწ.). გამოდის, რომ დიდგორის

¹ Денисов. История конницы. СПб., 1897, I, стр. 112.

ომის წინ, 1118 — 1119 წლებში, დავითს განსაკუთრებით ხშირი ურთიერთობა ჰქონდა იერუსალიმის სამეფოსთან, რომელმაც დაახმარა კიდეც მას აღსანიშნავი რაინდი. მაგრამ ასეთი ურთიერთობა იერუსალიმის ქრისტიანულ სამეფოსთან დავითს თავიდანვე ექნებოდა, ე. ი. ჯვაროსნების მიერ იერუსალიმის 1099 წელს აღების დროიდან, რის მაჩვენებელია ამ სამეფოს არსებობის პირველ წლებშივე მიზგითად გადაქცეული ქართული მონასტრის (ჯვარის მონასტრის) დავითის მიერ კვლავ აღდგენა და განახლება.

რადგანაც ჯვაროსან ფრანგებთან საქართველოს სამეფოს დავითის დროს ჰქონდა საკმაოდ ახლო ურთიერთობა, ამიტომ საჭიროა მოკლედ გავვეცნოთ თუ რა წესზე იყო აგებული ჯვაროსანთა ფრანგული ლაშქარი.

ჯვაროსანთა ბრძოლების აღწერისას, გოტიე გადმოგვცემს ატარიბთან 1119 წელს მომხდარი ომის შესახებ, რომ „წმინდა პეტრეს სოლი (acies) გამოდიოდა ყველაზე წინ მარჯვნივ. ეს იყო სოლი (acies), რომელსაც მიკუთვნებული ჰქონდა უფლება ყველაზე წინ მიმავლებულიყო და პირველი თავს დასხმოდა მტერს“. მათ მიყვებოდა უკან ჯოტფრიდის და გვიდოს სოლები (acies), მაგრამ ისინი არ ეხმარებოდნენ პირველი სოლის შეტევებს, არამედ დარწმუნდნენ რა მის წარმატებაში, უტევენ სხვა მოწინააღმდეგეთ, და იმარჯვებენ მათზე. გერმანელი მკვლევარები ჰეერმანი, კელერი და დულბრიუკი ფიქრობდნენ, რომ ხსენებული სამი რაზმი-სოლი ერთი მეორის უკან ეშელონებად იყვნენ განლაგებულნი.

ამ აზრის სისწორე დასტურდება იმით, რომ ჯვაროსანთა რაინდების ერთ-ერთი მძლავრი, სახელდობრ ტამპლიერების (ტაძროსანთა ანუ ტაძრეულთა) ორდენის (დაარსდა 1119 წელს) სტატუტის 161-ე მუხლით, ტამპლიერები ეწყობოდნენ ეშელონებად en echelle, ე. ი., რადგანაც ეს სიტყვა არსებითად კიბეს ნიშნავს, მაშასადამე, კიბის მსგავსად, სოლისებურად. ამ ორდენის რაინდს ჰყავდა ორი შეაბჯრე, რომელთაგან ერთი ყოველთვის უნდა ყოფილიყო რაინდის ახლოს. მეორე კი დადიოდა სურსათის და ფურაჟის მოსაპოვებლად (§ 149). ლაშქრობის დროს შეაბჯრენი საჭურველით მიდიან რაინდის

წინ, ხოლო ვისაც ცხენები მიჰყავს (ყოველ რაინდს ჰყავდა თან 3 — 4 ცხენი), ის უკან მიყვება (§ 162) ¹.

ჯვაროსანთა ომების დაწყებისას ფრანგების ჯარის ძირითად ბირთვს შეადგენდნენ მძიმედ (ჯავშნიანი, თავით ფეხებამდე) შეიარაღებული რაინდები. ასეთ მძიმედ შეიარაღებულ რაინდს ესაჭიროებოდა დამხმარე პირები, რომელნიც ბრძოლის დროს ასევე შეჯავშნულ საომარ ცხენზე სხდებოდნენ, რადგანაც ჯავშან-საჭურველის სიმძიმის გამო რაინდი ცხენზე თვითონ ვერ შეჯდებოდა, ის უნდა შეესვათ ცხენზე და მიეცათ მისთვის ხელში შუბი, რომელიც მისი მთავარი საბრძოლო იარაღი იყო. წელზე მას ერტყა ფართო და ორპირლესული ნიჟარე ხმალი, ჰქონდა მძიმე ლახტიც. ხოლო შვილდისარი მისთვის საჭირო არ იყო, რადგან მას, სულერთია, ვერ მოიხმარდა.

რაინდს თან ჰყავდა ორი კარგად და მძიმედ შეიარაღებული ცხენოსანი მეაბჯრე (ჟანდარმები, gens d'armes, hommes d'armes, ე. ი. იარაღის მქონე კაცი), რომელნიც მას იცავდნენ ორივე მხრიდან. ჟანდარმები კარგი ჯავშნით იყვნენ აღჭურვილნი და ისხდნენ კარგ, მაგრამ არა შეჯავშნულ ცხენზე. შეიარაღებულნი იყვნენ ისინი შუბით, ორპირლესული მძიმე მახვილითა და ლახტით. ჟანდარმებს მიყვებოდნენ ეგრეთ წოდებული ტრაბანტები ანუ სატელლიტები (traban, პირადი მცველი), რომელნიც წარმოადგენდნენ მსუბუქად შეიარაღებულ ცხენოსნებს. ისინი იწყებდნენ და ამთავრებდნენ კიდევ ბრძოლას. ტრაბანტები იყვნენ სხვადასხვა კატეგორიის პირნი:

1) მემშვილდეები, რომელთაც შეეძლოთ დაწინაურება ჟანდარმად და თვით რაინდებადაც; 2) écuyers — მეჯინიბენი, იგულისხმებიან უფროსი მეჯინიბეები; 3) guisarmiers — ჩვეულებრივი მეომრები; 4) coutilliers — მეხანჯლეები, უმთავრესად ხანჯლებით შეიარაღებულნი; 5) pages, valets — პირადი მოსამსახურენი; ეს უკანასკნელნი იყვნენ ქვეითები, მაგრამ ასე თუ ისე მაინც შეიარაღებულნი. მეაბჯრენი და მემშვილდეები ოცნებობდნენ გამხდარიყვნენ რაინდები, სხვე-

¹ Де.нериок, დასახ. ნაშრ., III, გვ. 200, 205, 207, 213.

ბი კრდეც ცდილობდნენ ნიელწიათ თუნდაც მემშვილდეთა მდგომარეობამდის.

სრულად შეიარაღებული რაინდი, თავისი. მეაბჯრე-მსახურებით, შეადგენდა ერთ სრულ შუბს (lance fournie). ასეთ ერთეულში (შუბში) იყო 3 — 14 მხედარი, ქვეითი მოსამსახურეების გარდა. ბრძოლის დროს რაინდი იბრძოდა პირველ რიგში, მეაბჯრე-ჟანდარმები მას იცავდნენ გვერდებიდან, ხოლო სხვა ცხენოსანი მსახურნი შეადგენდნენ მსუბუქ რაზმს ბრძოლის გახსნისათვის და მის დასამთავრებლად. მცირე შეძლების „დაბალ“ რაინდს pas chevalier ანდა bachelier-ს თან ახლდა ხუთ ცოტა სამი ცხენოსანი. დაბალი რაინდები, რომელთაც ჰქონდათ დროშისდაგვარად სამკუთხიანი ნიშანი, უფროსობდნენ რამდენიმე შუბს. სრულყოფილ, ეგრეთ წოდებულ დროშიან რაინდებს ეწოდებოდათ ბანნერეტები banneret — „დროშიანი“ bannière — „დროშა“) მათ ჰქონდათ ოთხკუთხიანი ნიშანი დროშაზე. ისინი უფროსობდნენ 25 — 50 „შუბს“ 150 — 160 ცხენოსანის შემადგენლობით.

15. ჯვაროსან რაინდების წყობის წესი. როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, ფრანგ ჯვაროსნებს შორის (და, მასაღამე, სხვა ჯვაროსნებს შორისაც) იმ ხანაში გავრცელებული იყო ბრძოლისათვის რაინდების დაწყობა სოლებად. ნ. მიხნევიჩი წერდა: В крестовых походах окончательно выработался тип средневекового рыцаря-воина с его понятиями, вооружением, снаряжением и образом действия в бою. Тяжелое предохранительное вооружение покрывало как рыцаря, так и главные части его лошади. Наступательным оружием служили длинное копьё, и тяжёлый обоюдоострый меч. Метательное оружие рыцари не употребляли, так как поражать противника издали считалось тружостью. Атака производилась в карьер — на коротко.

«В бою рыцари в первое время строились в несколько масс клином, располагая их обыкновенно в три линии для последовательного повторения удара. Случаи же употребления третьей линии в виде резерва, для охвата или для фланговой атаки были очень редки

გ. ი. მესამე ხაზის სოლებსაც, ჩვეულებრივ, ხმარობდნენ ბრძოლისათვის და არა გვირდიდან დასაკვრელად).

«С дальнейшим развитием рыцарских понятий распространилось построение «en haque» (ფრანგული სიტყვაა. ნიშნავს ლობეს და ადამიანების, მეომრების ორმაგ წყებას), где все рыцари располагались в одной разомкнутой шеренге, имея позади себя оруженосцев и конных слуг во второй и третьей шеренгах, причем бой обращался в ряд единоборств между рыцарями. Построение для боя совершалось по указанию маршала, но упрямления боем не было совсем. Преступление после победы производилось редко.

«Лагерьем становились в шатрах без особых правил: большей частью каждый ленный владетель располагался вместе со своими вассалами: иногда лагерь окружали плетнем или рогатками. Правильного продовольствия армий не было»¹.

16. მართული ფეოდალური ლაშქარი. თუ როგორ იყო ქართული ფეოდალური ჯარი მოწყობილი, ეს ჩანს შემდეგი ფაქტებიდან.

სტეფანოს ორბელეანი აგვიწერს, თუ როგორ იყო შეიარაღებული ერისთავთ-ერისთავი ლიბარტი თურქ-სელჯუკების ჯარის პირისპირ (1048 წ.). ის იჯდა არაბულ ცხენზე, მხარს უკან მას გადაადებული ჰქონდა ოქრო-შემკული ფარი, მარცხენა ხელში ეკავა მოკლე ხელშუბი, მარჯვენაში კი — ორღესული ფართო ხმალი, ხოლო უნაგირზე მიბმული ჰქონდა უზარმაზარი ლახტი, რომელიც მკედლის უროს, ანდა ქვისბთლელის მოღუნულ ჩუგლუგს მიაგავდა. ამ აღწერილობაში იგულისხმება, რომ ლიბარტს ჯავშანიც ეცვა. მის ცხენს კი ჯავშნიანი საფარი თითქოს არ ჰქონდა, ყოველ შემთხვევაში, მოხსენებული არაა.

უკვე ვახტანგ გორგასალის დროისათვის ჯუანშერი იხსენიებს თოროსანი ცხენების მყოფ ქართველ მოლაშქრეთ (ბერძნული „თორაქს“ ნიშნავს ჯავშანს; «ქართლის ცხოვრება,

---

¹ Михневич. История военного искусства, СПб., 1896, стр. 126—127.

I, გვ. 155). ამიტომ საომარი ცხენების ჯავშნით დაცვა XI ს-ნეში ქართველებისათვის სავსებით ცნობილი საქმე იყო, მაგრამ შეიძლება ამ წესს ყოველთვის არ მისდევდნენ, რადგანაც ზოგ ომში, სადაც სწრაფი მანევრირება იყო საჭირო, თოროსანი ცხენი დაბრკოლებასაც წარმოადგენდა.

იმავე სტეფანოს ორბელეანის სიტყვით, ხსენებული ლაშქრისათვის 1048 წელს ლიპარიტს მიჰყავდა 700 დიდაზნაური („დიდი-დიდი აზატები“), რომელნიც მის საკუთარ ყმებს შეაღვენდნენ, და 16 ათასი მხედარი, სულ, მაშასადამე, 16700 კაცი. გარდა ამისა, მეფეს მან გამოართვაო 10 ათასი კაცი სამეფო ლაშქრიდან. იქვე სტეფანოსი აღნიშნავს, რომ ლიპარიტს სამეფოს ნახევარი ემორჩილებოდაო. მაშასადამე, სამეფო ლაშქარს ამ დროს თითქოს შეადგენდენ $(700 \times 2 =)$ 1400 დიდ-აზნაური და 32 ათასი მხედარი.

მაგრამ იგივე სტეფანოსი აღნიშნავს, რომ ორბელებს თავის ხელქვეით ჰქონდათ 12 დროშა, თითო დროშის ქვეშ ათასი მეომარი. სულ მათ ჰყავდათ, მაშასადამე, 12 ათასი მეომარი და არა 16700 მხედარი, როგორც ეს სხვა ადგილას აღნიშნული აქვს სტეფანოსს. შესაძლებელია, ეს იყოს სხვადასხვა წყაროებიდან ამოღებული ცნობა განსხვავებული დროის შესახებ. მართლაც, სტეფანოსი მოგვითხრობს თურქების მიერ სხვა ლიპარიტის მოკვლის შესახებ დავით მეფის დროს. ორბელთა გვარის შესახებ ის ამბობს, რომ მათ ემორჩილებოდათ 12 დროშის ჯარები, რასაც მისდევს თხრობა მანდატურთ-უხუცესის კვერთხის შესახებ, ხოლო შემდეგ მოთხრობილია, იმავე დავით გიორგის ძის დროს (1121 წლის თარიღით); რომ დიდმა მხედართ-მთავარმა ივანე ორბელმა აიღო ტფილისი და მთელი რიგი სხვა ციხეებიო. ამიტომ ცნობა, რომ ამირსპასალარს საქართველოში ემორჩილებოდა 12 სადროშო, დავით აღმაშენებლის ხანას უნდა ახასიათებდეს.

1110 წელს დავითს უკვე ჰყავდა 1500 ტაძრული (იხ. § 12), რომლებითაც მან დაამარცხა დიდძალი შემოსული თურქობა. მემართიანე ამბობს: „მას (1110) წელსა მოვიდა ძალი სულტანისა და ყოველი თურქობა, კაცი ვითარ ასი ათასი, უგრძნეულად სიმაჩუჯთა. ხოლო მეფე დგა ნაქარმაგვეს (გორთან) ტაძრულითა. ცნა რა მიმწუხრი მოსლვა მათი თრი-

აღუთს, ღანე ყოველ წარვიდა მასლათა კაცითა ათას ხუთასითა, რამეთუ ესე ოდენნი დაუხდეს მას წინაშე. ცისკარს მოვიდეს თურქნი და იქმნა ბრძოლა ფიცხელი მას დღესა, და შეწყვენითა ღმრთისათა იძლია ბანაკი მათი. და მიდრეკასა დღისასა მიდრეკეს ზილტოლად ესეოდენ ზარგანკდილნი და მოსწრაფენი, ვიდრემდის არცა თუ კარავთა მათთა და კურკელთა მიხედის ყოვლად, არამედ მისწრაფებასა პატივისცემა ფერკთა მათთა უფროს საქონლისა მათისა. და ესრეთ განიძნიენეს თუსთა ქვეყანათა“ („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 332 — 333).

ეს იყო ასიათასიან თურქთა ჯარის მხოლოდ ნაწილი. ქართველები არ გამოკიდებიან გაქცეულთ, „რამეთუ ხვალისა ომი ეგონა“ (იქვე, გვ. 333), ე. ი. მეორე დღეს ისევ მოელოდნენ ომს. მაგრამ წუთუ შეიძლებოდა ასე ადვილად თუნდაც 10 და 15 ათასი თურქის დამარცხება ათასხუთასი კაცით. ეს აიხსნება იმით, რომ ეს ათასხუთასი კაცი წარმოადგენდნენ ტაძრეულთ, ე. ი. მოყმეებს თავიანთი კაცებითურთ. ნამდვილი მძიმედ შეიარაღებული მოყმე (წარჩინებული თუ მცირე რაინდი) იქნებოდა დაახლოებით სამასი კაცი. იმ ღამეს ეს რაზმი, თავიანთი მებაჯრე-მსახურებით, ჯავშნითა და სხვ. გადასროლილ იქნა საჩქაროდ „სატალახე ცხენებით“. მეორე დღეს კი ტაძრეული მოყმენი თავიანთ დასვენებულ ცხენებზე, მებაჯრეებისა და სხვა მსახურების მხარის დაჭერით, შევბნენ თურქებს, რომელთა შორის ბევრი ყოფილა ფეხოსანიც (გაქცევისას მათ „პატივ სცეს ფერკთა მათთა უფროს საქონლისა მათისა“). რასაკვირველია, სამას მძიმედ შეიარაღებულ მოყმეს თავიანთი მებაჯრე-მსახურების მხარის დაჭერით შეეძლო მოწინააღმდეგის 10 და 15 ათასი კაცი დაემარცხებინა, თუ ესენი ნაწილობრივ ფეხოსნები იყვნენ და ნაწილი მხოლოდ მსუბუქად შეიარაღებული ცხენოსნები.

ამით დასტურდება, რომ დავითს 1110 წლისათვის უკვე ჰყავდა მძიმედ შეიარაღებული რაინდებს საკმაოდ საგრძნობი ძალა.

17. ქართველი რაინდები ორბანიზაციის თვალსაზრისით. როგორც ვნახეთ, სტეფანოს ორბელეანს ცნობის

მისედვით, დავით აღმაშენებლის დროს ქართველი რაინდების ლაშქარი 12 სადროშოდ იყო დაყოფილი. აქ მთელი ლაშქარი იგულისხმება, რომელიც ემორჩილებოდა ამირსპასალარ იოანე ორბელს. ვარაუდით კი ქართველი რაინდების რაოდენობა ამ დროს უნდა ყოფილიყო დაახლოებით 2200, ე. ი. ერთი მესამედით მეტი, ვიდრე ვარაუდითვე და მრგვალი რიცხვითაც აღნიშნულია 1048 წლისათვის.

დავით აღმაშენებლის დროს ამირსპასალარად და თითქოს მანდატურთუხუცესად იყო იოანე ორბელი, ბაღვაშთა გვარის ახალი შტოს დამწყები.

დასავლეთ ევროპაში, რაინდობის ხანაში, ბევრგან მიღებული იყო რაზმების დაყოფა ათეულებად და ასეულებად. ქართულ სინამდვილეშიც, კერძოდ, ასისტავი დადასტურებულია XII — XIII ს-ნის წარწერაში ზემო კრიხში (რაჭაში). რასაკვირველია, სახელწოდება ასისტავი და ათასისტავი უნდა არ გულისხმობდა, რომ სათანადო რაზმში ზუსტად ამდენი მხედარი იყო, მაგრამ მიახლოებით ეს სახელწოდებანი მიიხსენიებოდა ასახვად სინამდვილეს. სტეფანოს ორბელეანის ხსენებული ცნობა ნიშნავს, რომ დავით აღმაშენებლის დროს ამირსპასალარის ხელქვეით იყო რაინდების შუბები (ერთეულები) თორმეტი ათასი კაცის შემადგენლობით და თორმეტი ათასითათავით სათავეში.

ხსენებული თორმეტი ათასეულიდან დაახლოებით ნახევარი იქნებოდა 8 — 12 ცხენოსანი და ქვეითი ყმა-მსახურით, მეორე ნახევარი კი, საგულისხმებელია, მცირე (ღარიბ) რაინდთაგან 3—6 ყმა-მოსამსახურით (საფრანგეთში პირველხარისხოვანი რაინდებისათვის განკუთვნილი იყო 12 — 14 მხედარი და ქვეითი მსახური): ამ ვარაუდით პირველ ექვს ათასეულში, საფიქრებელია, 600 რაინდი-მოყმე, დაახლოებით 6 ათასი მებაჯრე-მსახურით, ზოლო მეორე ექვს ათასეულში ორნახევარჯერ მეტი, 1400 — 1500 რაინდი-მოყმე, ასევე დაახლოებით 6000 მებაჯრე-მსახურით. სულ ამ ვარაუდით, ამირსპასალარის ხელქვეით მყოფ ქართველ რაინდ-მოყმეთა რაოდენობას მივიღებთ 2000 — 2100 კაცამდის. მაგრამ საქართველოს მეფე დავითს რაინდები პირად განკარგულებაშიც ჰყავდა.

„ხელმწიფის კარის გარიგებიდან“ ირკვევა, რომ პირადად მეფის განკარგულებაში იყო „მესაწოლე“, ე. ი. მეფის საწოლთან (იგივე კაბინეტთან, როგორც ახლა ვიტყვით) მიმაგრებული 700 შუბოსანი, რომელთაგან მხოლოდ რვა იყო გლეხი (იგულისხმება შეძლებულ გლეხთაგან გამოსული მსახური), დანარჩენები კი აზნაურნი იყვნენ. იმავე დროს, მატთანედან ცნობილია, რომ დავითს 1119 — 1120 წლების ახლოს ხუთი ათასი მონა-სპა ჰყავდა („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 337). თითქმის დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ შეიდასი შუბოსანი და 5 ათასი შინა მსახურ-მეომარი ერთმანეთს ფარავდნენ: შეიდასი შუბოსანი აზნაურ-მოყმენი არიან, ხოლო 5 ათასი კაცი — ამ შუბოსან აზნაურ-მოყმე მეომართა და მათ მეაბჯრე-მსახურთა მთელი რაოდენობის მაჩვენებელია.

ეს მონა-სპის ჯარი მთელი თავისი შემადგენლობით (უფროსი ანუ დიდი მოყმეები, მცირე ანუ უმცროსი მოყმეები, ყველანი მათი მეაბჯრე-მსახურებით) იმყოფებოდა პირადად მეფის განკარგულებაში.

როგორც ეტყობა, ამ შეიდასი შუბოსანი რაინდის ჩათვლით მოყმეთა საერთო რაოდენობა საქართველოში დავითის დროს (უფრო დიდგორის ომის წინ, ე. ი. ქართველი ჯარის მაქსიმალური რაოდენობის დროს) აღწევდა, ვარაუდით, $(2000-2100+700=)$ 23—24 ათას კაცს.

შავთელს „აბდულმესიანში“ (1123 წელს) აქვს ასეთი ცნობა:

„გუნდ-მწყობრი დასი მას (ე. ი. დავითს) ბევრ-ათასი ჰყავს დიდებულთა, დიდგვარ თავადთა“ (სტროფი 46).

ამის მიხედვით ქართველებს ჰყავდათ (იგულისხმება რაინდების ანუ მოყმეთა) გუნდების მწყობრნი, რომელნიც შეადგენდნენ დასებს.

თამარ მეფის მატთანეებიდანაც ჩანს, რომ ქართველების ჯარი (იგულისხმება პირველ რიგში მოყმეები) შედგებოდა დასთაგან („ქართლის ცხოვრება“, II, გვ. 7). დასის შემადგენელ ნაწილად კი იგულისხმება გუნდი. გამოდის, რომ რაინდული ჯარის ყველაზე დაბალ ერთეულად საქართველოში იყო „შუბოსანი“, თავისი თანმხლე მეაბჯრე-მსახურებით. ასე-

ვე იყო, როგორც მოხსენებული იყო, მაგალითად, საფრანგეთშიც, სადაც ასეთ ერთეულს ერქვა „შუბი“.

საქართველოში ამ შუბოსან რაინდებს შორის მეტად მცირედ ყოფილან გლეხები, იგულისხმება დაწინაურებული და კარგად შეძლებული მსახურნი. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მოყვანილი ცნობის მიხედვით (700 შუბოსანზე მოდიოდა 8 გლეხი) გლეხ-მსახურნი შუბოსნები შეადგენდნენ ყველა რაინდის 1,1%-ს.

შუბოსნებისაგან, ე. ი. ცალკეული რაინდებისაგან შედგებოდნენ გუნდები, რომელთა სათავეში საგულისხმებელნი არიან ასისტავეები. გუნდები, მაშასადამე, თეორიულად შეადგენდნენ ასეულებს, რომლებშიც (თითოეულში) საგულისხმებელია დაახლოებით 10—25 შუბოსანი, დიდი და პატარა, ე. ი. მდიდარი და ღარიბი. გუნდის (ასეულის) უფროსს, როგორც ეს იყო დასავლეთ ევროპაში, ექნებოდა თავისი გამასხვევებელი ნიშანი.

გუნდის შემდგომი და უფრო მაღალი ერთეული იყო (თეორიულად სავარაუდებელი) ათი ასეულის შემცველი დასი. დასად უნდა იგულისხმებოდეს სტეფანოს ორბელეანის მიერ მოხსენებული ათასეული, 100—250 რაინდის (მოყმის) შემცველი. ათასეულის, ე. ი. დასის უფროსს ჰქონდა დროშა (იმავე სტეფანოსის ცნობა), როგორც ეს იყო საფრანგეთში, სადაც დროშის მქონე უფროსს ეწოდებოდა ბანერეტი.

საქართველოს ლაშქრის დაახლოებით ნახევარი შედგებოდა სამეფო სახლს ხელქვეით მოსაკარგავე (ე. წ. სასახლის) დიდებულთაგან და სამეფო ფუძეებიდან გამოყვანილი მსუბუქად შეიარაღებულ ცხენოსანთაგან. ხოლო მეორე ნახევარი, დაახლოებით, შედგებოდა მემკვიდრე დიდებულთაგან გამოსული მოყმებისაგან და მათივე ხელქვეითი ფუძეებიდან გამოყვანილი მსუბუქი ცხენოსანი ჯარისაგან.

მძიმედ შეიარაღებული მოყმის, ბრძოლის დროს მისი თანმხლე დაახლოებით 10 მხედარი მეომრისა და კიდევ ქვეითი მოსამსახურეების ჩათვლით, სურსათით უზრუნველსაყოფად საჭირო იყო სულ ცოტა 19 ფუძის გლეხის (დაახლოებით 50-მდე კომლის ანუ 500-მდე სულის ორივე სქესისა) გამოსავალი — რენტა. თითო სამთავრო-სადიდებულო გვარ-

ში საგულრისხმებელი არის სულ ცოტა ორი-სამი და მეტი ასეთი მოყმე. მაშასადამე, ასეთი გვარის მარტო სამხედრო პიროვნულ ვალდებულებათა უზრუნველსაყოფად საჭირო იყო დაახლოებით 60 ფუძე (150 კომლი ანუ 1500 სული) გლეხის გამოსავალი — რენტა. მაგრამ პირველხარისხოვან მოყმეთა მომცემ გვარეულობებს ხომ სხვა ვალდებულებანიც ედვათ (ციხისა და საგვარეულო მონასტრის შენახვა და სხვა-ნიც), რაც აგრეთვე გულისხმობდა დამატებით რენტა-გამოსავლის საჭიროებას.

ამასთანავე, დიდებულთა გვარს გამოჰყავდა კიდევ მეორე და მესამე ხარისხის (რიცხვით 10 — 15) მოყმენი, რომელთაც ნაკლები უზრუნველყოფა ჰქონდათ. გარდა ამისა, ფუძეებიდან გამოდიოდნენ კიდევ მსუბუქად შეიარაღებული მხედრები — ფუძეზე ერთი მხედარი (შეად. § 26).

18. ტერმინი „მოყმე“ და „თავადი“. ჯვაროსანთა ხანაში წამოყენებული იდეების გავლენით სამხედრო საქმიანობა დავით აღმაშენებლის დროს მკვეთრად დაემორჩილა ქრისტიანულ-რელიგიურ პოსტულატებს. ამას ხელს უწყობდა ისიც, რომ ქართველებსაც, ჯვაროსნებთან ერთად, ჰყავდათ საერთო ჴტერი, რომელიც მაჰმადიანობის ლოზუნგებით ცდილობდა ქრისტიანობის განადგურებას. ქრისტეს სახელი ახლა შეიქნა ქართველებისათვის უფრო დაახლოვებული და ინტიმური. ყველაფერი კეთდებოდა ახლა ქრისტეს სახელით. თვით დავითი აცხადებს თავის თავს ქრისტეს მხედრად (ქრისტეს მონად). მისი ჯარის კვალიფიციური ნაწილი, რომელიც რაინდთაგან, ანუ მაშინდელი ტერმინოლოგიით, ჰაბუკთაგან შედგებოდა, იცვლის სახელს: იგი ახლა შედგება მოყმეთაგან.

ტერმინი „მოყმე“ ნიშნავს ყმების მყოფს. ყმებად კი ამ ხანაში იწოდებოდნენ რაინდების თანმხლები მხედრები, არა გლეხები. „ვის-რამიანში“, რომელიც 1090 — 1100 წლების ახლოს უნდა იყოს ქართულად გადმოთარგმნილი, მოყმე, საერთოდ, ვაჟკაცს ნიშნავს, ის იქ ჯერჯერობით არ ცვლის „ჰაბუკს“.

„მოყმე“, როგორც ჩვეულებრივი ტერმინი, ცნობილია შავთელისათვისაც (1123 წ.). მაშასადამე, მის მიერ შესხმის 5. ს. კაკაბაძე

დაწერის დროს ეს ტერმინი უკვე განმტკიცებული და საყოველთაოდ მიღებული ყოფილა. გოტიეს გადმოცემით, დავითი დიდგორის ბრძოლის დაწყების წინ მიმართავს ქართველ რაინდებს სიტყვით, რომელიც იწყება ასე: „ქრისტეს მოყმენო (Eia, Christi milites)“. შავთელის შესხმის სახელია „აბდულმესია“, რაც არაბულად ნიშნავს „მესიის ანუ ქრისტეს მონას“, ამ შემთხვევაში მოყმენს (ქართულში მაშინ ადამიანის დამორჩილებული მდგომარეობის აღსანიშნავად არ არჩევდნენ სიტყვას „მონას“ „ყმისა“ და „მოყმისაგან“).

მთაში ზოგან ეს ტერმინი შემორჩენილი იყო ბოლო დრომდის, და ამიტომ ფშავლები თავის თავს ლაშარის ჯვარის მოყმეებად (ე. ი. სახატო მონებად) მიიჩნევდნენ (დოკუმენტურად XVIII ს. ვიდრე ბოლო დრომდე).

თაშარის მატთანეებში, ჩახრუხაძის პოეზიაში და „ვეფხისტყაოსანში“ „მოყმე“ ჩვეულებრივი ტერმინია რაინდის აღსანიშნავად. მონღოლების დროიდან ტერმინი „მოყმე“ ქართულ ფეოდალურ მაღალ წრეებში ქრება და მის ადგილს იკავებს ტერმინი „თავადი“.

როგორც ვნახავთ, ტერმინი „თავადი“ ახალი მნიშვნელობით იხმარება შავთელის მიერაც. შავთელი მას, როგორც ეტყობა, ხმარობს რაინდის ქვეჯგუფების ეგრეთ წოდებული გუნდების უფროსების აღსანიშნავად. გუნდში შემაჯალ რაინდებს და მათ თანმზღებ პირებს (მხედრებს და მოსამსახურე ქვეითებს) ესაჭიროებათ თავიანთი გუნდების უფროსები — თავადები, რაც არსებითად მეთაურს, უფროსს ნიშნავს, მაგალითად, გამოთქმა მატთანეში, რომ ლიპარიტის შვილი ივანე ბაგრატ IV-ის დროს იყო „თავადთა (ე. ი. მეთაურთა) თანა ამის სამეფოსათა და სპასალარ სიკეთითა თვისითა“-ო (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 305).

გუნდის უფროსი ან თავადი, ზემოთ თქმულის მიხედვით, იყო ასეულის მეთაური, მაგრამ იმის მიხედვით, თუ ასეული შედგებოდა პირველხარისხოვან-ან მეორე და მესამეხარისხოვან აზნაურთაგან, შეიცავდა დაახლოვებით 8-10 თუ 25 მოყმეს (შუბოსანს), და მათი სათანადო რაოდენობა მეაბჯრე — მემშვილდე — მოსამსახურეთ, სულ მიახლოვებით ასიოდე კაცს.

ამგვარად, თავადი გადაიქცა მხედრების უფროსად. შემდეგ კი, ნაწილობრივ უკვე XIV ს. პირველი ნახევრიდან, ტერმინს „თავადს“ მიეცა წოდებრივი მნიშვნელობა, რომელიც შერჩა მას შემდგომ საუკუნეებშიც.

19. იყო თუ არა საქართველოში სარაინდო ორგანიზაცია — ორდენები? რადგანაც ქართველების სარაინდო ინსტიტუტი, ზოგადად, ჰგავდა დასავლეთ ევროპის ანალოგიურ ინსტიტუტებს, ამიტომ სარაინდო ორდენების ან ამისდაგვარი ორგანიზაციის არსებობა ჩვენს ქვეყანაშიც არის სავარაუდებელი. ამას თითქოს უჩვენებს შემდეგი გარემოება.

საისტორიო ტექსტებში არის ასეთი გამოთქმანი: არჩილ მეფემ (660-იანი წლების ახლოს), როგორც ამას გადმოგვცემს ჟუანშერის გამგრძელებელი (IX ს. პირველი ნახევრის ახლოს), „ყოველთა ტაძრულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურ ყენა იგინი“ („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 243).

სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებით, გიორგი ჩორჩანელი VI ს. „მრავალთა ტაძართა და კარავთა შინა იქცეოდა (ცხოვრობდა)“. ტაძარი, მაშასადამე, VI — VII ს. სასახლეს ნიშნავდა. ტაძრული ამიტომ არჩილის „ცხოვრებაში“ ნიშნავს სასახლის მსახურს, არა აზნაურს. შემდეგ კი ამ ტერმინის მნიშვნელობა თითქოს შეიცვალა. X — XII ს. და შემდეგაც ტაძარი უკვე ნიშნავდა არა სასახლეს, არამედ საყდარს და მნიშვნელოვან ეკლესიას (მონასტრისას). სამეფო სასახლეს უკვე დარბაზი და პალატი ეწოდებოდა. სიტყვა „ტაძრის“ მნიშვნელობის ასეთი შეცვლა მოხდა VIII — IX ს. მანძილზე.

ბაგრატ კურაპალატის კანონებში (§ 150) იხსენიებიან აზნაურნი „ტაძრობილნი თუ უტაძრო“. ტაძრობილი უნდა ნიშნავდეს ტაძრობა გავლილს ან ტაძრობის წევრს. რადგანაც XII ს. და უფრო ადრე ტაძრად იწოდებოდა კარგი საეკლესიო შენობა-საყდარი და მონასტერი, ამიტომ ტაძრობილი უნდა ყოფილიყო ისეთი აზნაური, რომელსაც ტაძარში გავლილი ჰქონდა რაღაც საზეიმო ცერემონიალი. დასავლეთ ევროპის წამყვან ქვეყნებში რაინდი ღებულობდა სარაინდო კურთხევას და დალოცვას ეკლესიაში, სათანადო წესით. ამის

მიხედვით, ტაძრობილი აზნაურნი უნდა იყვნენ ეკლესიური წესით რაინდად ნაკურთხ-დალოცვილნი, უტაძრო კი, ვინც ეკლესიის მიერ არ იყო ნაკურთხი.

ბექას კანონებში ნათქვამია: „თუ დიდებულმა აზნაური მოკლას ასეთი, რომე საპატიო პატრონს კარგად ჰყვეს და კარგი იყოს, და ანუ ტაძრული აზნაური იყოს, ციხოსან-მონასტროსანი და მამული დიდი, მისი სიძსლი ოცი ათასი თეთრი იყოს და იგი დაუუტრვოს“ (§ 2). „თუ მას ქვეშეთი მოკლას ასეთი, რომე ანუ უამისაგან მამული დამკრობოდეს, უციხო, უმონასტრო იყოს, თორმეტი ათასი თეთრი დაუუტრვოს ამავე ზემოთ წესითა“ (§ 3).

უკეთუ აქაც ტაძრულ აზნაურად დალოცვილ-ნაკურთხი რაინდი იგულისხმება, მაშინ გამოდის, რომ დიდებული, თავისთავად, რაინდიც ყოფილა, და, მაშასადამე, უამისოდ ის დიდებული ივერ გახდებოდა. ხოლო აზნაურთაგან მოყმე რაინდად იყვნენ მხოლოდ ციხოსან-მონასტროსანნი და დიდი მამულის მქონენი. მცირე აზნაურები კი მოყმეებად არ შეიძლება ყოფილიყვნენ.

მაგრამ ამ ერთი ახსნის გარდა, შეიძლება ძირითადი ტერმინის „ტაძრობილის“ სხვაგვარი ახსნაც. „ტაძრობა“ შეიძლება ნიშნავდეს იმ ერთეულს, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ ცალკე ტაძრობილები, მაგალითად ისე, როგორც აზნაურობას შეადგენდნენ ცალკე აზნაურები, გლეხობას — ცალკე გლეხები და სხვ. ტერმინი „ტაძრული“ კი ამ ტაძრის ცალკე ინდივიდუალთაგან უნდა იყოს წარმომდგარი ანდა ძველი ტერმინის „ტაძრულის“ რემინისცენციით.

აღნიშნულის მიხედვით, შესაძლებელია, რომ ქართველი ქაბუკები და, შემდეგ, მოყმეები გაერთიანებულნი ყოფილიყვნენ ტაძრობებად.

დიდგორის ომში, ქართველი სამეფო მოყმეების რიგებში ფრიალებდა დროშა წმ. გიორგის გამოსახულებით. იმასთან დაკავშირებით, რომ დავით აღმაშენებლის დროშა წმ. გიორგის გამოსახულებით შემდეგში შერჩა იმერეთს და, ალბათ, თავიდან გელათის მონასტერში ინახებოდა, შეიძლება გახსენებულ იქნეს ასეთი ფაქტი. ქვემო იმერეთის მთიან მხარეში XVIII ს. შემორჩენილი იყო ცალკე სამხედრო-რელიგიური

ორგანიზაცია სახელწოდებით „ფიცის კაცნი“, რომელნიც მო-
იცავდნენ მთელ რიგ სოფლებს და რომელთა სათავეში იდგა
თავადი ლორთქიფანიძე. ფიცის კაცნი განსაკუთრებულ ფიცს
სდებდნენ ქრისტიანობისა და მეფის ერთგულებაზე. მგონი,
რომ ფიცის კაცთა ორგანიზაციას გენეტიურად რაღაც კავ-
შირი უნდა ჰქონოდა დავით აღმაშენებლის ხსენებულ წმ. გი-
ორგის დროშასთან და, მამასადამე, ძველ ტაძრობასთანაც.

როგორც მოხსენებული იყო, დავითის დროს უნდა იყოს
ქართველი რაინდებისათვის შემოსული ტერმინი „მოყმე“.
რას ნიშნავს მოყმე, ვის ყმად, უპირველეს ყოვლისა, უნდა
იგულისხმებოდეს ამ წოდების ბქონე? როგორც აღვნიშნეთ,
ისინი იყვნენ ქრისტეს მოყმენი. ჰაბუკი ამ მხრივ განუპიროვ-
ნებული იყო. ქრისტეს მოყმე (შეზღვევ, უბრალოდ, მოყმე)
წარმოადგენდა გარკვეული შინაარსის ტერმინს. ამით ხაზგას-
მული გამოდიოდა რაინდობის რელიგიურ-პოლიტიკური ზასი-
ათი. რაინდები, როგორც ქრისტეს მოყმენი, იბრძოდნენ ქრის-
ტიანული სარწმუნოებისათვის, „ურჯულო“ მაჰმადიანობის
წინააღმდეგ.

ყურადღებას იქცევს კიდევ შემდეგი გარემოება. დავითის
მემკვიდრეს აღნიშნული აქვს, რომ დავითი განსაკუთრებულ
ყურადღებას აქცევდა ქრისტეს საფლავის ტაძარს იერუსა-
ლიმში და დიდ შეწირულებას აგზავნიდა იქ: „ლავრანი და
საკრებულონი და მონასტერნი არა თუსთა ოდენ სამეფოთა,
არამედ საბერძნეთისნიცა, მთაწმიდისა და ბორღალეთისანი,
მერმეცა ასურეთისა და კჳპრისა, შავისა მთისა, პალესტინისანი,
ალაქსნა კეთილითა, უფროსდა საფლავი უფლისა ჩუენისა
იესო ქრისტესი, და მყოფნი იერუსალიმისანი თუთო ფერთა
მიერ შესაწირავთა განამდიდრნა“ და სინას მთაზე მონასტერი
აღაშენაო („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 352 — 353).

ამიტომ ვფიქრობ, რომ თვით ტერმინი „ტაძრობილი“,
„ტაძრეული“ დავითის დროს ქრისტეს საფლავის იერუსალი-
მურ ტაძრის სახელთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

1119 წელს იერუსალიმში დაარსდა ეგრეთ წოდებული
ტემპლიერთა ანუ, ფრანგული გამოთქმით, ტანპლიერთა ორ-
დენი (ლათინურად milites templi), რომელნიც იყო რელი-
გიურ-სამხედრო ორგანიზაცია. მისი დამაარსებელი იყო

ფრანგი რაინდი ჰუგო დე-პენი (Payns) თავისი შვილი ამხანაგით. იერუსალიმის ჭვაროსანთა მეფემ ბოლდუენ II-მ მისცა ამ ორგანიზაციას ციხე-კოშკი იმ ადგილის ახლოს, სადაც ოდესღაც გადმოცემის მიხედვით, აშენებული იყო ისრაელთა მეფის სოლომონ ბრძენის ტაძარი. ტამპლიერთა ორდენი, თავისი რაინდებითა და ბერებით, გადაიქცა შემდეგ მეტად მძლავრ ორგანიზაციად, რომელსაც დიდძალი მამულები და განყოფილებები ჰქონდა დასავლეთ ევროპის სხვადასხვა ქვეყანაში. XII ს-ნეში, სანამ იერუსალიმი ჭვაროსანთა ხელში იყო, ეს ორდენი გვრგვინავდა, შემდეგ კი დაეცა და 1307 წელს საფრანგეთში ის გაუქმებულ იქნა მის მეთაურთა ცეცხლში დაწვით (ორდენს ბრალდებოდა რელიგიური მწვალებლობა, ე. ი. კათოლიკური ეკლესიისაგან მკაცრად განდგომა).

ტამპლიერების (ტაძრეულების) ორდენის წევრების შესახებ ამ ორდენის ერთ-ერთი დამაარსებელი ბერნარ კლერვოსელი წერდა 1125 წელს: „ისინი არიან თავმდაბალნი როგორც შინ, ისე ბრძოლის ველზე. მორჩილებას მათში დიდი დაფასება აქვს. ისინი მიდი-მოდიან დაშრიგებლის ნებართვით. ისინი იცვამენ იმ ტანსამოსს, რომელსაც ეს დაშრიგებული აძლევს მათ და არავისგან სხვისგან არ ღებულობენ არც ტანსამოსს და არც საჭმელს. ისინი გაურბიან ზედმეტს რამეს როგორც ტანსამოსის, ისე საჭმელის მხრივ და ზრუნავენ მხოლოდ მცირე მოთხოვნილების დაკმაყოფილებისათვის. ცხოვრობენ ისინი ერთმანეთთან შეხმატკბილებულად და თავშეკავებულად, უცოლოდ და უბავშვებოდ და, სახარისებური სრულმყოფობის მიბაძვით, უქონებოდ, ერთ სახლად, ერთ სულად, მშვიდობისა და თანხმობისაკენ მისწრაფებით, ასე რომ თითქოს ყველა მათ უცემდეს ერთი გული და ჰქონდეს მათ ერთი სული. ისინი არასოდეს არ სხედან უსაქმოდ და არც დადიან ირგვლივ ცნობის მოყვარეობის მიზეზით. როდესაც ისინი ურჯულოებთან ბრძოლებისაგან თავისუფალნი არიან, რაც იშვიათად ხდება, მაშინ ისინი, რომ პური მუქთად არ ჰამონ, თავის დაზიანებული ან გაცვეთილი ტანისამოსისა და იარაღის შეკეთებას აწარმოებენ. ჭადრაკის და ნარდის თამაშს უყურებენ ზიზლით. ნადირობას მხეცებზე და აგრეთვე სხვებისთვის ასე სანუკვარ ნადირობას ფრინველებ-

ზე გულგრილად ეპყრობიან. მათ სძულთ ჯამბაზები, ქუჩის მომღერლები, ალგზნების გამომწვევი ყოველგვარი სიმღერა და ყოველგვარი მსახიობები, აგრეთვე საერთო ცხოვრების გაწამაწია და სისულელე. ბრძოლას ისინი იწყებენ არა აჩქარებით და მოუფიქრებლად, არამედ სიფრთხილით და წინდახედულად, როგორც ისრაელის ნამდვილი შვილები. მაგრამ როგორც კი იწყება ბრძოლა, ისინი უშიშრად და აგდებით თავს ესხმიან მოწინააღმდეგეს როგორც ცხვრებს. რაც უნდა ცოტანი იყვნენ, მათ არ იციან არავითარი შიში და იმედს აყარებენ ღმერთ საბოთზე. ამიტომ ხშირად ერთი რაინდი გააქცევდა მთლიანად ათას კაცს და ორი რაინდი კედევ ათი ათასს. ამგვარად ისინი ერთსა და იმავე დროს არიან თიკნებზე უფრო წყნარნი და ლომებზე უფრო მრისხანენი, ასე რომ ვყოყმანობ — დეარქვა მათ ბერები თუ რაინდები. მაგრამ ისინი იმსახურებენ ორსავე სახელს, რადგანაც აღქურვილნი არიან ბერების თავმდაბლობით და რაინდთა მამაცობით“¹.

ტამპლიერების ორდენის ასეთ ზასიათს ერთგვარად ეხმარება ქართველი მემკვიდრის ცნობა იმის შესახებ, რომ დავითის დროს „საეშმაკონი სიმღერანი, სახიობანი და განცხრომანი, და გინება ღმრთისა საქულელი, და ყოველი უწესობა მოსპობილ იყო ლაშქართა შინა მისთა და ურიცხუსა მას შინა სიმრავლესა ენათა წათესავთასა, ვითარცა ცათა შინა ნეოდთა შორის“ („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 352).

დავითის ეს განკარგულება გამოსულა მაშინ, როდესაც საქართველოს ლაშქარში „ენათა ურიცხვი სიმრავლე“ იყო, ე. ი. ყივჩაღთა ჯარის მოწვევის შემდეგ, მაშასადამე, 1116 წლის შემდეგ. ე. ი. ქრონოლოგიურად ეს ამბავი ხვდება ტამპლიერების ორდენის დაარსებას იერუსალიმში.

ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ ტამპლიერებმა თავისი სახელი მიიღეს სოლომონის უკვე არარსებული ტაძრის მიხედვით, ქრისტეს საფლავის ტაძრისათვის გვერდის ავლით, ხომ არ იყო ეს გამოწვეული იმით, რომ ქრისტეს საფლავის ტაძრის სახელი ქართველების მიერ უკვე იყო გამოყენებული იმავე რელიგიურ-სამხედრო მიზნით და ამიტომ ახალი ორ-

¹ Дельбрюк, დასახ. ნაშრ., გვ. 162.

დენის დამაარსებელთ არჩიეს სოლომონის არარსებული ტაძრის სახელის გამოყენება.

რასაკვირველია, მთელი ამ საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა ახალი მასალებისა და ახალ დაკვირვებათა გარეშე შეუძლებელია. ყველა ზემოთ თქმულს აქვს, მაშასადამე, ჭერჭერობით მხოლოდ სამუშაო პიპოთეზის ხასიათი.

20. შეიარაღება. შავთელს თავის შესხმაში დავითის მიმართ ჩამოთვლილი აქვს ქართველი ლაშქრის შეიარაღების შემდეგი დარგები: ჩაფხუტ-ჭაჭვ-ჭური (სტრ. 27), ჭაჭვ-საჭურველი (სტრ. 36), ჭური (სტრ. 29), აბჯარ-კრმალი (სტრ. 34), მახვილი (სტრ. 30), ჯალა (სტრ. 35), კრმალი (სტრ. 36), ჰოროლი (სტრ. 27, 80). არის შეიარაღების სპეციფიკური საწყობიც.

მე-19 სტროფში ვკითხულობთ: „მშვილდთა მანრაკა უქმნა (დავითმა) მტერთ რაკა გულსა უწყალოდ ანაგებითა“.

სიტყვები: არაბულ-სპარსულად. „მიზრაკ“ — ხელშუბი, საბასთან: „მუზრაკი ბერძნულია, შუბს ჰქვიან“. „არაბ“ — რაკ — დარტყმა, შეწყლვა.

თარგმანი: „მშვილდების მოკლე ხელშუბებით მიაყენა მტერს შეწყლვა უწყალოდ გულში ჩაცემით“.

აქ იგულისხმება სპეციალური მშვილდი, რომელიც ისროდა ხელშუბებს. ეს შეესატყვისება დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების ევრეთ წოდებულ არბალეტს, ფრანგულად *arbalète* (ლათინური *arcus* — „მშვილდი“ *balista* — „სასროლი მანქანა“). ამის ფარდია ქართული „ლიბარდა“, რომელსაც საბა განმარტავს: „რომაულად შუბს ეწოდება“. ამ სიტყვის მეორე ქართული ფორმაა „ლიბარდაკი“, საბათი „მოკლე შუბი სასროლი“, რომელიც იხსენიება უკვე ბერძნულიდან გადმოთარგმნილ 2 მეფ. წიგნში, 18, 14 (IV — V ს-ნეთა მიჯნის ახლოს). ებრაულიდან გადმოთარგმნილ უფრო ძველ ქართულ ტექსტში ამ ადგილას იხმარება მარტივად — „ისარი“.

დასავლეთ ევროპაში არბალეტის ხმარება განსაკუთრებით გავრცელდა XII ს. უფრო ამ საუკუნის მეორე ნახევარში, ჯვაროსნები XI ს. დასასრულს, პირველი ჯვაროსნული ლაშქ-

რობისას, უკვე ხმარობდნენ არბალეტებს. ხოლო რადგანაც არბალეტი წარმოადგენდა მშვილდის დიდად გაუმჯობესებულ ძლიერ იარაღს და თავისი წვეტიანი ხელშუბებით დიდ სიკვდილიანობას იწვევდა, ამიტომ რომის პაპმა ინოკენტი II-მ 1137 წელს ლატერანის საეკლესიო კრებაზე აკრძალა მისი რომში ხმარება ქრისტიანების წინააღმდეგ და ნება დართო გამოეყენებინათ ის მხოლოდ ურწმუნოების მიმართ. საფრანგეთში ამის შემდეგ არბალეტს არ ხმარობდნენ. მაგრამ როდესაც ინგლისის მეფემ რიჩარდ ლომგულმა (1189—1199 წწ.) საფრანგეთში გალაშქრების დროს კვლავ იხმარა არბალეტი, ამის შემდეგ ის შემოღებულ იქნა ევროპის ყველა ლაშქარში და იხმარებოდა XVI ს. სანამ თოფის შემოღებამ არ განდევნა ის.

დავითს, როგორც ეტყობა, თავის ჯარში, ჯვაროსანთა მსგავსად, შეუქმნია ლიბარდებით შეიარაღებული სპეციალური რაზმები, რომელნიც მონაწილეობას ლებულობდნენ დიდუორის ომში.

„აბდულმესიანის“ 35-ე სტროფი იკითხება აქე:

„სარ კეისარი ხარკე ისარი,
სინდიდრით ლალი, ჯიშუდ(რ) მფლობელი,
მოსიმახოსა მოსი მახოსა
მახვილი თქვენი მტერთა მწყობელი.“

ჯალაც ისე ფქვე, მოსრვით ასე ფქვე,
ბრკალი ჰქმენ მათხედ მეოტ მპყრობელი.
პვირ მამენდ მეხი ავად რა მეხი
ორჯულთა ექმენ დასამკობელი“.

სიტყვები: მოსიმახო — განთქმული მოისრე ალექსანდრე მაკედონელის დროს (მოხსენებული გიორგი ამარტოლის „ხრონოგრაფიაში“ და კარგად ცნობილია XII—XIII ს-ნეთა ქართული მატრიანეების ავტორებისათვის).

მოსი, სპარს. მუსი — უსამართლო, ბოროტი.

მახო, ბერძნ. μαχος — სააღყო მანქანა, ლათინ. — machina.

ჯალა, სპარს. „ჯელე“ — ჩაფხუტი.

სეფქა-საბათი — ისარია „ფრთემალალი, გრძელი, რკალ-შემობმული არს“.

პვირ მამენდ, ბერძნ. პუროს $\mu\upsilon\rho\acute{o}s$ — ცეცხლი და ბერძნულივე „მემოს“ $\text{Ἡμεμωσ, Gen. } \mu\epsilon\mu\omega\tau\omicron\varsigma$ — მძლავრად შემტევი, ძლიერად თავდამსხმელი.

თარგმანი: „ხარ (შენ, დავით), კეისარი, შეაგროვე ხარკად ისრები, ჯიმშედსავით სიმდიდრის ლალად მფლობელი (ჯიმშედი ძველი სპარსეთის ძლიერი მეფე, მოხსენებულია „შაჰნამეში“). ბოროტების მომაყენებელი მანქანის მახვილი მოსი-მახოსი დააწვენს თქვენს მტრებს. სეფქით (გრძელი და შორს-მსროლელი ისრით) მოსრავ და გაქცეულს ბრქალს დააქერ შესაპყრობად. შემტევი ცეცხლი, თქვენი ორგულთა დასამხო-ბელი, მეზივით მათ ავად დაარტყი“.

მანქანად აქ ანდა იგულისხმებოდეს უფრო განვითარებული მიუზრაკი — არბალეტი, რომელიც შორს და უფრო ძლიერად ისჯრის გრძელ ისარს. ეს ისარი ხვრეტს ჯალა-ჩაფხუტს, რაც აბნევედა მოწინააღმდეგეთა მეომრებს და ისინი გარბოდნენ და ტყვედ ვარდებოდნენ.

უკანასკნელ ტაეპში იგულისხმება ცეცხლის მსროლელი მანქანა. ეს მანქანა ნავთის მეშვეობით ისროდა ცეცხლოვან სითხეს. შემოღებულ იქნა ის IV ან უფრო VII ს-ნებში. ბიზანტიის იმპერატორ ალექსი I კომნენის (1081 — 1118 წწ.) დროს ქალაქ პიზას წინააღმდეგ ბრძოლისას ბიზანტიის ფლოტის ზოგიერთ ჯგუფს, 1110 წლის ახლოს, შეეძლო ბერძნული ცეცხლის მეშვეობით ლითონის ფართო მილებიდან დიდი ქვების სროლა. საქართველოს მეფეს, კახეთ-ჰერეთის სამეფოს შემოერთების შემდეგ, ჰქონდა ნავთის საკუთარი საბადო ახლანდელი შირაქის ველზე. უფრო ამ საბადოს უნდა გულისხმობდეს მარკო პოლო, როდესაც ამბობს, რომ საქართველოში არის თავისთავადი ზეთი, რომელიც საკმელად არ ვარგა და მას ისანთებად ხმარობენო.

ამგვარად, კახეთ-ჰერეთის შემოერთების შემდეგ, ქართველებს ნავთის საკუთარი საბადოს გამოყენებით შეეძლოთ „მეზი“ ესროლათ ველზე თავისი მტრებისათვის. ამიტომ შესაძლებელია, რომ შავთელის ზსენებული გამოთქმა გულისხმობდეს ბიზანტიელებისაგან გადმოტანილი ქვის სასროლი მანქანის არსებობას, რომელიც მეზივით „ორგულთა ექმნა დასამხოებლად“. ყოველ შემთხვევაში, ცეცხლის სასროლი

მანქანა აქ უეჭველად უნდა იგულისხმებოდეს, და ქართველებს ასეთი რამ იმ დროს მართლაც შეიძლებოდა ჰქონოდათ.

ამგვარად, დიდგორის ომში ქართველებს ჰქონდათ რიგი ტექნიკური გაუმჯობესებანი. 1) მშვილდ-მაზრაკა, რომელიც უდრიდა ფრანგების არბალეტს; 2) მშვილდ-შახო, ასევე არბალეტის თავისებური სახე, ისროდა ფრთე-მაღალ ივრძელ ისრებს მჭრელი წვეტებით, რომლებიც ატანდა შიგნით ჩაფხუტს და ალბათ ნაწილობრივ ჯავშანსაც; 3) მანქანა, რომელიც ცეცხლით ისროდა დიდ ქვებს.

ქართველებს ექნებოდათ აგრეთვე ფილაკავანები (სპარს. ბელკენ — ქვის სასროლი მანქანა), ციხის კედლების დამზარევი მანქანა. ასეთები ქართველებს ჰქონდათ ბაგრატ IV-ის დროსაც. ბაგრატ IV 1070 წლის ახლოს „მოადგა ქალაქსა შანქორსა, დაუდგნა ფილაკავანნი და მცირედითა დღეთა დაღეწნა ზღუდენი შანქორისნი“ („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 280). ამიტომ ფილაკავანები ქართველებს დიდგორის ომშიც შეიძლებოდა ჰქონოდათ, მაგრამ ისინი არ მოუტანიათ, ან თუ მოუტანიათ, არ გამოუყენებიათ (ყოველ შემთხვევაში შავთელი მას არ იხსენიებს), რადგანაც ბრძოლა წარმოებდა გაშლილ ველზე, რომელზედაც არავითარი ციხე არ იყო.

თურქებს კი თან ჰქონდათ ფილაკავანები, რომელნიც აგრეთვე გამოუყენებელი დარჩა და დავლად ერგო ქართველებს (ნადავლ ფილაკავანებს იხსენიებს არსენი ბერი; იქვე, გვ. 341).

თურქების (და არაბებისაც) ჯარები შეიარაღებული იყვნენ წესისამებრ, როგორც მძიმედ შეიარაღებული რაინდები, ისე მსუბუქი ცხენოსნებიც. ჰქონდათ თუ არა თურქებს ფილაკავანების გარდა სხვა რამე საბრძოლო მანქანა, არ ჩანს. ალბათ, ასეთები არც ჰქონდათ, თორემ შავთელი ამას მოიხსენებდა.

21. ფინანსური ღონისძიებანი. დავითის მართებლობა არ ერიდებოდა მკაცრ ღონისძიებებს სახელმწიფოს ფინანსების გასაუმჯობესებლად და ხანდახან მიმართავდა ისეთ ზომებსაც, რომლებიც მაშინდელი თვალსაზრისით დიდ ცოდვად ითვლებოდა. მაგალითად, დავითმა, მატთანის სიტყვით, „გაამწწრა“ ბევრი მონასტერი („ქართ. ცხოვრება“, I, გვ. 351), იგუ-

ლისხმება სამონასტრო მამულებისა და გლეხების საკარგადად გაცემით ან სხვა სახით. თავისი მმართველობის ბოლო ხანებში, სახელმწიფოს ფინანსური მდგომარეობის გამოსწორების შემდეგ, დავითმა, მართალია, „გაათავისუფლა მონასტრის მოსაკარგავეთა მაჭირვებელთაგან“ (იქვე, გვ. 353), მაგრამ ეკლესია, როგორც ჩანს, მისტიროდა წინანდელ ზარალს და ამით უნდა აიხსნებოდეს, რომ დავითი თავის ანდერძში განკარგულებას ტოვებს, რათა ატენის საკურქლოს (ზაზინის) ფულადი მარაგი მთლიანად ან სანახევროდ მაინც დაურიგდეს იმ მონასტრებს, რომელნიც კიდევ გულნაკლულნი იყვნენ.

წინა აზიაში და, მასთან ერთად, საქართველოშიც XI ს. მეორე ნახევრიდან შემოდის, შედარებით წინანდელ ხანასთან, დიდძალი საქონელი, რომლის ეკვივალენტად წინა აზიიდან და საქართველოდან გადიოდა მაშინ ვალიუტის საფუძვლად მიჩნეული ვერცხლის საფასე. წინა აზიის ქვეყნებში მყოფი ვერცხლის საბადოები (რომელნიც ისედაც მცირედ იყო) ვერ აკმაყოფილებდნენ ვერცხლის ზოდებზე თუ ვერცხლის ლითონზე საერთაშორისო ვაჭრობის მიერ წაყენებულ მოთხოვნებს, რის გამო ვერცხლის მარაგი შინაგან ბაზრებზე კატასტროფულად მცირდებოდა. საქართველოში ვერცხლის მდიდარი საბადოები იყო ჩათახში, თურქული სახელწოდების ახლანდელ გუმში-ხანეში (ტრაპიზონის მხარედან სამხრეთით), მაგრამ ის იმ დროს ბიზანტიას ეკუთვნოდა. ეს იყო ე. წ. ვერცხლის კრიზისის ხანა, რომელიც წინა აზიაში და საქართველოშიც გრძელდებოდა XII ს. მანძილზე და XIII ს. პირველ მეოთხედშიც მონღოლების ხანის დაწყებამდე. იმ ხანაში ვერცხლის ფული წინა აზიაში და საქართველოში არ იჭრებოდა.

ამგვარად, დავით აღმაშენებლის დროს სავაჭრო ბალანსი დასავლეთ ევროპასთან საქართველოსთვისაც თავიდანვე ძალზე პასიური იყო: შემოდის იქიდან ბევრად მეტი საქონელი, ვიდრე გაჰქონდათ. მართებლობა სიძნელიდან გამოსვლის მიზნით ერთ ხანს მიმართავდა თავისებურ დევალვაციას — ამცირებდა ვერცხლის საფასის (თეთრის) წონას. ამ მოვლენას ჩვენ ვხედავთ დავითზე ადრეც, მთელი XI ს. მანძილზე.

დავით კურაპალატის ვერცხლის სრულწონიანი დრამა X ს. ბოლოში იწონიდა 3,05 — 3,1 გრამს, ბაგრატ IV-ის დრამა კი 1,73 გრამს, გიორგი II-ისა — 1,04 გრამს და დავით აღმაშენებლისა — ჯერ 0,87 გრამს და შემდეგ 0,51 გრამს¹. ხოლო დავითის მართებლობის ბოლოს ვერცხლის საფასე სულ არ იკრებოდა.

ალ-ფარიკი (XII ს.) გვაცნობებს, რომ დავითმა მოაქრე-ვინა ფული, რომლის ერთ მხარეზე ეწერა 'ხალიფასა და სულ-თანის სახელები, ხოლო მეორეზე — ალლაჰისა და მოციქუ-ლის, კიდევ კი თვით მისი, დავითის სახელი იყო. მართლაც, მოღწეულია დავითის დროინდელი სპილენძის ფული არაბუ-ლი წარწერით და გვირგვინიანი ცხენოსნის გამოსახულებით. საფასე, კიდევ დავითის სახელით, ჯერ არაა აღმოჩენილი, თუმცა დიმიტრი დავითის ძის სპილენძის ფულები არაბული წარწერით და ქართული ასომთავრული „დ“-თი (დემეტრე) არსებობს. დაახლოებით ასეთივე იქნებოდა დავითის საფასე არაბულად, თანადროული ხალიფასა და სულთანის სახელე-ბით; ასეთი ფული დავითს შეეძლო მოეპრა დიდგორის ომისა და თბილისის აღების შემდეგაც, რადგანაც უამწარწეროდ მისი საფასე გასაეაღს მეზობელ ქვეყნებში ვერ ნახავდა.

ამგვარად, დავითის დროს ვერცხლის თეთრი შედარებით ნორმალურ ძველ წონასთან უკვე ექვსჯერ იყო შემცირებუ-ლი. სპილენძის საფასეზე გადასვლის შემდეგ თეთრის ერთე-ული კიდევ უფრო შემცირდებოდა. (სახელი „თეთრი“ რჩე-ბოდა სპილენძის ფულისთვისაც, როგორც ეს ჩანს თამარ მე-ფის დროინდელ სპილენძის მონეტებიდან, რომელთაც წარ-წერა აქვთ — ეს ვერცხლიაო, ე. ი. ვერცხლი).

საფასის ერთეულის ასეთი დეფლაცია საერთაშორისო ბა-ზარს ვერ მოატყუებდა. საერთაშორისო და შინაგანი ვაჭრო-ბის დროს ასეთ მონეტებს ღებულობდნენ ლითონის რაობისა და წონის მიხედვით. მაგრამ შიგნით ნაკლები წონის მონეტე-ბის ყოველი გამოშვებისას, მართებლობას თავის ვალდებუ-ლებათა ასეთი წონაშემცირებული საფასით განაღდება აძ-

¹ Д. Капанадзе. Грузинская нумизматика, Тбилиси, 1955, стр. 55—56. Е. П. Хомов. Монеты Грузии. Спб, 1910, стр. 19.

ლევდა თვალსაჩინო მოგებას, რასაკვირველია, მოსახლეობის ხარჯზე, რომელიც ამ შემთხვევაში ერთდროულად ყოველთვის წაგებული რჩებოდა, რადგანაც ფასების შესწორებას მონეტის წონის შემცირებასთან მაინც სჭირდებოდა ერთგვარი, თუნდაც ძლიერ მცირე, ღრ.

საფასის ასეთი ხშირი შემცირება ბუნებრივად იწვევდა ანგარიშსწორებისათვის მყარი სამონეტო ერთეულის საჭიროებას. ასეთ ერთეულად საქართველოში XII ს-ნეში მიღებული იყო მონეტა ბოტინატი, რომლის სახელი წარმომდგარია ბიზანტიის იმპერატორის ნიკიფორე III ბოტინატის (1071 — 1078 წწ.) სახელიდან. ფიქრობ, რომ სახელი „ბოტინატი“ ქართველებში შემორჩა ნიკიფორე III-ის დროინდელ სამმაგ დრამას. ეს იყო ძველი სრულწონიანი დრამა, რომელიც XII ს-ნეში ანგარიშსწორებისათვის დამკვიდრდა, როგორც მუდმივი ერთეული.

ასეთ ღონისძიებას დავითის მართებლობა მიმართავდა თურქ-სელჯუკიანთაგან თავდაცვისათვის სათანადო სახსრების მოსაპოვებლად. როგორც ეტყობა, დავითს ადრევე (არა უგვიანეს 1110 წლისა) უკვე ჰყავდა თავის სამსახურში ევროპელი ჯვაროსანი რაინდები, უმთავრესად ფრანგები, რომელთაც დავალებული ჰქონდათ ქართველ მოყმე-რაინდთა ჯარის შექმნა დასავლეთ ევროპულ წესთან მიახლოვებით (შეად. § 16). დიდგორის ომში ეს აშკარად გამოჩნდა.

რა პირობით უნდა ყოფილიყვნენ საქართველოში ჩამოსული ფრანგი რაინდები და რამდენი ჯდებოდა მათი შენახვა? მოღწეულია ხელშეკრულება, დადებული 1113 წელს ინგლისის მეფე ჰენრიხ I-სა და ფლანდრიის გრაფ რობერტს შორის. გრაფი ვალდებულებას კისრულობდა მიეცა ინგლისის მეფისათვის ყოველ წელს ათასი რაინდი, თითო ორ-ორი ცხენით, 400 მარკად წელიწადში. ინგლისის მეფე ვალდებული იყო უზრუნველყო ეს დაქირავებული რაინდები სურსათით და აენახლაურებინა მათთვის შესაძლებელი ზარალი თავისი საკუთარი ამალის (familia) მსგავსად. 1163 წელს ეს ხელშეკრულება განახლებულ იქნა იმ პირობით, რომ ინგლისის მეფეს უნდა გადაეხადა ფლანდრიის გრაფისათვის წელიწადში ყოველ ათ რაინდზე 30 მარკა.

საფრანგეთის მეფე ფილიპე ავგუსტი (1180—1223 წწ.) ყოველ დაქირავებულ რაინდს უხდიდა თვეში 3 ოქროს, წელიწადში 36 ოქროს. ამის მიხედვით დაქირავებული რაინდი თავისი მებაჭრეებით და მოსამსახურეებითა და ცხენებით დაჯდებოდა სულ ცოტა 81 (თითო მისხლიანი) ოქრო წელიწადში.

ამიტომ საქართველოში მყოფი ორასი ფრანგი რაინდის დაქირავება წელიწადში ეღირებოდა დაახლოებით 16 ათასი ერთმისხლიანი ოქრო, სურსათ-სანოვავის გარდა. ამასთანავე, დავით მეფეს უნდა გადაეხადა იერუსალიმის იმფისათვის ამ რაინდების გამოსაშვებად რაღაც თანხა (არა დიდი).

რა რესურსები ჰქონდა ამ დროს საქართველოს, არაა ცნობილი. მემატიაწე არსენი გადმოგვცემს, რომ დავითმა ერთხელ მისცა „თუსსა მოძღვარსა იოვანეს დრაჰკანი ვითარ ოცდაოთხი ათასი, რათა განუყოს 'გლახაკთა'“ („ქართ. ცხოვრ., I, გვ. 353). არსენი, ამასთანავე, აღნიშნავს, რომ ეს თანხა დავითს გაუღია არა „ველოსანთაგან მორთმეულისგან ან საქურჭლით“ (ე. ი. მოხელეთაგან შემოსულიდან ანდა ხაზინიდან), არამედ ველთა თუსთა ნადირებულთა“. მაგრამ ეს უნდა იყოს მხოლოდ არამნიშვნელოვანი დეტალი. ისე კი დავითს ამ შემთხვევაში უნდა გაეღო სახელმწიფოს მიერ საქველმოქმედო მიზნებისათვის განკუთვნილი მთელი შემოსავლის ათისთავი (ნეათედი).

ამის მიხედვით, ფულადი შემოსავალი სახელმწიფოს უნდა ჰქონოდა (24 ათასი $\times 10 =$) 240 ათასი ოქრო. დავითის მოძღვრად იოანე იყო არსენზე ადრე, ე. ი. 1114 წლის წინ. ხსენებული ცნობა ამიტომ უნდა ეკუთვნოდეს 1110—1113 წლების ახლო დროს. შემდეგში სახელმწიფოს ფულადი შემოსავალი მეტიც უნდა ყოფილიყო, მაგრამ, ამასთან ერთად, ხარჯებიც მატულობდა, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც საქართველოში გადმოყვანილ იქნა ყივჩაღთა ჯარი. დიდგორის ომში ხომ ოსების დაქირავებული რაზმიც ლებულობდა მონაწილეობას. დავითი ანდერძად უტოვებს თავის შვილს დემეტრე მეფეს, რომ რაც მე მონასტრები გაიმწარებია, შენ აუნაზღაურე მათ ზარალით. ცხადია, რომ დავითი იძულებული გამხდარა მონასტრების მამულებს შეხებოდა განსაკუთრებით

1118 წლიდან, როდესაც ის უკვე შეუდგა მზადებას თურქების წინააღმდეგ მოსალოდნელი დიდი ომის საწარმოებლად

22. ბიზანტიის გავლენისაგან განთავისუფლება. აქამდის საქართველოს მმართველი წრეები განიცდიდნენ ბიზანტიის იმპერიის ერთგვარ ფავლენას. კონკრეტულად ამ გავლენის ერთ-ერთი გამოჩნატველი იყო ის გარემოება, რომ საქართველოს მეფეები აქამდის ატარებდნენ ბიზანტიის იმპერატორის მიერ ბოძებულ მაღალ ხარისხებს. ბაგრატ III იყო კურაპალატი. ბაგრატ IV ჭერ იყო კურაპალატი, შემდეგ სეფსტოსი და შემდეგ კიდევ ნოველისიმოსი; გიორგი II-ს ჰქონდა კიდევ უფრო მაღალი ხარისხი კესაროსისა, ხოლო თვით დავითი ჭერ კიდევ მემკვიდრედ ყოფნის დროს, ბავშვობისას (1082 წელს) ატარებდა კურაპალატის წოდებას. გიორგი II მოკვდა 1112 წელს და დავით მეფე უკვე აღარ თხოულობს ბიზანტიის იმპერატორისაგან რაიმე ახალ საპატიო წოდებას. ამიერიდან საქართველოს მეფეები არც ატარებენ ბიზანტიურ რაიმე საპატიო ხარისხს. დავითმავე შემოიღო მეფის ხარისხის აღსანიშნავი ახალი გვირგვინი ბიზანტიურისდაგვარად მარგალიტების ორი კავით შემკული. ამით უნდოდათ აღენიშნათ საქართველოს სახელმწიფოს მეთაურის სრული დამოუკიდებლობა და მდგომარეობით მისი მიახლოება ბიზანტიის იმპერატორის მდგომარეობასთან.

ქართული ფული, რომელიც მანამდის იჭრებოდა, ააშკარავებდა ბიზანტიურ ფულთან ერთგვარ მსგავსებას. ამიერიდან ეს მსგავსებაც მოისპო და ქართულმა ფულმა მიიღო თავისებური ხასიათი.

23. ახალი სახელმწიფო დროშა. საქართველოს სახელმწიფო დროშა ვახტანგ გორგასალის დროიდან იყო თეთრი ფერის, წითელ არშია შემოვლებული. ამ დროშას ინახავდნენ დიდი სიფრთხილით. ის XII ს-ნეშიც დიდ ლაშქრობათა დროს მიჰქონდათ ჭარის წინ. დავითმა დანატებით შემოიღო კიდევ ახალი სახელმწიფო დროშა, მწვანე ფერისა, წმ. გიორგის გამოსახულებით. ეს დროშა, რომელიც იწოდებოდა სეფედროშად, ამიერიდან წინ უძღვებოდა საქართველოს ლაშქარს.

XIII ს-ნეში ეს დროშა დაიტოვა დასავლეთ საქართველოს მმართველმა მეფემ დავით რუსუდანის ძემ და შემდგომშიც ის იმერეთის მეფის პირადი დროშა გახდა. ის (დროშა) დაიღუპა 1811 წელს, ახალციხის გარემოცვის დროს, რომელშიც მონაწილეობას ღებულობდა რუსების მიერ გამოწვეული იმერლების რაზმი.

ამ დროშის შემოღებას დავითის დროს ის მნიშვნელობაც ჰქონდა, რომ მასზე წმ. გიორგის გამოსახულების გამო ბიზანტიის ბერძნებში სალაპარაკო ენაზე და მათგან დასავლეთით — ევროპელებშიც ფეხი მოიკიდა ქართველების ახალმა სახელმა — გეორგიელები.

24. თბილისის საამიროს სტრუქტურული ხასიათი.

X ს. არაბი ავტორების ცნობებიდან ჩანს, რომ თბილისის საამიროს სათავეში იდგნენ ამირა და შეიყები (მოხუცნი, უფროსები). განჯის საამიროში ამირასთან მყოფ დარბაზისელებს XI ს. ქართველი მემატიანე „თავადებად“ (ე. ი. მეთაურებად, უფროსებად) იხსენიებს („ქართ. ცხოვრება“, I, გვ. 312). თბილისის ამირასთან კი ქართველივე მატიანის დამოწმებით იყვნენ ეგრეთ წოდებულნი „ქალაქის ბერნი“ (იქვე, გვ. 299). „ბერი“ ნიშნავდა მოხუცებულს, უხუცესს და, მაშასადამე, უფროსსაც. ქართულ ტერმინს „ბერი“ კავშირი აქვს იმავე მნიშვნელობის სპარსულ „პირ“ („ფირ“—თან და არის არაბული შეიხის პირდაპირი შესატყვისი. მმართველი ფენა საამიროში X — XI ს-ნეებშიც შედგებოდა არაბ-სპარს მაჰმადიანთაგან. სახელწოდება „ტფილელნი ბერნი“ (ასეა „ქართლის ცხოვრების“ ანა დედოფლისიეულ ნუსხაში; „ქართ. ცხოვრ.“, I, გვ. 299, სქოლიო) ქართული წარმოშობისა უნდა იყოს და უნდა მოდიოდეს არაბების წინაპრიდან. იბნ-ფაკიძი (XII ს.) იხსენიებს 1062 წლისათვის განჯის და არრანის ამირას აბუ-ლ-ასვარს, რომელთანაც გამოცხადდა თბილისის „კეთილშობილთა“ (არაბულად — აიან) ჯგუფი და მიიწვია ის თბილისის ციხის დასაკავებლად. ესევე პირნი იმავე ავტორს მოხსენებული ჰყავს წარჩინებულთა სახელით.

თამარის მატიანეში, XIII ს. დასაწყისის ამბებთან დაკავშირებით, მოხსენებული არიან „ყადნი, ხოჯანი (სასულაერო

პირნი) დარვეშნი (მწირნი) და ყოველნი თავადნი თავრეზი-სანი“ („ქართ. ცხოვრება“, II, გვ. 106). იქვე კიდევ თავრიზის ეს „თავადნი“ მოხსენებულნი არიან როგორც „წარჩინებულნი“ (იქვე, გვ. 105).

ამასთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ, რომ აბულასანი 1184 წელს თამარის პირველი მემბტიანის მიერ იხსენიება, როგორც „მკვდრი ტფილისისა“ და „თავადი“ „მეფეთ მეფისაგან (იგულისხმება გიორგი III-ის მიერ) წყალობა კელდასხმული და ამირა ქართლისა და ტფილისისა“ (იქვე, გვ. 36).

არავითარი ექვი არაა, მაშასადამე, რომ თბილისის საამიროშიც XI ს. ქართული ტერმინით მოხსენებული ტფილელნი ბერნი არიან იგივე კეთილშობილნი და წარჩინებულნი უფროსები (თავადები). ესენი შეადგენდნენ, მაშასადამე, ბატონური მდგომარეობის მქონე მაჰმადიანურ ფეოდალურ მაღალ წრეს. მათ ჰქონდათ მიცემული იტაკები, ხოლო იტაკა „სიასეთ-ნამეს“ (XI ს.) მიხედვით, ნიშნავდა ფეოდალურ რენტას, რომელიც გამოიხატებოდა გარკვეულ გლეხებზე თუ სოფლებზე სახელმწიფოს მიერ განსაზღვრული მიწისა და სხვა გადასახადების თავის სასარგებლოდ აღების უფლებაში. იტაკს მფლობელს ერქვა მუკტ-ი. ამისი პირდაპირი შესატყვისი ქართული ტერმინი იყო, როგორც ეს XI ს. ქართული მატრიანიდან ჩანს, საკარგავი, რომლის მფლობელს ერქვა მოსაკარგავე.

ცხადია, რომ ამირას ხელქვეით მყოფ მაჰმადიანურ ბატონურ წრეს, მუკტებისაგან შემდგარს, ფეოდალური ექსპლუატაციის ქვეშ ჰყავდა უმეტესად თბილისის საამიროში შემავალი ქართული სოფლები.

ალ-ფაკიჰის ცნობიდან ჩანს, რომ განჯის საამიროში ამირას შემდეგ (იგულისხმება ყადის გამოკლებით) პირველი პირი იყო ეჯიბი. ეს ძველისძველი ტერმინია და მოდის ასურული სამყაროდან, თუმცა იყო არაბულშიც. ვახტანგ გორგასალის დროს საქართველოში სპასპეტი და ეჯიბი, მეფის შემდეგ, მთავარი მმართველები იყვნენ. XI ს. ანჯის საამიროში ეჯიბი უნდა ვიგულისხმოთ იმავე ვაზირად, და ასე უნდა ყოფილიყო თბილისის საამიროშიც, მაგრამ მისი ტიტული აქ, როგორც ეტყობა, იყო ამირი.

ზოგი რამ შეიძლება გარკვეულ იქნეს თბილისის საქალაქო შინაგანაწესის შესახებ წინა აზრის სხვა ქალაქების მსგავსად.

თბილისი XI — XII ს. თავისი შინაგანი აღნაგობით, ზოგადად მოიცავდა იმავე ელემენტებს, რომელნიც ახასიათებდნენ სამფლობელოთა მთავარ ქალაქებს ამიერკავკასიის სხვა ნაწილებში და, საერთოდ, წინა აზიაში. რასაკვირველია, თბილისს ჰქონდა მთავარი ციხეც, რომელსაც ერქვა სპარსული სახელი. ციხეში რეზიდენცია ჰქონდა ამირას. ციხის მიმდებარე ადგილებში ცხოვრობდნენ ქალაქის წარჩინებულნი (ბერნი ანუ თავადები). ბაზარი, როგორც ეს ჩანს XIII ს. დასაწყისის სპარსული ავტორის ცნობიდან, მოთავსებული იყო ხიდთან და მის არეში. აქვე იყვნენ, მაშასადამე, ვაჭარ-ხელოსნები, როგორც ეს იყო შემდგომ საუკუნეებში და თვით XIX ს. დასაწყისშიც. ქალაქის განაპირა ადგილებში ცხოვრობდნენ მიწის მუშაკნი — გლეხები.

თბილისში ციხისა და მისი გალავნის გარეთ მდებარე ადგილები ეკავა სავაჭრო და სახელოსნო საქმიანობით დაკავებულ მოსახლეობას. ხელოსნები შეკავშირებული იყვნენ ასნაფებად (არაბული ტერმინია), იგივე ჰამქრებად (სპარსული ტერმინია), რომელთა სათავეში განჯაში იყვნენ რაისები. ასე იყო, როგორც ჩანს, თბილისშიც, რადგან გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელში თბილისის მიმართ იხსენიება „საამირო, საამილო, სარაისო და სამუსტასიბო“ გადასახადები. ეს გადასახადები, საფიქრებელია, იქნებოდა XI ს. არაბებისა და თურქების დროს, მით უმეტეს, რომ ალ-ფარიკის სიტყვით, მის დროს, 1154 წელსაც, თბილისის მაჰმადიანებს ჰქონდათ ის პრივილეგიები, რომელნიც მათ დაუტოვა დავით აღმაშენებელმა 1122 წელს თბილისის აღების შემდეგ (იხ. § 41). ჩანს, რომ XII ს. შინაგანი სტრუქტურაც ქალაქ თბილისის მოსახლეობისა, ზოგადად, წინანდელი სახით იყო დარჩენილი, იმის გარდა, რომ ახლა მმართველ და ხელმძღვანელ ფენას ქალაქში და ქალაქთან დაკავშირებულ ტერიტორიაზე მეტ წილად თურქების მაგიერად ქართველები შეადგენდნენ. სპარსულ-არაბული მოსახლეობა კი დარჩა იმ პირობებში, რომელშიაც იმყოფებოდა 1081 — 1121 წლებში, თურქი ამირების დროს.

გიორგი III-ის სიგელში, 1170 წელს, თბილისის მოსახლეობისათვის არსებულ გადასახადთაგან საამირო, ცხადია,

განკუთვნილი იყო ამირას (გიორგი III-ის დროს უკვე ქართველი ამირას) სასარგებლოდ. საამიღო გადასახადი კი ამირას შემდგომი პირველი პირისათვის რჩება. კიდევ გასარკვევია სარაისო და სამუსტასიბო გადასახადები.

სარაისო გადასახადი, ცხადია, განკუთვნილი იყო რაისისათვის (არაბ. „რაის“ — მეთაური), რომელიც ცალ-ცალკე ჰყავდა ყოველ ასნაფს. ალ-ფაკიჰის მიხედვით განძაში (განჯაში) ზოგ რაისს ჰყავდა ცხენოსანი მსახურნიც. თუნდაც რომ ეს მსახურნი თვით ასნაფების მიერ ყოფილიყვნენ მიცემულნი, ცხადია, რომ რაისებს ძალაც ექნებოდათ და გავლენაც. საფიქრებელია, რომ რაისები უახლოვდებოდნენ დიდ ვაჭართა კონტინგენტს და, შესაძლებელია, ზოგი მათგანი თვით დიდ ვაჭართა წრეს მიეკუთვნებოდა.

„ვეფხისტყაოსნიდან“ ჩანს, რომ დიდ ვაჭრებს ჰყავდათ თავისი ვაჭართ უხუცესი, რომელიც მათ გაუძღვებოდა მეფის დარბაზში მისალოცად რომელიმე დიდი უქმის (მაგალითად, ახალწლის) დღეს. ვაჭართ უხუცესის ცოლი კი ასეთ დღეს უძღვებოდა დიდ ვაჭართა ცოლებს.

ანალოგიური მდგომარეობა იქნებოდა თბილისის საამიროშიც, სადაც რაისების ზემოთ იქნებოდა ვაჭართ უხუცესიც. ვაჭართ უხუცესის სასარგებლოდ გადასახადი არ იყო დადებული.

რაც შეეხება მუსტასიბს (არაბულივე ტერმინია, ნიშნავს წესრიგის მეთვალყურეს), ეს იყო საპოლიციო საქმის უფროსი და სამუსტასიბო გადასახადი, ცხადია, განკუთვნილი იყო მისთვის და მის მოხელეთა სასარგებლოდ.

ასეთი იყო მოკლედ თბილისის საამიროს სტრუქტურა XI ს. როგორც ვხედავთ, ის წარმოადგენდა ტიპურ ფეოდალურ სამფლობელოს მთავარი ციხით, მთავარი და შემოსავლიანი ქალაქით, ფეოდალური მფლობელობით, გლეხებით და საქალაქო ვაჭარ-ხელოსნებით.

იკტა-უბად (საკარგავებად) გაცემული იყო არა მარტო გლეხები და სოფლებიც, არამედ ქალაქის საიჯარო შემოსავლებიც (ეს ჩანს განჯის მაგალითზე, სადაც 957 წლის ახლოს ქურთების გარეშე ტომის ერთ-ერთ მეთაურს, ალ ფადლას,

განჯაში დამკვიდრების პირობით ქალაქის კარების საბაჟო შემოსავალს პირდებოდნენ).

წინა აზიის თურქი დამპყრობლები თავიანთი სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარებით მათ მიერ დაპყრობილ ხალხებზე დაბლა იდგნენ. ისინი იმ დროს, უმეტეს წილად, ეწეოდნენ მომთაბარულ ცხოვრებას. მიქაელ სირიელი, რომლის ცნობა ეხება 1180-იან წლებს, მაგრამ ასახავს აზიურკავკასიისა და მისი მეზობელი თურქების წინანდელ ვითარებას XI—XII ს. გადმოგვცემს შემდეგს: „თურქმანების ღიდი ხალხი ცხოვრობს კარვებში. ზამთრობით ისინი ჩამოდიან სირიის სამხრეთით მდებარე ოლქში იმ ველებზე, სადაც არაა თოვლი და ყინული, მაგრამ არის საძოვრები. გაზაფხულზე კი ისინი ადიან ჩრდილოეთისკენ, სადაც პოულობენ საძოვრებს თავისი საქონლისათვის. ამ ასვლისა და ჩასვლის პერიოდში გზები ავსებულა მათი მრავალრიცხოვანი პირუტყვით“.

თურქების წყობილება იყო ადრეულ-ფეოდალური, რომელშიც შერწყმული იყო ფეოდალური წყობილების ძირითადი საფუძვლები საზოგადოებრივი ურთიერთობის პატრიარქალურ ფორმებთან გვაროვნული გადმონამთების შენარჩუნებით. ნაწილობრივ ისინი ამ დროს ზღებოდნენ ბინადარ ხალხად, მაგრამ ეს პროცესი მიდიოდა ძლიერ ნელა. მიწის მფლობელობა იყო საგვარო (გვაროვნულ) პრინციპებზე. ამიტომ ბატონყმური გვარის ყოველი ბატონიშვილი მოითხოვდა თავისთვის საუფლისწულოს და ლებულობდა კიდევ მას.

თურქებში არსებობდა მონობაც, რომელიც საოჯახო ხასიათისა იყო. მათ ჰყავდათ თავდასხმების შედეგად ბევრი ტყვეები, რომელთაც ყიდდნენ მონებად თავიანთ ბინადარ მეზობლებზე.

მომთაბარენი ბინადარ მოსახლეობაზე უფრო მეტად საქიროებდნენ ვაჭრობის გაძლიერებას და ეს, თავის მხრივ, აპირობებდა მომთაბარეთა შორის ეკონომიკური და, ამასთან დაკავშირებით, სოციალური დიფერენციაციის ზრდას¹.

¹ თურქული ტომების შესახებ იხ.: Р. Гусейнов. К истории тюрков XI—XII вв., Труды Института истории Азерб. ССР, XI, стр. 110—114 Л. Потапов, О сущности патриархально-феодалных отношений у кочевых народов Средней Азии и Казахстана, Вопросы истории, 1954, № 6, стр. 89.

თბილისის ამირას, არაბების დროს, და, მით უმეტეს, თურქების დროს ისე, როგორც სხვა მზრძანებელთ და ამირებს, თან ახლდნენ მისი ტომის პირნი, თავიანთი ოჯახებით. ამის მიხედვით თითქმის დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ თბილისს 1081 წლიდან სათავეში ედგა ერთი რომელიმე თურქმანი თავისი ტომის ნაწილით. ასეთი ტომი შეიგნით იყო უკვე დიფერენცირებული. მაშასადამე, ამირასთან (ამ შემთხვევაში თბილისის თურქმან ამირასთან) იქნებოდნენ დაწინაურებულნი ანუ წარჩინებულნი თურქმანები და ჩვეულებრივი რაზმელებიც. ყოველ შემთხვევაში, ამ დროს თბილისში შეიქმნა თურქმანთა დიფერენცირებული ფენა, რომლის ზედა ნაწილი შეადგენდა თურქ-ამირას დარბაზს, დარბაზის ერს.

რაც შეეხება წინანდელ დარბაზის ყმათ, მათგან ახლა დგებოდა ცალკე რაზმი (ჯარი), როგორც ეს იყო განჯაში. შემდეგ მიდიოდნენ ქვეშევრდომნი, რომელთაგან პირველი ადგილი ეკავათ დიდ ვაჭართ. დიდ ვაჭრებად იწოდებოდნენ როგორც მსხვილი კომერსანტები, ისე აგრეთვე მსხვილ სახელოსნო საწარმოთა მჭონენი. მაგრამ რადგანაც სახელოსნო წარმოება მაშინდელი ტექნიკის ბაზაზე ჩვეულებრივ წვრილი იყო, ამიტომ მსხვილი სახელოსნო წარმოებანი იშვიათობას წარმოადგენდნენ. ქართველი მემატიანე 1121 წლისათვის თბილისში, განჯაში და დმანისში ბულთანის ორიენტაციის ფენებად იხსენიებს თურქმანებს და ვაჭრებს (იგულისხმება დიდ ვაჭრებს) „ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 340). მმართველი ფენა შედგებოდა თურქმანებისაგან. შ. მესხიას აზრით, მას შემდეგ, რაც თურქ-სელჯუკიანებმა დაიკავეს თბილისი და შიდა ქართლიც, იწყება თბილისის საქალაქო კომუნის არსებობა და გრძელდება 40 წელიწადი, 1081 — 1121წწ., ვიდრე ქართველების მიერ თბილისის აღებამდე. ის ამტკიცებს, რომ ჯაფარიანთა დინასტიის გადასვლის თუ გაუქმების შემდეგ თბილისს 40 წელიწადი განაგებდნენ ქალაქის მცხოვრებნი, რომელთაგან თითოეული მმართველობას სათავეში ედგა თითო თვეო¹. მაგრამ ცნობა ამ სახით, ძნელი დასაჯერებელია,

¹ შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში. თბილისი, 1962, გვ. 67 და შემდეგ.

რომ 40 წლის მანძილზე თითო თვე ახალ-ახალი მმართველნი პირნი ყოფილიყვნენ ქალაქის სათავეში. როგორც ქვემოთ ნაჩვენები იქნება, ეს ცნობა სხვადასხვა დროს ეხება და სხვაგვარად უნდა იქნეს გაგებული (აქ იგულისხმება 1116 — 1121 წლების ვითარება).

ცნობილია რომ, როდესაც 1080 წელს თურქ-სელჯუკებმა საშინლად ააოხრეს საქართველო და ძლიერ დააზარალეს ქართლი, 1081 წლიდან საქართველოს სამეფოს საზღვარი გადიოდა ლიხის შთაზე. ქართლის მოსახლეობის დიდი უმეტესობა ამოწყდა. მომთაბარე თურქმა (თურქმან) ტომებმა, როგორც მოხსენებული იყო, თავიანთი საქონელ-პირუტყვით მოიცვეს შიდა ქართლი, ქვემო ქართლი და კუხეთი მდ. იორის ხევის ჩათვლით. მაშინ თურქებმა დაიკავეს თბილისიც. როგორც ჩანს, თბილისის ამირად ჯაფარიანთა წინანდელი დინასტია სწორედ 1080 — 1081 წლის ამბების შედეგად გაქრა. ამის შემდეგ, დავით აღმაშენებლის მემკვიდრე დავითის დროს თბილისსა და მის მხარეს ყოველთვის თურქების ხელში მყოფად იხსენიებს.

ამგვარად, 1081 წლიდან ქართლის მეტ ნაწილზე დამყარდა თურქების ბატონობა. ცნობილია, რომ თურქებში, რომელნიც მეტ წილად მესაქონლეობით ცხოვრობდნენ, ძლიერი იყო გვაროვნულ-თემობრივი და ტომობრივი ცხოვრების ნორმები, რომელნიც შერწყმულნი იყვნენ ფეოდალური წყობილების ნორმებთან. ეს გამოიხატებოდა იმაში, რომ, მაგალითად, ცალკეულ თურქ ტომებს და თემებსაც თავიანთი საჭიროებისათვის გარკვეული პირობებით ეძლეოდათ საძოვრებად განსაზღვრული ტერიტორიები. თემებისა და ტომების მეთაურები ითვისებდნენ ფეოდალურ მებატონეთა უფლებებს და სხვ.

ბუნებრივია, რომ თურქ-სელჯუკიანთა სასულთნომ მოაწყო ახალი ფეოდალური სამფლობელო თბილისსა და მის მხარეში, მის სათავეში თურქების დაყენებით. ეს იქნებოდა ტომი თუ რამდენიმე თემი, რომელთა სათავეში თავთავისი მეთაურები იდგნენ. აღ-ჯოზის ცნობის გათვალისწინებით გამოდის, რომ თბილისის საამიროს სათავეში ჩაუდგა რომელიღაც თურქული ტომის თავისთავითი მეთაური ანდა სულთანის მიერ და-

ყენებული წარჩინებული თურქი. ამ ტომის მიერ უზრუნველყოფილი იყო თბილისისა და მისი მხარის დასაცავად საჭირო მუდმივი ძალის გამოყვანა. წინანდელი დარბაზის ყმანი ახლა თვალსაჩინოდ, თუ მთლიანად არა, შეცვლილ იქნენ თურქებით.

რაც შეეხება ვაჭრებს და ხელოსნებს, ისინი, ქრისტიანების (ქართველებისა და სომხების) და აგრეთვე ებრაელების გარდა, მეტწილად შედგებოდნენ სპარს-არაბებისაგან (მცირედ შეიძლება მათში იყვნენ თურქმანებიც). ამგვარად, ზოგადად, ამ ხანაში მმართველი ფენა განირჩეოდა ფაქარ-ხელოსანთა უმეტესობისაგან, რელიგიური ერთიანობის მიუხედავად, ტომობრივად და, მაშასადამე, ენობრივადაც, თუშცა უნდა აღინიშნოს, რომ კულტურული ურთიერთობის ენად სელჯუკიანთა სახელმწიფოში ითვლებოდა სპარსული ენა. განსაკუთრებით ეს გამოჩნდა დავით მეფის მიერ თბილისის აღებისას, 1112 წელს. მათე ედესელის სიტყვით, დავითმა ამ დროს დაზოცა ხუთასამდის კაცი თბილისის დამცველი. ცხადია, ესენი იქნებოდნენ დიდად დიდი უმეტესობით თურქმანები. ამავე დროს, ალ-ფარიკის სიტყვით, დავითი მოურიგდა თბილისის შაჰმადიანებს და შეუქმნა მათ რიგი პრივილეგიები. ცხადია, დავითი, რომელიც გაშმაგებით ებრძოდა თურქმანებს, პრივილეგიებს აძლევდა არა მათ, არამედ თბილისის ძველ მობინადრე სპარს-არაბთა მოსახლეობას (იხ. § 40—41).

თურქების ძალადობის გამო ქართლში განსაკუთრებით მძიმე იყო მდგომარეობა პირველ 12 წელიწადს, 1081—1092 წლებში. ამის შემდეგ მდგომარეობამ იწყო გაუმჯობესება, უფრო 1098—1099 წლიდან, როდესაც დავითს უკვე დიდი რაოდენობით ჰყავდა ახალი ჯარი, რომელზედაც დამყარებით მან შეწყვიტა ხარკის მიცემა თურქებისათვის. ამასთანავე, დავითმა განდევნა მომთაბარე თურქები ქართლის მეტი ნაწილიდან. „თურქნი ვერღარა დაიზამთრებდეს (შიდა) ქართლს“, დავითის მემატიანეს სიტყვით („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 326). როგორც მემატიანის ცნობიდან ჩანს, ისინი აეკლას და დიღომს ჩრდილოეთით ზამთრობით თავიანთი ფალანგებით ველარ გადმოდრიოდნენ. მდგომარეობა გაუმჯობესდა იმდენად, რომ 1103 წელს უკვე შესაძლებელი შეიქნა

საეკლესიო კრება რუის-ურბნისის არეში მოწყობილიყო. ქართველებმა 1110 წელს ჯერ აიღეს სამშვილდე და ძერნა, შემდეგ 1116 წელს აიღეს რუსთავი.

25. თბილისის საამიროს მდგომარეობის გაუარესება თურქების ხელში. რუსთავის დაკარგვის გამო, მემატიანის სიტყვით, „დიდად წყენა შეექმნა თურქთა და რიღობა საზამთროთა ადგილთა დგომისა. რამეთუ მოიმსტვარნის (მოათვალიერა) მეფემან რომელთა მოსრვა ეგებოდის, და უგრძნეულად დაესხმის და მოსწყდნის. და ესე არა ერთგზის ანუ ორგზის, გინა სამ, არამედ მრავალგზის, ვითარცა აწ ერთი ითქვას“ („ქართ. ცხოვრება“, I. გვ. 333).

რუსთავის დაკარგვის შემდგომ, 1116 წელს თურქები თავიანთი ხარგებით (კარვებით) წამოვიდნენ საქართველოს საძოვრების დასაკავებლად დიდძალი რაოდენობით, სულ დედაწულიანად (ასე უნდა გავიგოთ მემატიანის სათანადო ცნობა, იქვე, გვ. 333), თითქმის ორასიათას სულამდე. მაგრამ დავითმა დაამარცხა თურქები ჯერ კიდევ სამხრეთ საქართველოში და გააჭვანტა ისინი. ამის შემდეგ თურქების მდგომარეობა ქართლში სასოწარკვეთილი შეიქნა. მათ მხოლოდ თბილისი ეკავათ ქალაქის სამხრეთით მცირეოდენი ტერიტორიითურთ. აი ასეთ პირობებში, ალ-ფარისის სიტყვით, თბილისის „მცხოვრებთ“ მიმართეს დახმარების თხოვნით სულთან მუჰამედ-შაჰის შვილის თოღრილს, რომელიც ამ დროს განსჯას და არიანს განაგებდა (მუჰამედ-შაჰი მოკვდა 1118 წელს, ხოლო ეს თოღრილი შემდეგ, 1132 — 1133 წლებში, ერაყის მბრძანებელიც იყო).

ალ-ჯოზი ამ ამბავს სხვაგვარად გადმოგვცემს. დეფრემერის ფრანგული თარგმანით. თოღრილისთვის დახმარების თხოვნით მიუმართავთ, არა თბილელებს, არამედ თბილისის თავადებს (მეთაურებს). ცხადია, რომ ეს ცნობა, ისე, როგორც ცნობა ძველების (მოხუცების) სიკვდილისა და ახალგაზრდების მიერ მათი შეცვლის შეჩახებ ალ-ჯოზის სხვა წყაროდან აქვს ამოღებული. ცნობა გულისხმობს არა ჯაფარიანების გაქრობას 1080 — 1081 წლებში, არამედ 1116 წლის ახლოს თურქთა გვარიდან იმ ძველების (ე. ი. უფროსების)

სიკვდილს, რომელთა შემცველად მათი ახალგაზრდა შვილები დარჩენილან (უფრო ჯეღნი ამ გვარიდან არ იყვნენ). ეს იმას ნიშნავს, რომ 1081 წლიდან 1116 წლამდე თბილისის საამიროს განაგებდნენ სათანადო გვარის ერთი მეთაურები, რომელთაც უკანასკნელად ერთი მეორის შემდეგ მიჰყვა, ვთქვათ, ორი-სამი ძმა. მხოლოდ ამათ, 1110—1116 წლებში, დარჩენიათ, ვთქვათ სამი-ოთხი ვაჟი, რომელნიც ყველანი ახალგაზრდები ყოფილან. აი ამ ახალგაზრდა მთაერებმა, რომელნიც ყოველ თვე რიგრიგობით ცვლიდნენ ერთმანეთს, მიმართეს დახმარების თხოვნით სულთანის შვილს, განჯისა და არარანის მფლობელს თორღილს.

თორღილმა, ალ-ფარაჟის და ნაწილობრივ ალ-ჯოზის სიტყვით, გაუგზავნა მათ თავისი შიძნე (მეთვალყურე, მმართველი). მაგრამ ამითაც არაფერი გამოვიდა. მაშინ თბილისის საამიროს თუქმანების ხელისუფლება იძულებული გახდა საქართველოს მიმართ დათმობაზე წასულარყო. დაიდო ხელშეკრულება, რომლის თანახმად თბილისის საამირო საქართველოს მეფის სასარგებლოდ იხდიდა წლიურად ათი ათას დინარს (ერთმისხლიან ოქროს ფულს). ლოცვა მეჩეთებში ხდებოდა ხალიფასა და სულთანის სახელზე. სულთანის წარმომადგენელი შიძნე თბილისში რჩებოდა, მაგრამ მხოლოდ ათი მხედრის თანხლებით. გადასახადები, იგულისხმება საამირო, უნდა ყოფილიყო მაჰმადიანებზე წელიწადში სამი დინარი, ებრაელებზე — ოთხი დინარი და ქართველებზე — 5 დინარი¹.

---

¹ ალ-ფარაჟი ქართველებზე, ებრაელებზე და მაჰმადიანებზე დანიშნულ ამ გადასახადს შიიჩნევს, როგორც დავითის მიერ თბილისის მცხოვრებლებზე დადებულ გადასახადს მას შემდეგ, რაც თბილისი ქართველებმა აიღეს, 1122 წელს. მაგრამ ყურადღებას იქცევს ის, რომ ქართველები ამ ცნობის მიხედვით დაჩაგრული გამოდიან. სახელდობრ, ისინი მაჰმადიანებზედაც მეტ გადასახადს იხდიან (5 დინარს, ალბათ თითო კომლზე). ეს კი შეუძლებელია ასე ყოფილიყო, როდესაც ქალაქი უკვე საქართველოს ეკუთვნოდა. ქართული მმართველობა, პირიქით, ეცდებოდა ქართველებისათვის რაიმე პრივილეგიის შექმნასაც, რათა მათი დასახლება და დასაქმება თბილისში გაადვილებული ყოფილიყო. ამიტომ ხსენებული ცნობა ალ-ფარაჟის არეულად უნდა ჰქონდეს წარმოდგენილი და შეცდომით შეტანილი სულ სხვა ადგილას. სინამდვილეში ეს ცნობა უნდა ეკუთვნოდეს იმ დროს, როდესაც თბილისის საამირო გახდა საქართვე-

ამგვარად, თბილისის საამირო ნომინალურად ისევ სულთანის ხელქვეითად დარჩენილა, რასაც ამტკიცებს შიჰნეს იქ ყოფნა და აგრეთვე სულთანის სახელზე მეჩეთებში ლოცვების წარმოთქმა. მაგრამ ფაქტიურად საამირო საქართველოს მოხარკედ ითვლებოდა. ასეთი მდგომარეობა, ალ-ფარიკის სიტყვით, კარგა ხანს გაგრძელდა და მას, უნდა ვითქვაოთ, 1116 — 1121 წლებში ჰქონდა ადგილი.

მართლაც, ქართველი მემატიანე აღნიშნავს დავითის დროს ისეთ ხანას, როდესაც თბილისი „ჯერეთ არა სრულიად შემოყვანებულ იყო უღელსა ქუეშე მორჩილებისასა, ვითარცა აწ“, ე. ი. 1130 წლის ახლოს, როდესაც არსენი ბერი წერდა დავით აღმაშენებლის ისტორიას („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 349). მაშასადამე, თბილისი ერთ ხანს არა სავსებით, არამედ მხოლოდ ნაწილობრივ ემორჩილებოდა საქართველოს. ე. ი. მაშინ, როდესაც თბილისის საამირო მხოლოდ ხარკს აძლევდა დავით მეფეს.

20. მოსახლეობის დაახლოებითი რაოდენობა საქართველოში დავით აღმაშენებლის დროს. საქართველოს მიერ თურქ-სელჯუკიანთათვის წინააღმდეგობის უნარიანობის თვალსაზრისით დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართველი

ლოს მოხარკე, მაგრამ შიგ სულთანის მუდმივი წარმომადგენელი (რიონე) იმყოფებოდა. ჩანს, მანამდის არამაჰმადიანებზე თბილისში კიდევ უფრო მეტი გადასახადი იყო დადებული და იმაჰმად (ხსენებული ხარკის გადახდის უზრუნველსაყოფად) საქართველოს მართებულობა დათანხმდა ხარკის მისაღებად ხსენებული გადასახადის შეკრებაზე. საქართველოს მართებულობა, რომელსაც, ცხადია, შექმნილი მდგომარეობა მიაჩნდა როგორც დროებითი, მიისწრაფოდა თბილისის სავსებით შეერთებისაკენ, რაც უომრად, მაშინდელ პირობებში, ძნელი განსახორციელებელი იყო, და ამიტომ არც იყო დაინტერესებული, რომ თბილისში ქართველები ბლომად ყოფილიყვნენ. ცნობაში, ამასთანავე, გადასახადის მომცემად სომხები სრულებით არ არიან დასახელებულნი მაშინ, როდესაც თბილისის მაჰმადიანთათვის ახალი პირობების შექმნისას (ალბათ 1122 წელსავე ან 1123 წელს აქ უკვე დასახელებულნი არიან სომხებიც, რომელთაც ისე როგორც ქართველებს და ებრაელებს, აკრძალული ჰქონდათ მაჰმადიანთა აბანოთი სარგებლობა. აქედან ისიც ირკვევა, რომ თურქების დროს თბილისში სომხები არ ყოფილან, ხოლო როგორც კი თბილისი გადავიდა ქართველების ხელში, მაშინვე იქ სომხებიც მოსულან და დასახლებულან.

ხალხის რაოდენობას მაშინდელი ქართული სახელმწიფოს ფარგლებში (ქართველი ტომები მაშინ განლაგებულნი იყვნენ ამ ფარგლებს გარეთაც ტრაპიზონის მიმართულებით და იმის იქითაც, აგრეთვე იმიერტაოში და თორთუმის მხარეში). სათანადო მასალების უქონლობის გამო ამ საკითხის სიზუსტით გადაწყვეტა შეუძლებელია, მაგრამ ზოგადი სურათის წარმოსახვა მაინც შეიძლება.

დასავლეთ ევროპაში მსხვილ ფეოდალურ გვარეულობათა უმცროსი წევრები ირიცხებოდნენ მცირე რაინდებად, რადგანაც ყველასათვის არ იყო სახსრები და მოსამსახურე ადამიანთა კონტიგენტი იმ რაოდენობით, რომელიც საჭირო იყო პირველხარისხოვანი რაინდების ეკიპირებისათვის. ექვს გარეშეა, რომ ასევე იქნებოდა საქართველოშიც, სადაც საშუალო და მცირე რაინდების რიგებში იქნებოდნენ დიდებული თავადების (მეთაურების) ოჯახისა და გვარის წევრნი. ამიტომაც შავთელი წერს მეფე დავითის შესახებ, რომ მას ჰყავსო „გუნდ-მწყობრი დასი, ბევრ ათასი, დიდებულთა დიდგვარ თავადთა“. მოყმენი შესდგებოდნენ მეტწილად დიდებულთა გვართაგან, მხოლოდ ზოგნი მათგანნი იყვნენ პირველხარისხოვანნი, მებაჯრეთა და მსახურთა საკმაო რაოდენობის მყოლნი, და სხვანი კიდეც იყვნენ საშუალო და მცირე რაინდები.

საფიქრებელია, რომ 2³/₄ ათასი რაინდიდან, რომელნიც თითქოს იყვნენ დავითის დროს, უმეტესობა, ორი ათასამდის მაინც, იქნებოდნენ „დიდებულთა დიდგვარ თავადთა“ ოჯახებიდან. აზნაურნი იყვნენ მებაჯრეებად და სხვა თანშლებ პირებად, იყვნენ აგრეთვე მსახურნიც ცხენოსანნი და მცირედ ქვეითნიც, ეს ყველანი თვითეულ რაინდ-მოყმესთან.

XIV — XVI ს. სამცხეში აღრიცხულია 20 სათავადო გვარეულობა. ხოლო, რადგანაც XIII ს-ნის შუა ხანებში მოსახლეობის მხრივ სამცხე საქართველოს სამეფოს საკუთრივ ქართული ქვეყნების (სომხური პროვინციების ჩათვლელად ერთ მეხუთედს უდრიდა, ვლებულობთ ამ ქვეყნებისათვის სულ ას სათავადო, ანუ მაშინდელი ტერმინოლოგიით, დიდებულთა გვარეულობას. (XVIII ს. მეორე ნახევარში, მაგალითად, იმერეთში ზოგი სათავადო გვარეულობა მოიცავდა 50 ოჯახს). ამის მიხედვით, სათავადო გვარზე XII ს. საშუალოდ

20 პირველხარისხოვანი, საშუალო და მცირე რაინდის გამოყვანა სავსებით შესაძლებელი იყო. მაშინდელ პირობებში ამისთვის საკმარისი იყო 10 — 15 კომლ-ოჯახი: როგორც ვთქვით, ასეთ გვართაგან მოყმეებად გადიოდნენ 18 — 50 წლის ყველა მამაკაცი, ე. ი. ერთ კომლზე, 1,9 მეომარი (იხ. § 9).

ამგვარად, დავითის დროს რაინდ-მოყმეების მომცემი იყო დაახლოებით ასიოდე გვარი „დიდებულთა დიდ-გვარ თავადთა“, თავისი ათასი-ათასხუთასი ოჯახით ანუ 10—15 ათასი სულით.

როგორც მათე ედესელის ცნობიდან ჩანს, დავითს ქართველებიდან გამოჰყავდა 40 ათასი მეომარი, რომელთაც უნდა მიემატოს დაახლოებით ის 20 ათასი ქართველი მეომარი, რომლებიც უფლისწულ დიმიტრის ჯარში იყვნენ ზემო დიდგორთან (იხ. § 36). სულ გამოდის დაახლოებით 60 ათასი ქართველი მეომარი. აქედან 12 ათასი იქნებოდნენ მოყმე-რაინდები, თავიანთი აზნაურ-მსახურებით (ქვეითი მსახურებით 14—16 ათასი კაცი). რჩება დაახლოებით 45 ათასი მეომარი, რომელთა შორის მცირე რაოდენობით (დაახლოებით 3 ათასი) იქნებოდნენ აზნაურნი (გარდა მათი მსახურებისა) და დანარჩენი (დაახლოებით 40 ათასი კაცი) ფუძეებიდან გამოყვანილი ცხენოსანი მეომრები (თითო ფუძეზე თითო მხედარი). რადგან ფუძე შეიცავდა (იხ. § 9) 2—3 კომლს ანუ დაახლოებით 25 სულს ორივე სქესისას, ამიტომ 40 ათას ფუძეზე შეიძლება ვიანგარიშოთ 1 მილიონი სული, ორივე სქესისა.

ამავე ანგარიშით, რაინდების დაახლოებით 10 ათას მოსამსახურე პირთა და 3 ათას სხვა აზნაურ-მეომართა მიმართ უნდა ჩაითვალოს 325 ათასი სული ორივე სქესისა და დიდებულ-თავადნი 10 — 15 ათასი, ხოლო აზნაურნი — 60 — 70 ათასი, ორივე სქესისა.

სულ უმიწაწყლო და დეკლასირებულ პირთა ჩაუთვლელად (1,4 მილიონი სული, ორივე სქესისა, ხოლო მთელი მოსახლეობა, სამღვდლოებისა და ბოგანოთა ჩათვლით, გამოდის 1,5 მლნ სულამდის, ორივე სქესისა, ზოგადად, ეს გაანგარიშება უნდა უახლოვდებოდეს სინამდვილეს.

27. **უივიჩალეების მოწვევა.** ამ დროს ყივჩაღებში, რომელთაც რუსები პოლოვცებს უწოდებდნენ, ატყდა შინაური უთანხმოება. ყივჩაღების ნაწილი, თავისი მეთაურის ათრაქას წინამძღოლობით, აიყარა დონის აუზიდან და გადმოვიდა თავისი ბარგითა და პირუტყვით, სამთაბაროდ, ჩრდილოეთ კავკასიაში. თურქული მოდგმის ყივჩაღები, როგორც მომთაბარენი, იყვნენ საუკეთესო მეომრები და ცხენოსნები. ქართველები როგორც ჩანს, იცნობდნენ ყივჩაღებს. საფიქრებელია, რომ თუმცა მცირედ იყო ქარავენებით სავაჭრო მიმოსვლა ჩრდილოეთ კავკასიაში, ყოველ შემთხვევაში, დავითმა შესაძლებლად ჩათვალა ყივჩაღების გამოყენება საქართველოს ინტერესებისათვის და გადაწყვიტა დამოყვრებოდა მათ მეფეს.

რა ბედი ეწია დავითის პირველ ცოლს, ჩვენ არ ვიცით. მაგრამ დავითი თავის მიერ დაწერილ „სინანულის გალობაში“ იხსენიებს თავის ცოდვებს და, სხვათა შორის, ამბობს, რომ მან რაღაც დიდი უსამართლობა ჩაიდინა თავისი ცოლის მიმართ. ასე იყო თუ ისე, დავითმა მეორე ცოლად შეირთო ყივჩაღების მეფის ასული გურანდუხტი („ქართ. ცხოვრება“, I, გვ. 336). ეპვს გარეშეა, რომ ამ ქორწინებას ჰქონდა პოლიტიკური სარჩული. დავითმა მიმართა თავის ახალ სიმამრს თხოვნით, გადმოესახლებინა საქართველოში ყივჩაღების ერთი ნაწილი. სათანადო მოლაპარაკების შემდეგ დავითი თვითონ გაემართა ჩრდილოეთ კავკასიაში, შეუთანხმდა ოსებს ყივჩაღებისათვის გზის მიცემის შესახებ და, ამგვარად, 1118 წელს გამოიყვანა „წყობად განმავალი რჩეული ორმოცი ათასი“ ყივჩაღი თავიანთი ოჯახებით. გადმოსულ ჯარს გადმოჰყვნენ დავითის სიმამრი და ცოლის ძმებიც. 1123 წელს ყივჩაღნი კვლავ „აღთვალულ იყვნეს მაშინ, და იყო შებმული კაცი ორმოცდაათი ათასი“ („ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 337, 343), საგულისხმებელია, უმეტესი ცხენოსანი და ნაკლები კი ქვეითი.

ამგვარად, შესაძლებელი შეიქნა ამ ახალი ძალების გამოყენება სამხედრო ოპერაციებისათვის.

საჭიროა გარკვეულ იქნეს, თუ რა უნდა იგულისხმებოდეს დავითის მემართიანის არსენის ამ ცნობაში, 40 ათასი ყივ-

ჩალის გადმოყვანის შესახებ საქართველოში. მალე ამის შემდეგ, როდესაც თურქ-სელჯუქთა წინააღმდეგ ბრძოლისათვის დავიდნენ დასჯირდა მთელი თავისი ძალების მობილზება, ყივჩაღი მეომრები (იგულსხმებიან ჩჩეულნი) 15 ათასზე ცოტათი მეტი აღმოჩნდა (მათე ედესელის ცნობით, დიდგორწინის ომში მონაწილეობდა 15 ათასი ყივჩაღი და ყივჩაღების რაზმში შედოდა უფლისწულ დიმიტრის ჯარში). ამიტომ ცნობაში 40 და 50 ათასი ყივჩაღის შესახებ უნდა იგულისხმებოდეს მაპრობითი სქესის პირნი 10 წლიდან 60 წლამდის (ასევე ანგარიშობდნენ უფრო გვიან, როდესაც მონღოლ-თურქთა მიერ 1254 წელს საქართველოში და მთელს წინა აზიაში ჩატარდა საყოველთაო აღწერა). ამის მიხედვით, საქართველოში დავითის დროს იქნებოდა თავდაპირველად 110 ათასი ყივჩაღი, ხოლო შემდეგ, 1123 წელს — 135 ათასი.

28. თურქების ჯარის ხასიათი. „სიასეთ-ნამეს“ სათანადო თავი სასახლის ღულამების (მონა-მსახურთა) სააღრიცხვო ერთეულად აღიარებს კარავ-ვისაქს, რომელშიც იგულისხმებოდა ოთხი ღულამი. ამ ოთხი ღულამის მფლობელი რაინდი იწოდებოდა ვისაკბაშად¹. (შეად. ქართული „ოთხმიზღური“; იხ. ზემოთ, § 9). რასაკვირველია, რაინდს ცხენოსანი ღულამების გარდა ეყოლებოდა ერთი-ორი ქვეითი მსახურიც, როგორც ეს იყო ყველგან, ამ ეპოქის ფეოდალურ ლაშქარში.

ცნობილია, რომ თურქებს, როგორც ამ დროს ჯერ კიდევ უმეტესად მომთაბარე ხალხს, ჰყავდათ მსუბუქი ცხენოსანი ჯარი, მაგრამ ჰყავდათ ქვეითი ჯარიც. მძიმედ შეიარაღებული რაინდები მათ მცირე ჰყავდათ. ფეოდალური ხანის რაინდების ინსტიტუტი შემუშავდა და მუშავდებოდა დასავლეთ ევროპაში. თურქულ ტომებში რაოდენობა ასეთი სახით არ არსებობდა. ამიტომ ვისაკ-ბაშები, ჩანს, ჩვეულებრივი მხედრები იყვნენ, მაგრამ რამდენადმე უკეთესად და უფრო მდიდრულად შეიარაღებულნი.

„სიასეთ-ნამე“ — (§ 19) აღნიშნავს, რომ სულთანის კარზე

¹ Сясет-наме, стр. 325, прим. 177.

მუდმივად უნდა ყოფილიყო 200 სრული შეიარაღებული მხედარი და 4 ათასი ქვეითი. ამ ქვეითთაგან ათასი რჩეული შეადგენდა სულთანის განსაკუთრებულ ჯარს, ხოლო დანარჩენ სამ ათასს შეეძლო საჭიროების დადგომამდე ემსახურათ ამირებისა და სიპაჰ-სალარების (სპასალარების) რაზმებში.

სალაშქრო ჯარების სურსათით მომარაგების შესახებ შეიძლება ზოგადად ითქვას შემდეგა:

ამ ხანის არაბულ წყარო „კამელ არტევიარის“-ში წერია, რომ როდესაც ქართველების მიერ თბილისის აღება შემდეგ ილლაზი ფრანგების წინააღმდეგ კრებდა თურქმანების ჯარებს, „მხოლოდ სიხარბე აიძულებდა თურქმანებს მისი დროების ქვეშ შეყრილიყვნენ. როგორც ყველა ხედავდა, ისინი მოდიოდნენ ხურჯინით, რომელშიც იყო ფქვილი და ერთი გამხმარ-შებოლილი ცხვრის ხორცი ნაჭრებად. ილლაზი იძულებული იყო საათობით ეთვალა დრო ლაშქრობის შესახებ. მიზეზი იყო ის, რომ თუ ლაშქრობა გაგრძელდებოდა, თურქმანები დაიქსაქსებოდნენ, რადგანაც მას არ ჰქონდა მათთვის მისაცემი ფული“.

ერთი გამხმარ-შებოლილი ცხვარი მეომარს შეიძლებოდა ყოფნოდა ოციოდე დღე. შემდეგ ვინმეს. რამენაირად, უნდა ეზრუნა ჯარს შენახვისათვის. მხედველობაში მისაღებია, რომ ცხენოსან ჯარს ლაშქრობის დროს არ შეეძლო დღეში საშუალოდ 30 — 35 კილომეტრზე მეტის გავლა, ხოლო საპირეთიდან თბილისზე სხვადასხვა მიმართულებით მომავალ თურქთა ლაშქარს ამიერკავკასიაში გასაღწეული ჰქონდა დაახლოებით 250 კილომეტრი ან ოდნავ ამაზე მეტიც. ამიტომ სურსათის მინიმუმი თურქების ჯარს თავიდანვე თან უნდა ჰქონოდა.

მომარაგების ანალოგიური ღირებულება უნდა ჰქონოდათ ქართველებსაც. დიდგორის ომისათვის ქართველების ჯარი გამოყვანილი იქნებოდა უკვე 1 აგვისტოდან და 15 აგვისტოსთვის მას თავისი სურსათი ჯერ კიდევ საკმაო ექნებოდა.

29. თურქების დიდი გამოლაშქრება საქართველოს წინააღმდეგ. 1118 წელს გარდაიცვალა სელჯუკიანთა საბრძანებლოს სულთანი მუჰამედი, მეორე სახელით ტიფარი

(1105—1118 წწ.), რომლის ადგილი დაიკავა მისმა ძმამ სინჯარმა (1118—1157 წწ.). ეს სინჯარი სულთანად გამოცხადებამდის (ოცი წელიწადი) იყო ხორასანის, ე. ი. აღმოსავლეთ პროვინციის მმართველად. სულთანად გახდომის შემდეგ ის დაქმნაყოფილდა, ხორასანის გარდა, თურქ-სელჯუკიანთა სახელმწიფოს აღმოსავლური პროვინციებით. ემორჩილებოდა მას აგრეთვე ლაზნელთა სახელმწიფო ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთში. მაგრამ თავისი მმართველობის პირველ ხანებში ის თვალყურს ადევნებდა თურქ-სელჯუკიანთა საბრძანებლოს დასავლეთ ქვეყნებსაც და მათ ბედზე მას ერთგვარი გავლენაც ჰქონდა. მხოლოდ შემდეგ, ეს დასავლეთი ქვეყნები გახდნენ ფაქტიურად დამოუკიდებელი. ასე, რომ სინჯარის დროსვე, სელჯუკიანთა იმპერიამ დაიწყო დაშლა — ცალკე მხარეებში გაჩნდნენ დამოუკიდებელი ან თითქმის დამოუკიდებელი სულთანები, იმავე დინასტიის ცალკე შტოთაგან. კერძოდ, ზემოთ დასახელებული სულთან მუჰამედ ტაფარის უფროსი შვილი, ჯერ კიდევ ყმაწვილი, მაჰმუდი გახდა ერაყისა და ადარბადაგანის, გილანის და არჩანის, მამასადაძმე, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მბრძანებლად, სულთანისავე ტიტულით. მას ჰყავდა ძმა მელიქ-თოღრულ, რომელიც 1121 წელს თორმეტი წლისა იყო. მისი ფაქტიური ხელმძღვანელი იყო მისივე ათაბაგი (აღმზრდელი) ქენ-თოღდი. მელიქ-თოღრულმა, უკეთ, მისმა ათაბაგმა, დაიკავა ადარბადაგანი და თავის რეზიდენციად გამოაცხადა განძაკი (ახლანდელი თავრიზი), ხოლო მის ათაბაგს ქენ-თოღდის ეკუთვნოდა განძა და მისი მხარე. ეს თოღრული ამ ათაბაგ ქენ-თოღდის მეოხებით აუჯანყდა თავის ძმას, ერაყის სულთან მაჰმუდს და ეომებოდა მას. ამიტომაც სელჯუკიანთა სახელმწიფოში შინაური არეგ-ღარევა და დაშლის პროცესი მეტად შესამჩნევი შეიქნა.

ამით აიხსნება დავით მეფის მოქმედების გაძლიერებული აქტივიზაცია თურქების წინააღმდეგ მაშინვე, სულთან მუჰამედ ტაფარის სიკვდილის შემდეგ, 1118 წელს. როგორც გოტიეს ცნობიდან ჩანს (ის ხორასნელ სულთანს იხსენიებს საქართველოზე ლაშქრობის წამომწყებად), თბილელ-ღმანელ ვაჟრების დეპუტაცია 1120 წელს გამოცხადდა ჯერ ხორასანში, უფროს სულთან სინჯართან, სადაც გადაწყდა საქართვე-

ლოს წინააღმდეგ დიდი ლაშქრობის მოწყობა, ხოლო ამის შემდეგ, თითქოს იგივე დებუტაცია, მივიდა ერაყში სულთან მაჰმუდთან. მაგრამ წინასწარ საჭირო იყო შინაგანი ერთიანობის აღდგენა და მომავალი ლაშქრობისათვის მთავარსარდლის დანიშვნა. რელიგიური მაჰმადიანური ფანატიზმისა და სელჯუკიანთა დინასტიის ღირსების დაცვის საფუძველზე მალე მოხდა მორიგება. სულთანმა სინჯარმა ლაშქრობის ნომინალურ უფროსად დანიშნა თავისი ძმისშვილი გარდაცვალებულ სულთან მუჰამედ ტაფარის მეორე შვილი, თორმეტი წლის თორღრული. ამიტომ მის მაგივრად ფაქტიურად მოქმედებდა მისი აღმზრდელი ათაბაგი ქენ-თოლდი.

ქართველი მემატიანე ამ თორღრულს იხსენიებს მალიქის სახელით და გამოჰყავს სულთანის (იგულისხმება სულთან სინჯარი) ძედ („ქართლის ცხოვრ.“, I, გვ. 340). მაგრამ მალიქი აქ სახელი არ არის. მელიქის (მალიქის) ტიტულს ამ ხანებში და შემდეგშიც ატარებდნენ სელჯუკიანთა სახელმწიფოს მმართველი დინასტიის უფლისწულები. ისტორიკოსი იბნ ალ-ასირი (XIII ს. პირველი ნახევარი) ჩვეულებრივ მელიქის წოდებულებას უმატებს სელჯუკიანთა დინასტიის უფლისწულთა სახელებს. მაშასადამე, როდესაც ქართველი მემატიანე (და მათე ედესელი) თორღრულს მელიქის სახელით იხსენიებენ, მოულოდნელი აქ არაფერია. უნდა აღინიშნოს მხოლოდ, რომ ქართველი მემატიანე ცდებდა, როდესაც ამ მელიქს სულთანის შვილად ასახელებს: როგორც აღვნიშნეთ, ის იყო სულთან სინჯარის ძმისშვილი.

თურქების ლაშქრობა გვესახება შემდეგნაირად.

სულთანმა სინჯარმა დაგზავნა ბრძანება-მიმართვანი ყველგან, დაწყებული ხორასანიდან, ვიდრე სირიამდე, ჯარების შეკრებისა და თბილისზე დიდი ლაშქრობის მოწყობის შესახებ. როგორც აღვნიშნული იყო, ლაშქრობის სათავეში სულთანის მიერ ნომინალურად დაყენებული იყო ერაყ-განძაკის სულთან მაჰმუდის ძმა მელიქ-თორღრულ, რომელიც თავის ათაბაგ ქენ-თოლდისთან ერთად მართლაც ღებულობდა მონაწილეობას ლაშქრობაში. ხოლო ფაქტიურ მთავარსარდლად (სპასალარად) დანიშნულ იქნა ნეჰმ-ად-დინ ილღაზი.

ეს ილღაზი (1108—1122 წწ.) იყო თურქ ორთუკთა ჩა-

მომავალი, ათაბაგების დინასტიის დამაარსებელი (ათაბაგები იყვნენ სხვადასხვა მხარეებში დანიშნული სულთანის ნაცვალნიც), ბაღდადის და ალექსოს მმართველ-მფლობელი. მისი რეზიდენცია იყო ქალაქ მარდინში. 1117 წელს ილლაზიმ ჯვაროსნებს წაართვა ალექო (სირიაში), ხოლო 1121 წელს ერაყისა და განძაკის სელჯუკიანმა სულთანმა მაჰმუდმა (1118 — 1131 წწ.) დანიშნა ის თავის მოადგილედ მიაფარკინში (ღიარბექირში).

ილლაზს თავისი ასული გათხოვილი ჰყავდა არაბული ბენე-ასდის, უმთავრესად მომთაბარე ტომის ამირას სადაჯ I-ის (1086 — 1108 წწ.) შვილზე, შემდგომში ამირაზე — ნურ-ად-დაულა დუბეის II-ზე (ეს ტომი XI ს-ის დასაწყისში გადმოვიდა არაბეთიდან და გაიშალა მდ. ტიგროსის მარცხენა სანაპირო მხარედან, ეფრატამდე, ჩათვლით). მთავარი ქალაქი იყო ხილლი, რომლის ადგილზე მანამდის იყო ქალაქი ჯამანა.

ნათქვამიდან ჩანს, რომ ილლაზი სავსებით შესაფერის პირს წარმოადგენდა მთავარსარდლის თანამდებობისათვის. მას თვალსაჩინო გამოცდილება ჰქონდა მოპოვებული ჯვაროსნებთან ომებში, და ამ მხრივაც ის, სელჯუკიანთა სახელმწიფოს ხელმძღვანელთა თვალსაზრისით, მომენტისათვის შესაფერისი იყო.

ილლაზი გაემართა განძაკს (თავრიზს) და აქ, სულთან მაჰმუდის კარზე, შემუშავებულ იქნა ჯარების მობილიზებისა და, საერთოდ, ლაშქრობის გეგმა.

ილლაზიმ, როგორც მთავარსარდალმა, შეაგროვა 161 ათასი კაცი თურქთ და არაბთაგან, მცირედ სპარსთაგანაც შემდგარი ცხენოსანი ჯარი — ათი ათასი ცხენოსანი ამათგან დუბეი II-ისა იყო). არზრუმის მხარეში და, საერთოდ, საქართველოსკენ მსვლელობისას ილლაზს შეუერთდა კიდევ 60 ათასამდის, უმთავრესად თურქთაგან შემდგარი ჯარი (ჯარების რიცხვის შესახებ იხ. ქვემოთ, § 30).

ამავე დროს წარმოებდა ჯარების შეგროვება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში (განჯაში) და სამხრეთით კიდევ დვინში. განჯაში ჯარი გროვდებოდა ერაყის სულთანის მაჰმუდის შვილის — მცირეწლოვან თოღრილის, მომავალი სულთანის

(1132 — 1133 წწ.) სახელით და არანის განჯის ათაბაგის ქენტოდის ფაქტიური ხელმძღვანელობით. დვინშიც ჯარი იკრიბებოდა ბილისისა და არზანის (არზრუმის) თურქ ამირა თულან-არსლანის მეთაურობით. ესენი უნდა ჩასულიყვნენ თბილისში და იქიდან შეერთებოდნენ ილღაზის ლაშქარს.

სათანადო მზადების შემდეგ, ჯარები 1121 წლის ივნის-ივლისში დაიძრნენ საქართველოსკენ შემდეგი მიმართულებით: თეითონ ილღაზი მთავარი ძალებით სირიიდან გაემართა არზრუმის მიმართულებით და იქიდან საქართველოსკენ. დაახლოებით 8 აგვისტოსათვის ეს ჯარი უკვე იმყოფებოდა თრიალეთ-მანგლის-კოჯრის გზაზე და თავს იყრიდა დიდგორებრის ძირობისაკენ (არსენას ცნობის მიხედვით, „ქართ. ცხოვრება“, I, გვ. 341). მსვლელობისას ჯარს ეკავა გზა დაახლოებით 60—65 კილომეტრის სიგრძეზე. ვერეს წყლის ხეობაზე გასვლისას 30 ათასი ცხენოსნისაგან შემდგარი ჯარი გაემართა დიღმის წყლის ხეობისაკენ და გავიდა დიღმის წყლის სათავიდან დიდგორზე, სადაც იყო გადასასვლელი ზეკორძის და ძეგვის მიმართულებით.

სულთან მელიქ-თოდრულიც, ათაბაგ ქენტოდისთან ერთად, ლაშქრით გაემართა (განძაზე გავლით) თბილისისაკენ. მაგრამ მან, როგორც ამირა არსლანმა, დვინიდან მიაღწია თბილისს ნახევარი დღის სავალის მანძილზე (მაშასადამე, დაახლოებით 15 კილომეტრზე). როგორც ეტყობა, ამ ჯარმა აქ დაიკადა, სანამ არაბ-თურქთა მთავარი ძალები დიდგორის მიმართულებით გადმოვიდოდნენ. როდესაც ეს მოხდა, მაშინ ხსენებული ამირებიც დაიძრნენ, თბილისზე გავლით, დიდგორის ველისაკენ.

30. მოწინააღმდეგეთა ძალების რაოდენობა. წყაროები სხვადასხვანაირად აღნიშნავენ საქართველოზე მაშინ წაპოსული ჯარების რაოდენობას — 600 ათას კაცს (გოტიე), 400 ათასს (მათე ედესელის ტექსტში ჩამატებული სხვა ცნობა), 150 ათასს (მათე ედესელი). ყველაზე სანდო ამ ცნობათაგან უნდა იყოს მათე ედესელის ცნობა.

ის აღნიშნავს, რომ ილღაზს ჰყავდა თავდაპირველად 150 ათასი კაცი. ეს რიცხვი, ნაწილობრივ, მოცემულია თვალზო-

მით. იგი დარგვალეზულად გამოხატავს ილღაზის ხელქვეით მყოფ ჭარების რაოდენობას. ამას ემატება კიდეე არაბეთის მფლობელის საღას (საღაკის) ჭარი (10 ათასი კაცი). მაგრამ მათე ედესელი შემდეგსაც აღნიშნავს. სახელდობრ, ამ ტექსტის პირველ ვარიანტში (ვღარშაპატის გამოცემა, 1898 წ., გვ. 350), ნათქვამია, რომ დიდგორის ომის შემდეგ თურქთა ჭარისგან ყოველ ათასიღან ასიც არ გაღარჩენიღაო (ე. ო. გაღარჩენიღა დაახლოვებით 9%). იმავე ტექსტის მეორე ვარიანტით კი (იერუსალიმის გამოცემა, 1869 წ.) ეს ცნობა გვაუწყებს, რომ დიდგორის ომის შემდეგ თურქების ჭარისაგან „ოცი ათასიც არ დარჩენიღაო“, ე. ო., ვთქვათ, გაღარჩა 19 ათასი. ამ ორი ცნობის შედარება (გაღარჩენიღი 19 ათასი კაცი შეაღგენღა-მთელი ჭარის მეცხრედს) იძლევა ჭარის საერთო რაოდენობას დარგვალეზულად — 210 ათას კაცს. აქედან ილღაზს თავდაპირველად ჰყავღა 150 ათასი (მათე ედესელის ცნობა), +10 ათასი (არაბეთის მფლობელის ჭარი) = 160 ათასი. დანარჩენი (210 ათასი — 160 ათასი =) 50 ათასი მოუყვანიათ მელიქ თოღრულ-ათაბაგ ქენ-თოღღის და დვინელ ამირას არსღანს¹.

საფიქრებელია, რომ ამ უკანასკნელთ უნღა მოეყვანათ მნიშვნელოვნად მეტი მებრძოლი. მაგრამ ირან-ერაყის ტერიტორიაზე არასრული სიმშვიღის მიზეზით, თვით მმართველ პირთა შორის არ იყო ერთსულოვნება. ამიტომაც სსეღადანსვა ქვეყნებიღან დიდძალი ჭარების მსვლელობის ზუსტად კორღინირების სიძნელის გამო, ჭარის დროზე შეკრების გეგმა ვერ შესრულღა და ამიტომ თურქების სარღლობას უკანასკნელ მომენტში თბიღისის არეში აღმოაჩნღა იმაზე ნაკლები, რაც შესაკრებღად იყო განზრახული.

ამ ლაშქრიღან დასავლეთ დიდგორის ომში, ძეგვის მიმართულებით, სოფელ ბევრეთის ზემოთ ჰღებარე საწყებელას მთასთან, იბნ-აღ-ასირის სათანადო ცნობით, ჩაბმული უნღა ყოფიღიყო 30 ათასი კაცი, რომლებიც ილღაზის 160 ათასი კაციღან იქნებოღა გამოყოფიღი.

¹ საყურადღებოა, რომ XIII ს. სომეხი ისტორიკოსის სპარაპეტ სუმბატის სიტყვით, ილღაზს საქართველოზე ლაშქრობისას 150 ათასი კაცი ჰყავღა. ეტყობა, სუმბატი ვერღნობა და იყენებს მათე ედესელის ცნობას.

მათე ედესელის ნაწარმოებში, ცნობა შეტანილია ანონი-მური წყაროდან, რომ განძაკის სულთანმა მელიქმა მოაწყო საქართველოზე ეს ლაშქრობა 400 ათასი მხედრის რაოდენობით, რაც ცხადყოფს, რომ საქართველოზე 1121 წელს მომავალი ჯარი თითქმის მთლიანად ცხენოსანთაგან შედგებოდა. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც თურქების სარდლობას განზრახული ჰქონდა სწრაფი დარტყმით ბოლო მოელო საქართველოსათვის. ქვეითნი იქნებოდნენ მეტად მცირე, და მხოლოდ საბარგულო საქმის სამსახურისათვის.

ანტიოქიასთან ბრძოლის დროს მოსულის სულთანს კერბოგს 1098 წელს ჰყავდა 100 ათასი ცხენოსანი და 300 ათასი ქვეითი მეომარი. სხვა ცნობებით, მისი ჯარი თითქოს აღწევდა 600 ათას კაცს. ორივე ცნობა გადამეტებული უნდა იყოს. მთელ ლაშქარში მძიმედ აღჭურვილი მხედრები და ლახტით შეიარაღებულნი იყვნენ (400 ათასიდან) 3 ათასი კაცი, რაც შეადგენდა საერთო ლაშქრის 0,75%-ს.

სხვა მასალის უქონლობის გამო, შეიძლება ასეთივე პროპორცია ვივარაუდოთ ილღაზის ლაშქრის შემადგენლობის დასადგენად. მაშინ მივიღებთ, რომ ილღაზის ხელქვეით მყოფ 210 ათასიდან, მძიმედ შეჭურვილი რაინდები, ლახტების მქონენი იქნებოდნენ 1600 კაცამდის. საერთოდ, ამ ხანაში მძიმედ შეჭურვილი მხედრები თურქებს (და არაბებსაც) მცირე ჰყავდათ.

დიდგორის ომის თანამედროვე, მათე ედესელი გადმოგვცემს, რომ თბილისის აღების შემდეგ დავითმა მოაწყო სასტიკი ამოწყვეტა, რის დროსაც დახოცილ იქნა „500 სრაპანგი“.

ამ ცნობაში საყურადღებოა ტერმინი „სრაპანგი“. მალხასეანის სომხური ენის განმარტებითს ლექსიკონში ეს სიტყვა ახსნილია, როგორც „მეომართა უფროსი, სპაი“ და დაკავშირებულია სპარსულ sarahang-თან. აქ იგულისხმება სპარსული სიტყვა „სარაპანგი“ — რაზმის უფროსი, ჯარისკაცების პატარა უფროსი. სიტყვა „სპაი“ ნიშნავს მეთაურს, ოფიცრის რანგის უფროსს. გამოდის, რომ დავითის განკარგულებით დაუხოცავთ თურქული ვისაყ-ბაშების ტოლი რაინდები. ვფიქრობ, რომ თვით ტერმინი „სრაპანგი“ უნდა იყოს დამახინჯე-

ბული ფრანგული სერჟანტი (sergent), ლათინური *servius*— მსახური. სერჟანტი მეაბჯრის როლს ასრულებდა. ამის ფარდი ტერმინი დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეებში იყო ლათინური *scularius* — ფაროსანი (*stulum* — ფარი). გამოდის, რომ თურქებს თბილისში ჰყოლიათ არა მძიმედ შეკურვილი რაინდები, არამედ მხოლოდ საშუალოდ შეკურვილი ზეომრები, რომელნიც დაახლოებით ედრებოდნენ დასავლეთ ევროპის წამყვანი ქვეყნების (და ამ ხანაში ქართველებისაც) მცირე რაინდებს. დაახლოებით. ასეთივე მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო ილღაზის მთელ ლაშქარში.

ქართველების ჯარის შესახებ იგივე მათე ედესელი გადმოგვცემს, რომ ის შედგებოდა კარგად „გაწვრთნილი“ მეომრებისაგანო. სიტყვა „გაწვრთნილი“ თითქოს უნდა ნიშნავდეს, რომ ქართველების ჯარი დიდი უმეტესობით შედგებოდა ცხენოსნებისაგან და ქვეითი ჯარი იქ ცოტა იყო.

ქართველების ჯარის რაოდენობა დიდგორის ომში, მათე ედესელის ცნობით, ასეთია: 40 ათასი ქართველი, 15 ათასი ყივჩაღი, 500 ალანი და 100 ფრანგი, სულ, მაშასადამე, 55600 კაცი. ხოლო, რადგანაც ფრანგი რაინდები თავიანთი თანმხლე მეაბჯრე-მსახურებით ორი ათას კაცამდე არიან საგულისხმებელი, ქართველების ჯარში ბრძოლის დაწყებისას სულ 57,5 ათასი კაცია სავარაუდებელი.

ხოლო გოტიე, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, ქართული სამართებოდან მომდინარე ცნობებით უნდა სარგებლობდეს, ქართველების ჯარს ანგარიშობს 80 ათასი კაცის რაოდენობით. ამის მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ, რომ უფლისწულ დიმიტრის ჯარში, რომელიც დიდგორწინის ველზე არ იმყოფებოდა, თავიდანვე უნდა ყოფილიყო (80 ათასი — 57,5 ათასი =) 22,5 ათასი კაცი. უფლისწულ დიმიტრის, როგორც ვნახავთ, ზემო დიდგორიდან ვერეს წყლის ხეობით უნდა შესრულებინა მძლავრი საფლანგო დარტყმითი ოპერაცია.

31. დიდგორის ომის თარიღი. 1121 წლის აგვისტო არის დიდგორის ომის თარიღი. სადავოა მხოლოდ, თუ როდის მოხდა მთავარი ომი — 12 აგვისტოს (ქართველი მემატიანე, „ქართლის ცხოვრების“ მარიამ დედოფლისეული, მაჩაბლისე-

ული და „მცხეთის“ ნუსხები; მათე ედესელი, რომელიც უჩვენებს, რომ ომი მოხდა ღვთისმშობლის მარხვის ხუთშაბათს, რაც აგრეთვე იძლევა 12 აგვისტოს), თუ, იმავე მათე ედესელის ცნობით, 13 აგვისტოს (ერთი ხელნაწერით) ან 15 აგვისტოს (მეორე ხელნაწერით).

ყველაზე სანდო ამ მხრივ ქართველი მემატიანის (არსენის) ცნობაა „შეითქუნეს, შეიმტკიცნეს სიმრავლითა ვითარცა ქვიშა ზღვსა, რომლითა აღივსო ქუეყანა, აგვისტოსსა თორმეტსა (ვარიანტი იძლევა წაკითხვას: აგვისტოსსა თურამეტსა, მაგრამ ეს აშკარა დამწერლობითი შეცდომაა) მოვიდეს თრიალეთს, მანგლისს და დიდგორთა, რომელ თვთ ფერკთა ზედა ვერ ეტეოდეს ამათ აღგილთა“ (გვ. 340—341).

ამგვარად, თურქები 12 აგვისტოს იყვნენ გაჭიმულნი თრიალეთსა, მანგლისის მხარესა და დიდგორებში. აზნაგარდი იყო დიდგორებთან, იგულისხმება ძეგვის წყლის სათავის არე, საიდანაც, როგორც ეტყობა, თურქების მთელი ლაშქარი ფიქრობდა შეჭრას შიდა ქართლში. ლაშქარი იყო, მაშასადამე, გზაში, დაწყებული თრიალეთიდან დაახლოებით არა ნაკლებ 60 კილომეტრის სიგრძეზე. მოწინავე ჯარს ძეგვის წყლის სათავის გადასასვლელზე შეხვდა ქართველების ჯარი თვით დავით მეფის წინამძღოლობით და სასტიკად დაამარცხა ის. თურქები აქ იყვნენ 30 ათასი ცხენოსნის რაოდენობით. მათ დაკარგეს 4 ათასი კაცი ტყვედ ჩავარდნილთა და, ალბათ, ამდენივე ან მეტი მოკლულთა სახით. ეს მოხდა 12 აგვისტოს (ამ თარიღს უჩვენებს დავითის მემატიანე და მათე ედესელის შიითებმა, რომ ომი მოხდა ღვთისმშობლის მარხვის ხუთშაბათს).

ამ დამარცხებამ ცხადყო ძეგვის წყლის სათავის მიდამოებიდან შიდა ქართლში შეჭრის შეუძლებლობა. ამასთანავე, საპირო იყო განძიდან თბილისზე მომავალ თურქ ჯარებთან კონტაქტის დამყარება და მის სარღლობასთან ერთად მოქმედების საერთო გეგმის შემუშავება. 60 კილომეტრზე გაჭიმული ჯარების თავმოყრა ახალი მიმართულებით და თბილისზე მომავალი თურქი ჯარების გადაყვანა დიდმის ველზე, მოითხოვდა დროს, და, საერთოდ, ამ უდიდესი მასების გასაშლელად გეგმის შემუშავება და მისი განხორციელება შეუძლებე-

ლია ორ დღეზე ადრე მომხდარიყო. ამიტომ 13 და 14 აგვისტო მოუნდებოდა წინასწარ სამზადისს. და თვით დიდგორის მთავარი ბრძოლა შეიძლებოდა მხოლოდ 15 აგვისტოს მომხდარიყო, როგორც ამას მართლაც აღნიშნავს მათე ედესელის წიგნის ერთი ვარიანტი.

82. პირველი ბრძოლა თურქებთან დიდგორის ზეგანზე, ძეგვის ხევის მიმართულაბით. იმას, რომ ქართველებს დიდგორწინის დიდი ბრძოლის გარდა ილლაზის ლაშქართან ან მის ნაწილთან კიდევ სხვა ბრძოლა ჰქონდათ. ამტკიცებს ვემატიანე არსენის ასეთი სიტყვები, „მეფისა დავითისი ესეოდენტა (ე. ი. თურქთა) მიმართ წინაგანწყობა სამ ემადმდე იყო, და ვერცა პირველსა კუეთებასა (ვარ.: ომსა) შეუძლეს წინადადგომად“ (გვ. 342). მაშასადამე, ყოფილარი ომი — პირველი ომი, სადაც აგრეთვე თურქებმა ვერ შეძლეს „წინადადგომა“ და დამარცხდნენ, და მეორე კიდევ ის, სადაც თვითონ დავითი ხელმძღვანელობდა „წინაგანწყობას“ მთელი სამი საათის მანძილზე, თურქების საბოლოო დამარცხებამდე. პირველი ომი იგულისხმება დიდგორის ქედზე დავითისავე ხელმძღვანელობით, ძეგვის ხევისა და დიღმის წყლის სათავეებს შუა (საწყეპელას ზეგანზე) და მეორე კიდევ — მთავარი ომი — მის აღმოსავლეთით ათიოდე კილომეტრზე დიდგორწინაზე, დავითისავე განკარგულებით.

მართლაც, დიდგორის მთაზე, ხალხური გადმოცემით, აღნიშნულია ორი ბრძოლა: პირველი ბრძოლა დასავლეთ (ზემო) დიდგორზე დიღმის წყლის სათავეების არეში გადმოყუდებული მთის თვით ფართო და გრძელ ზეგანზე და მეორე კიდევ ამის აღმოსავლეთით ათიოდე კილომეტრზე, დიღმის გადამყურე დიდგორის მთის ძირობაში მდებარე ფართო ველზე, ე. წ. დიდგორწინაზე. ორივე ადგილას არის იმ ნიშნების ნაშთები, რომელთა აშენებას მაშინდელი ხალხური გადმოცემა აკავშირებს ამ ადგილებში მომხდარ დიდ ბრძოლებთან. ამ ბრძოლათაგან, მთავარი ყოფილა დიღმის მიმართულებაზე დიდგორწინიდან, ხოლო სოფელ ბევრეთისა და დიღმის წყლის სათავის აღმა, დიდგორის ზეგანზე, საწყეპელასთან მომხდარ ბრძოლას ჰქონდა მეორეხარისხოვანი მნიშვნელო-

ბა. ეს გარემოება იძლევა როგორც თურქების, ისე ქართველების საოპერაციო გეგმების გარკვევის შესაძლებლობას.

ამჟამად ხდება, რომ თურქების სარდლობას მიზნად ჰქონდა დასახული თრიალეთ-მანგლისის მხარედან შექრილიყო შიდა ქართლში და ამით სასიკვდილო ლახვარი ჩაეცა აღმოსავლეთ საქართველოსათვის. მაგრამ რადგანაც არ იყო ცნობილი, თუ სად დაარტყამდნენ თურქები, ამიტომ ქართველების სამართებოს (შტაბს, როგორც ახლა ვიტყვით) თავისი ჯარის მეტი ნაწილი გაშლილი ჰყავდა დიდგორის ქედზე, ალბათ მანგლისიდან ძეგვის ხეობაზე გადასასვლელი ზეგნის ახლოს (ეს იყო დიდგორის ქედის მთავარი გადასასვლელი). მაგრამ, როგორც ეტყობა, თურქების სარდლობამ დიდგორის ქედის ფორსირება გადაწყვიტა მოუხერხებელ და, ამიტომ ქართველებისათვის მოულოდნელ, ადგილას — საწყეპელას ზეგანის მიმართულებით. ამ ოპერაციის შესასრულებლად გაგზავნილ იქნა ძლიერი რაზმი 30 ათასი ცხენოსნის რაოდენობით. მაგრამ ქართველებმა ეს რაზმი დაამარცხეს ზემო დიდგორის მიდამოებში, სადაც ამჟამად ძველი ნიშის ნაშთია.

იბნ-ალ-ასირის წყაროში აღნიშნულია, რომ თურქების ჯარის დიდი რაოდენობა დაიღუპა, 4 ათასი კაცი ტყვედ იქნა წაყვანილი. მოკლულთა რაოდენობა დაახლოებით 16 ათასი კაცია საგულისხმებელი, რადგან გადარჩა მთელი ლაშქრის მხოლოდ ერთი მესამედი. მოკლულთა რაოდენობის სიდიდე ამტკიცებს, რომ ქართველებს გამოუყენებიათ თავიანთი მაღალი ტექნიკა — არბალეტები და ცეცხლის სასროლი მანქანებიც. მხოლოდ ასეთ პირობებში ხდება გასაგები იბნ-ალ-ასირის წყაროს ცნობა, რომ თურქები პანიკურად გაქცევის დროს, ცხადია, მთის ფერდობებზე ერთი მეორეს ხრამში აგდებდნენ და ღუპავდნენო.

ამგვარად, ამ მიმართულებით დიდგორის ქედის გადალახვისა და აქედან შიდა ქართლში შექრის გეგმა თურქებისათვის ჩაიშალა. როგორც ნათქვამი იყო, ეს უნდა მომხდარიყო 1121 წლის 12 აგვისტოს.

მვ. თურქების მზადება დიდგორის დიდი ომისათ-
ვის. ამ დროს სულთან თოღრილის 40 ათასიანი ლაშქარი
უკვე მიახლოებული იყო თბილისს. ამ ჯარს, თბილისზე გავ-
ლით, შეეძლო შეერთებოდა ილლაზის ლაშქარს მხოლოდ დი-
ლომ-ვედისის ხაზზე.

ზიზნად უნდა ყოფილიყო დასნული შიდა ქართლში გა-
დასვლა. მაგრამ თურქების დიდი ჯარების ამოძრავება მტკვ-
რის გაყოლებით, ბაგინეთ-არმაზის ხევის ნაპირის გავლით,
შეუძლებელი იყო, რადგანაც არა თუ საშუალო საუკუნეებ-
ში, არამედ XVIII ს. ბოლოსაც აქ გზა არ იყო გაყვანილი.
არტემ არარატელის სიტყვით, ბაგინეთის კიდურზე —
მტკვრის ნაპირას — 1795 წელს მიდიოდა მხოლოდ ბილიკი.
უკეთესი მდგომარეობა ამ მონაკვეთზე არც XII ს. იქნებოდა.
ეს გარემოება კი შეუძლებელს ხდიდა თურქების მრავალრი-
ცხოვანი ჯარი მტკვრის ნაპირიდან შიდა ქართლისაკენ გაჭრ-
ლიყო.

ამიტომაც, ილლაზის სამართებომ შეიმუშავა ახალი გეგ-
მა — სულთან თოღრილის ჯართან ერთად, მთელი ძალღონით
ვედის-დიღმიდან დიდგორწინზე გავლით და იქიდან, დიდგო-
რის ქედზე არსებული სხვადასხვა ბილიკების გადავლით, ში-
და ქართლში შექრისა. ამის შესაბამისად შედგენილი იქნებო-
და ლაშქრის ცალკე ნაწილების დისპოზიციის გეგმა ახალი
შემტვეი ოპერაციების შესასრულებლად. როგორც გოტიეს
ცნობიდან ჩანს, ქართველების საომარ სამართებოს დროზე
ჰქონდა მიღებული ცნობა ამ გადაწყვეტილების შესახებ, სა-
ხელდობრ, რომ თურქები ემზადებიან დიდგორწინის ველზე
წამოსასვლელად, ქართველების ცოცხალი ძალის მოსასპო-
ბად, თუ ისინი შეეცდებოდნენ წინააღმდეგობის გაწევას, თუ
არა და ამ გზით შიდა ქართლისკენ გზა მათთვის ხსნილი იქ-
ნებოდა.

თურქების სარდლობას ისიც ეცოდინებოდა, რომ დავითს
საქართველოს მთელი ძალა ჯერ კიდევ არ ჰყავდა შეკრებილი
და, რომ მას შეეძლო თავისი ლაშქარი გაეძლიერებინა რო-
გორც ქართველებით, ისე საქართველოში მყოფი ყივჩაღე-
ებით, საერთო ანგარიშით სულ ცოტა 50 ათასი კაცით.

თურქების წინ წასულმა ძალებმა, როგორც ეტყობა, 13

და 14 აგვისტოს დაიწყეს თავმოყრა, საფიქრებელია, სოფელ ვეძისისა და დიღმის არეში. როდესაც თურქების სარდლობის საოპერაციო გეგმა ცხადი შეიქნა, ქართველების მთელი ჯარი, სხვებთან ერთად, მთლიანად დაგროვდა დიღმის ველის პირდაპირ დიდგორის წვერის ზეგანზე და, ალბათ, 14 აგვისტოს გადმოეშვა ქვევით (ველად) დიდგორის ძირბაზე.

როგორც ეტყობა, თურქების ჯარები, მანგლისის მხარედან გადმოსულნი, იწყებენ შეგროვებას დიღმის წყლის ხეობაში დაახლოებით წოდორეთ-ვეძისისა და ნაბაკურის სერის ხაზზე, და მათ ახლო-მახლო. აქედან მაშინდელ თბილისამდე დაახლოებით 15 კილომეტრი, ე. ი. სწორედ $\frac{1}{2}$ დღის სავალია, როგორც ეს სიბტ-იბნ-ალ-ჯოზის აქვს აღნიშნული. ამ არესა და თბილისს შუა იყო ნენავის მთა. წინა დღეს მათ ალბათ შეუერთდა საწყებელას მხრიდან დიღმის წყლის სათავეებში და სოფელ ბევრეთზე გამოშავალი თურქების ის ჯარი, რომელმაც 12 აგვისტოს დიდგორის ზეგანზე განიცადა დამარცხება. შემდეგ მთელ ამ ჯარს შეუერთდა სულთანის ძმისშვილის, მელიქისა და განძის ათაბაგის ჯარები, დაახლოებით 50 ათასი კაცი, რომელნიც თბილისზე გავლით მოვიდნენ აგრეთვე დიღმის წყლის ხეობაში.

ამის საწინააღმდეგოდ, ქართველების ჯარი ქვედა დიდგორის ბილიკებზე გადმოსვლით გროვდებოდა დიდგორწინის ველზე. ეს ადგილი მოსახერხებელი იყო იმ თვალსაზრისით, რომ თურქებს შესაძლებლობას არ მისცემდა, თუნდაც ნაწილობრივ, ბაგინეთ-არმაზისკენ წასულიყვნენ, რადგანაც მაშინ ქართველების ჯარი მდ. მტკვრისაკენ ხუთიოდე კილომეტრით წაწვეის შემდეგ მათ ზურგში მოექცეოდა. ამიტომაც, ძალაუვნებურად, თურქებმა იწყეს შეგროვება ვეძის-დიღმის ხაზზე, ხოლო აქედან თურქების სარდლობამ დაიწყო თავისი უზარმაზარი ჯარის დალაგება და დაწყობა შემტევი ბრძოლისათვის.

თურქების ბრძოლის წესი ამ პერიოდში იყო ასეთი. ისინი ბრძოლისათვის ეწყობოდნენ გარკვეულ დიდ ჯგუფ-ერთეულებად მარაოს მსგავსად, უმეტეს ნაწილად ოთხ ხაზად: 1) მეწინავენი, 2) ამათ უკან, მარჯვნივ და მარცხნივ, მარჯვენა და მარცხენა ფრთის წინწაწეულნი მეწინავენი, 3) კიდევ

ამათ უკან, მარჯვენა და მარცხენა ფრთები, ასევე წინწაწევით (მარაოსდაგვირად) და 4) ყველა ამათ უკან (ცენტრში) — დანარჩენი ძალები, რომელნიც არსებითად მძლავრ რეზერვს წარმოადგენდნენ. ბრძოლაში ჩაბმული იქნებოდნენ, თანდათან და ერთი მეორის მიყოლებით, პირველი სამი ხაზის ძალები, რომელთაც საჭიროების დროს (უკეთუ მოწინააღმდეგე არ დამარცხდებოდა და არ გაიქცეოდა) ბრძოლაში მიჰყვებოდნენ მეოთხე ხაზის მეომრების გუნდებიც.

თურქების უხრიდან მძიმედ შეიარაღებული რაინდები, რომელნიც შედარებით ცოტანი იყვნენ, იბრძოდნენ მეწინავეთა რიგებში. დანარჩენები კი იყვნენ მსუბუქად შეიარაღებული ცხენოსნები, რომელნიც ჯგუფდებოდნენ, დაახლოებით, ათას-ათას სამხედრო ერთეულებად. ეს ერთეულები, რომელნიც დგებოდნენ რამდენიმე ხაზად, ჯერ იბრძოდნენ შვილდ-ისრით, შემდეგ კი გადავიდოდნენ მძლავრ შეტევაზე და გაანადგურებდნენ მოწინააღმდეგეს. როგორც მოხსენებულ იყო, შეტევისათვის ჯარი ეწყობოდა მარაოს მსგავსად, ე. ი. ცენტრი დგებოდა შუაში, ფლანგები კი წინწაწევლნი იყვნენ, ასე რომ ისინი ყოველთვის ენეჭებოდნენ მოწინააღმდეგის ფრთებს!

დისციპლინა თურქების ჯარში საკმაოდ მტკიცე იყო.

ჯარების განლაგებას მოუხდებოდა 14 აგვისტო და 15 აგვისტოს მთელი დღი. თურქების მარცხენა ფრთა, ალბათ, მიებჯინა საკოს გვერდის სერს და ნაოქიანის გორას, რომლის წვერები არის ზემოდან ქვემოთკენ 1193, 1082 და 857 მეტრის სიმაღლისა ზღვის დონიდან, მარჯვენა ფრთაზე თურქების ჯარებმა დაიკავეს საკმაოდ გრძელი ნაბაჭურის სერი და უახლოვდებოდნენ განგრების სერსაც. ნაბაჭურის სერი იყო სიფართით საშუალოდ 700 მეტრი და სიგრძით, ვიდრე დილმამდის, დაახლოებით 4 კილომეტრი. ამის ჩრდილოეთით არის განგრების სერი, დაახლოებით 1 კილომეტრ სიგრძეზე.

თბილისის სიმაღლე მტკვრის ნაპირას აღინიშნება 404 მეტრი ზღვის დონიდან, ნავთლული 432 მეტრი, მახათა 658,

---

¹ შეად. Н. П. Мухомович. История военного искусства, стр. 132—136.

მთაწმინდა 727 მეტრი. ამასთან შედარებით, დილომში მტკვრის სანაპიროს სიმაღლე ზღვის დონიდან არის 420 მეტრი, ხოლო სოფელ დილომში — 502 მეტრი. სოფელ დილომის ხაზიდან დიდგორწინისაკენ ვაკე თანდათან მალღდება, სულ დიდგორის მთის ძირობამდის დაახლოებით 250 მეტრის სიმაღლეზე, მაშასადამე, ზღვის დონიდან დაახლოებით 750 მეტრამდის. განსხვავება ზღვის დონიდან, სიმაღლის 2ხრივ, თბილისსა და დიდგორწინს შორის არის დაახლოებით 350 მეტრი (750—400). ამით აიხსნება, რომ თუმცა განგრების სერი დიდგორწინში ზღვის დონიდან 809 მეტრის სიმაღლისაა, მაგრამ ის მაინც დაბალი სერია (სულ რაღაც 50—60 მეტრის სიმაღლეზე). ასევე დაბალი მოჩანს ადგილზე ნაბაჭურის სერი, თუმცა ის ზღვის დონიდან საკმაოდ მაღლაა, დაახლოებით 750 მეტრი. თვით დიდგორის მთის წვერი ამ ადგილას არის 1289 მეტრი ზღვის დონიდან.

მთავარი ბრძოლის ველი მოთავსებული იყო დიდგორწინზე, დიდგორის მთის ძირიდან განგრების სერსა და ნაბაჭურის სერამდის ჩრდილო-აღმოსავლეთით და თვით ნაბაჭურის სერზე, ვიდრე სამხრეთ-დასავლეთით ნაოქიანის საკმაოდ მაღალ გორამდის, რომელიც გაჭიმული იყო ძეგვის გადასასვლელის წვერიდან, ვიდრე სოფელ ვეძისის მისადგომამდის, დაახლოებით 5 კილომეტრზე. აღმოსავლეთით ეკვროდა არცთუ მაღალი და მოკლე განგრების სერი და უფრო გრძელი ნაბაჭურის სერი, სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ კი გაჭიმული იყო დიდგორწინის ველი, დაახლოებით 4×3 კილომეტრი ფართობით. ეს ველი სამხრეთისკენ თანდათან ეშვებოდა. აქ ის გადაბმული იყო ვეძის-დილომის ველებთან, რომლებიც ადგილ-ადგილ მცირე გორაკებიანი იყო. ხოლო აღმოსავლეთით კიდევ ასეთივე ველი იყო გადაბმული სწორ და ვრცელ დილომის ველთან, ვიდრე მდ. მტკვრამდის. რადგანაც დიდგორწინის ველსა და დილომის მთელ ფართობს ერთგვარი დაქანება ჰქონდა სამხრეთისკენ, ქართველებმა თავშივე დაიკავეს დიდგორწინის ველის ჩრდილოეთი ნაწილი. ეს ადგილი, ბრძოლის მხრივ, მათთვის უფრო ხელსაყრელი იყო, ვიდრე სამხრეთიდან მომავალ თურქთა ჯარისათვის. ამრიგად, სამხედრო ტაქტიკის თვალსაზრისით ქართველებს ჰქონდათ

ერთგვარი უპირატესობა თურქებთან შედარებით. ქართველების სარდლობის მიერ ძლიერ კარგად იყო აგრეთვე შერჩეული სამართებოს ადგილი იქ, სადაც ახლა არის ძველი ნიშის ნაშთი (ნიში დაინგრა ამ ოცდაათიოდე წლის წინათ) რადგან აქედან კარგად ჩანდა მთელი ველის ზედაპირი და განკარგულებათა გაცემა იქიდან მეტად მოსახერხებელი იყო.

მ4. ქართველი ჯარის განლაგება. ზემოთ თქმულის (იხ. § 14) მიხედვით, ცხადი ხდება, თუ როგორ უნდა ყოფილიყო დაწყობილი ქართველების ლაშქარში მყოფი ორასი ფრანგ რაინდისაგან შემდგარი რაზმი. ორასი ფრანგი რაინდი ნიშნავდა ორას „შუბს“, რომელიც მთლიანად მოიცავდა დაახლოებით 2000 კაცს, მათ შორის 300—400 ქვეით მოსამსახურეს, ყოველი შემთხვევისათვის აგრეთვე შეიარაღებულს მსუბუქი იარაღით. ბრძოლის დროს თითო „შუბი“ დალაგდებოდა სოლისებურად. თუ სოლი შედგებოდა, მეთაურის ჩაუთვლელად, სამი ეშელონისაგან, მაშინ თითო სოლში მოხედებოდა $(1+3+3=)$ 7 რაინდი, იგულისხმება თავისი მებაჭრემსახურებით. ხოლო თუ თითო სოლი შემდგარი იქნებოდა ოთხი ეშელონისაგან, რის შესაძლებლობა კიდევ უფრო მეტად არის საფიქრებელი, თითო სოლში იქნებოდა 9 რაინდი, დაახლოებით 90 მებაჭრე-მსახურით. ეს უკვე თითქმის ასი კაცია, რაც მეტად მოსახერხებელი იყო ლაშქრის მაშინდელი გაანგარიშების დროს — ასეულებად და ათასეულებად. ოცი ასეთი სოლისგან გამოყვანილი იქნებოდა ათასეულთა ორი რაზმი, თავთავისი ბანერეტებით, ე. ი. დროშის მქონე უფროსებით. დროშა მიჰქონდა ცალკე აზნაურ-მედროშეს. დროშას იცავდნენ სპეციალურად ამისათვის გამოყოფილი მეომრები. რაზმს თან ჰქონდა, დროშის დალუპვის შემთხვევაში, სათადარიგო დროშაც.

როგორც ზემოთ იყო მოხსენებულნი, ტერმინ ათასეულის ხმარება არ ნიშნავს იმას, რომ სათანადო რაზმში აუცილებლად ათასი კაცი იყო. შეიძლებოდა ნაკლებიც, მაგრამ ერთეულს მაინც ათასეული ერქვა.

ამგვარად, ფრანგების ჯარი დიდგორის ომში შედგებოდა ორი ათასეულისგან და დაახლოებით ოცი სოლისაგან. თითო

სოლზე საშუალოდ 35 მეტრის ანგარიშით ფრანგების ჯარს ეკავა 700—800 მეტრი ფართობი, ე. ი. მთელი საჟრონტო ხაზის დაახლოებით 40%.

მეწინავე ადგილი, ალბათ, წინდაწინ დადებული პირობის თანახმად, ეკუთვნოდა ორას ფრანგ რაინდს, ნათი კაცებო-თურთ. ამ ორას ფრანგს, რომელნიც შეაბჯრე-მსახურებით ორ ათასეულს შეადგენდნენ, ეყოლებოდათ თავიანთი ორი უფროსი (მარშალი), რომელნიც უზრუნველყოფდნენ მათ დაწყობას სათანადო სოლებად. შევთელის ცნობიდან ჩანს, რომ ერთი მარშალთაგანი იყო ონორი დუქსი (იხ. § 40).

მეწინავეობა ქართველებშიც პრივილეგიას შეადგენდა გარკვეული მხარეებიდან განოსული რაზმებისათვის. უნათაღწერელი გარნიის ომის (1225 წ.) აღწერის დროს გადმოგვცენს, რომ „ივანე ათაბაგნან განაწყო სპანი მეფისანი, იმირენი და ამირენი, და აჩინა წინამბრძოლად თორელნი და ძმანიცა იგი ორნი ახალციხელნი, შალვა და ივანე, სახელოვანნი იგი მბრძოლნი, ვითარ წესად არს სახლისა მათისა წინამებრძოლობა“ („ქართ. ცხოვრ.“, II, გვ. 169). აქედან ჩანს, რომ თორელებს თავიანთი მოყენე-რანშებით ჰქონდათ საქართველოში ბრძოლების დროს წინამბრძოლობის პრეროგატივა.

თამარის მეორე მემკვიდრე წერს, ბოლოსციხის (ბასიანში) ბრძოლის შესახებ, რომ იქ „წინამებრძოლად იყო ზაქარია მხარგრძელი ამირსპასალარი, და ორნიცა იგი ძმანი ახალციხელნი, შალვა და ივანე, დაღათუ შალვა მანდატურთ-უხუცესი იყო, ჳიაბერი და სხუანი თორელნი“ (იქვე, გვ. 95). და შენდეგ: „წინამებრძოლად იყო ზაქარია მხარგრძელი ამირსპასალარი და ახალციხელი შალვა და ივანე, და სხუანი თორელნი; და ერთ-კერძო (ე. ი. მარჯვენა ფრთაზე) აფხაზნი და იმერნი, ერთ-კერძო (ე. ი. მარცხენა ფრთაზე) ამერნი და ჳერკახნი“ (იქვე, გვ. 96).

ასეთივე წესი იყო გვიან, XVI ს-ნეშიც. 1545 წელს სოხოისტასთან (ბასიანში) ოსმალების წინააღმდეგ ომის წინ, მესხებმა მოსთხოვეს ქართლის მეფეს ლუარსაბს და იმერეთის მეფეს ბაგრატ III-ს გაეშვათ ისინი, ძველი წესის თანახმად, მეწინავედ („ძველითგანვე მეწინაობად მისვლა მესხთათვის განწესებულ არს“). მაგრამ მეფეები ამაზე არ და-

თანხმდნენ, რადგანაც მესხეთის ათაბაგოპის პრეტენდენტი ოსმალების სერასკირის ბანაკში იმყოფებოდა. მესხებმა ეს იწყინეს, განზე გადგნენ და ომში მონაწილეობა არ მიიღეს (იქვე, გვ. 499). ძველი გადმოცემა ამ გარემოებას მიიჩნევდა ქართველების მიერ სოხოისტას ომის წაგების მთავარ მიზეზად, რასაც შედეგად მოჰყვა მესხეთის მეტი ნაწილის დაპყრობა ოსმალეთის მიერ.

ფრანგების თითო სოლის ოთხი საფეხურის ანგარიშზე ხედებოდა 9 რაინდი, დაახლოებით 30—35 მეტრის ფართობზე. ბრძოლის ასპარეზის ფართობი დიდგორწინის ველზე იყო დაახლოებით ორი კილომეტრი. პირველ ხაზს დაიკავებდა, მაშასადამე, ფრანგების გარდა, მათ მარჯვნივ და მარცხნივ დაახლოებით 500 ქართველი მოყმე, თავიანთი ამალებით, სულ დაახლოებით, თანშხლეთა ჩათვლით, 5 ათასი კაცი.

მეორე და მესამე ხაზზე მოხვდებოდნენ საშუალო და მცირე რაინდები. დავითი, საფიქრებელია, იქნებოდა მეორე ხაზზე. აქ ცალკე გამოყოფილი იქნებოდა, სხვა ქვეყნების მსგავსად, რჩეულ მოყმეთა ჯგუფი (20—40 კაცის შემადგენლობით) თვით მეფის დასაცავად. დავითი ამ დროს 50 წლის იყო და ამიტომ მას ყოველთვის არ მისცემდნენ მტერთან პირისპირ შებრძოლების ნებას.

საშუალო საუკუნეების დასავლეთ ევროპის წყაროებში ლათინური *acies* („წვეტი“) და *cuneus* („სოლი“) იხმარებოდა მოწინააღმდეგის მიმართ ღრმად დაწყობილი კოლონის აღსანიშნავად (იხ. დელბრიუკის დასახ. ნაშრ., III, გვ. 205). საყურადღებოა, რომ გოტიე განასხვავებს ერთმანეთისაგან, ქართველი სარდლობის განკარგულებას ორ მთას შორის მდებარე ველზე ჯარების ცალკე ნაწილებად (*agmina*) განლაგების შესახებ, რაინდების სოლებად დაწყობისაგან. აქ ხმარებული ტერმინი *agmina* სწორედ ცალკეულ რაზმებს აღნიშნავს. განკარგულება ამის შესახებ დილასვე (ალიონზე) იქნებოდა გაცემული, წინა საღამოსა და ღამე შემუშავებული დისპოზიციის მიხედვით. შემდეგ დავითმა სიტყვა წარმოთქვა ხელმძღვანელებისა და პირველი რაინდების წინაშე. ამას მოჰყვა, „დაუგვიანებლივ“, ახალი განკარგულება ცალ-ცალკე სოლებად (*acies*) განლაგების შესახებ. აქაც, რასაკვირველია,

წინასწარ შემუშავებული დისპოზიციის თანახმად. აქედანაც ცხადია, რომ ერთი იყო მთელი ლაშქრის (56 ათასი კაცის) გაშლა და მეორე კიდევ, რაინდების, თავთავიანთი მსახურებით, სოლებად განლაგება.

ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ დასავლეთ ევროპის სარაინდო სოლისებური წყობა თავისუფლად ეთავსებოდა ხაზობრივ წყობას, როდესაც რაინდები ეწყობოდნენ ერთ ხაზად (მათ უკან იდგნენ წესისამებრ მათი მებაჯრენი და მსახურნი). ამ წყობას ძველ-ფრანგულად ერქვა en haye. თუმცა სოლისებურ და ხაზობრივ დაწყობას შორის დიდი პრინციპული განსხვავება იყო, მაგრამ მაინც ორივე ფორმა შეიძლება ერთსა და იმავე დროს არსებულიყო და გამოყენებულიყო ყოფილიყო ერთსა და იმავე ბრძოლაში. რომ ქართველებს ნაწილობრივ მაინც ჯვაროსნებისგან ჰქონდათ ათვისებული რაინდების სოლისებური წყობა, ეს ჩანს გოტიეს ცნობიდან, რომ დავითმა დააწყო თავისი ჯარი სოლებად (acies).

ამგვარად, მეწინავედ პირველი ხაზის ცენტრში, ოც სოლად, იყო 200 ფრანგი, სულ თავიანთ მებაჯრე-მსახურებით ორ ათას კაცამდე. ქართველი რაინდებიდან პირველ რიგში განლაგებული იქნებოდა 500 პირველხარისხოვანი მოყმე თავიანთი მებაჯრე-მსახურებით, დაახლოებით 50 სოლად, სულ 5 ათას კაცამდის.

ქართველი რაინდების მეორე რიგში შეიძლება ას სოლად განლაგებულიყო ექვსასამდის მეორე და მესამე ხარისხოვანი მოყმე, სულ თავიანთი მებაჯრე-მსახურებით 3 ათას კაცამდის.

ქართველი რაინდების მესამე რიგში განლაგებული იქნებოდნენ დაბალი რაინდები აგრეთვე სოლებად ანდა, ერთი ფრონტალური ხაზით, რიცხვით დაახლოებით 800 კაცი, რაც თავიანთი მებაჯრე-მსახურებით იძლეოდა სამი ათას კაცს. ესენი იქნებოდნენ რეზერვში.

სულ კი, ქართველი რაინდები დიდგორწინის ველზე გამოდის 1800—1900 კაცამდის, ხოლო მებაჯრე-მსახურებით სულ, დამრგვალებულად 12 ათას კაცამდის.

ქართველი რაინდების დანარჩენი 300—400 კაცი დარჩენილი იქნებოდნენ უფლისწულ დიმიტრის ჯარში, ზემო დიდგორის ზეგანზე, საწყებელასთან.

მთელი ეს გაანგარიშება მხოლოდ საორიენტაციოა და ემყარება საშუალო საუკუნეების სარაინდო ჯარის წყობის შესახებ არსებულ მასალებს, იმ მონაცემებთან შეფარდებით, რომელიც ჩვენ შეგვიძლია ზოგადად ვივარაუდოთ იმდროინდელ ქართველ მოყმეთა კონტიგენტის შესახებ¹.

მოყმეთა რიგების უკან საგულისხმებელია სამართებოს ადგილი. სამართებოს შემადგენლობას განაგებდა მწიგნობართ-უხუცესი ბედიელ-ალავერდელი მთავარეპისკოპოზი სვიმონ გულაბერის ძე. სამართებოს ევალეზობდა ბრძოლის პროცესში დამატებით განკარგულებათა გაცემა და ჯარების მოძრაობის ხელმძღვანელობა. ეს ჯარები იყო სამართებოს ხაზზე. მის უკან განლაგებული იყო მსუბუქი ცხენოსანი ჯარი.

35. ბრძოლის დაწყება. თურქების მთავარი ზემოქმედება და ქართველთა კონტრუქცია. ადრე დილას, 1121 წლის 15 აგვისტოს, ქართველებს ეკავათ ადგილი დიდგორის ძირობაზე, დიდგორწინში. მათ აღმოსავლეთით იყო განგრების სერი. განგრების სერსა და დიღმის წყლის ხეცს შორის არის დაახლოებით 2 კილომეტრი. დიდგორის ძირობასთან, ე. ი. დიდგორწინში, სადაც ახლაც არის ძველი ნიშის ნაშთი, იყო, საფიქრებელია, ქართველების ჯარის ცენტრალური სარდლობის ადგილი, სამართებო. ქართველების ჯარს ეკავა ძირობის ველის ჩრდილოეთი ნაწილი, რომელიც დასავლეთის კიდურ ნაწილში ებჯინებოდა ნაოქიანის გორას, დაახლოებით 1¹/₂ კილომეტრის ხაზზე.

---

¹ რაც შეეხება რაინდების განლაგების სიმპიდროვებს, ეს დასავლეთ ევროპაში დამოკიდებული იყო დროსა და გარემოებაზე. ბრძოლაში ვორრინგეტან, 1288 წლის 5 ივნისს, მთავარმა ლიდერკერკემ დაუყვია რაინდებს: „მტრის ჯარი გაიქიმა განზე გვერდებისკენ, ასე რომ ისინი სანამდის ჩვენ უკან მოხედვას მოვასწრებთ, გარს შემოგვერტყმიან. კარგი იქნება ჩვენც გავიწიოთ სიგანეზე, რომ ჩვენი რაზმი არ იყოს ასე მკიდროდ და ღრმად“. მაგრამ რაინდმა ლიბრეტ დე-დორძელმა ამის საპასუხოდ გაცოფებით დაიყვია: „მკიდროდ, რაც შეიძლება მკიდროდ და ვიწროდ. თვითული დადგეს მეზობელთან რაც შეიძლება ახლოს და მაშინ დღეს ჩვენ ვასახლებთ ჩვენს თავს“. მაშინ ყველამ დაიყვია: „რაც შეიძლება მკიდროდ და რაც შეიძლება ახლოს ერთმანეთთან“.

ქართველების ჯარის განლაგების სიღრმე დიდგორის ძირობისკენ იყო დაახლოებით, 500 მეტრი. მთელი ველის სიგრძე დიდგორის ძირობიდან (დიდგორწინიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით) არის დაახლოებით 4—5 კილომეტრი. ამ ველს შუაზე ჰყოფს ნაბაქურის სერი. ამის შემდეგ ეს ველი ეშვება დიღმის მიმართულებით სოფელ დიღმისკენ და მისი ვრცელი ველისაკენ.

ღროს შესახებ შეიძლება წამოვაცენოთ ასეთი ვარაუდი. 15 აგვისტოს თბილისში მზე ამოდის 6 საათსა და 21 წუთზე, ალიონი, მაშასადამე, იწყება 5 საათზე და ცოტა უფრო ადრეც. იმავე დღეს მზე ჩადის საღამოს 8 საათსა და 2 წუთზე. ღამდება, მაშასადამე, დაახლოებით საღამოს 9 $\frac{1}{2}$ საათზე. განსხვავება ალიონიდან სრულ დაღამებამდე არის 14 $\frac{1}{2}$ საათი. საფიქრებელია, რომ დიდგორის ველზე ქართველების ჯარი დიღმის 7 საათისათვის უკვე განლაგებული იქნებოდა. ბრძოლა დაიწყებოდა დიღმის 7 $\frac{1}{2}$ —8 საათზე და გათავდებოდა სამი საათის შემდეგ, დაახლოებით 11 საათზე. ამის შემდეგ დაიწყო დევნა და ბრძოლები დიღმის ველზე (ამაზე ქვემოთ).

თურქების ჯარმა იწყო გაშლა ქართველების ჯარის სამხრეთით ნაოქიანის გორის ბოლო ძირობიდან, ვიდრე აღმოსავლეთით განგრების სერისა და ნაბაქურის გორას მისადგომამდის, დაახლოებით 2 $\frac{1}{2}$ კილომეტრ ფართობზე.

ადრე დიღას, ალიონზევე, სამართებოსთან შეგროვილი იქნებოდნენ მეთაურები — მწიგნობართ-უხუცესი, მთავარ ეპისკოპოსი სვიმონი, ამირსპასალარი იოანე ორბელი, ხელმძღვანელი სამხედრო პირები, რაინდთა რაზმების ათასის თავები (თავადები) და სხვანი. საჭირო იყო წინა საღამოს შემუშავებული დისპოზიციის განხორციელება. ცნობა იყო მოსული (გოტიეს მიხედვით), რომ მტრის ლაშქარი განლაგებულია ველის მისადგომებთან (მაშასადამე, დიღომ-ვეძისის ხაზზე) და დიდ ფაცა-ფუცშია. დავით მეფემ მიმართა იქ დამსწრე ხელმძღვანელთ სიტყვით, რომელიც მოჰყავს გოტიეს და რომელიც იწყებოდა ასე: „ქრისტეს მოყმენო“. დავითმა ხაზი გაუსვა, რომ წინამდებარე ომი არის სამკვდრო-სასიცოცხლო, ყველამ უნდა იბრძოლოს თავგანწირვით და ამი-

ტომ საჭიროა, რომ უკან დასახევი გზები შეკრულ იქნეს ხორგებით.

ყველა დაეთანხმა ამ აზრს. მხედართმთავრები დავითის მეთაურობით გაეშურნენ დისპოზიციით დანიშნულ თავთავის ადგილას, ჯარის დასაწყობად. პარალელურად დაიწყო უკან დასახევი გზების მაგრად ჩახერგვა ხეებითა და ქვებით. გზების ჩახერგვის საქმეს შეასრულებდნენ ლაშქრის უკანა ნაწილში მყოფი ქვეითი მეომრები, რომელნიც ლაშქარს სხვადასხვა მომსახურებისათვის მიჰყვებოდნენ. სამხედრო მნიშვნელობა კი ამ მოსამსახურეებს ჰქონდათ მეტად მცირე, ან თითქმის არაავითარი.

ჯარის განრიგს, გოტიეს ცნობით, ხელმძღვანელობდა თვითონ დავითი. მთავარი, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა რაინდების განლაგებას.

ანალოგიური მუშაობა, რასაკვირველია, მიდიოდა თურქების უზარმაზარ ბანაკშიც, მაგრამ ამის შესახებ არაავითარი ცნობა არ შემონახულა. როდესაც ქართველების ხელმძღვანელობამ დაამთავრა თავისი ლაშქრის განლაგება, თურქების ჯარიც განლაგებული იყო დილომ-ვეძისის მიდამოებში. აქედან თურქების ჯარმა, როგორც გოტიეს ცნობიდან ჩანს, საკრავების დიდი ხმაურითა და ყიჟინით იწყო გადმოსვლა დიდგორის ველზე. საკრავების ეს ხმაური და, საერთოდ, ყიჟინი ისეთი მძლავრი იყო, რომ, გოტიეს ინფორმატორის სიტყვით, მთა და ბარი ამ ხმას ბანს აძლევდა. როგორც ეტყობა, წინ მოდიოდნენ თურქების ჯარის მძიმედ შეიარაღებული რაინდები, თავიანთი კაცებით, და, ალბათ, ერთ ხაზ-წყობად, რადგანაც სოლებად დაწყობა მათში არ იყო მიღებული.

ამის შემდეგ დაიწყო ბრძოლა. შეტევას იწყებდნენ ჯერ თურქების რაინდები, რომელნიც თავს დაესხნენ მეწინავედ მყოფ ფრანგ რაინდებს (გოტიეს ცნობა). ხოლო რადგანაც მეწინავე ფრანგებს წინა ადგილი მხოლოდ ცენტრის პირდაპირ ჰქონდათ, ხოლო თურქები კი, ბუნებრივია, მთელი ხაზით უტევდნენ, ამიტომ ქართველი რაინდების პირველი ხაზის მარჯვენა და მარცხენა ფრთაც მაშინვე გახდებოდა თურქ-რაინდების დარტყმის ობიექტი.

პირველი ხაზის ორას ფრანგ და პირველი ხაზის ხუთას

ქართველ რაინდს (მათი მსახურებით მეტი არ დაეტეოდა) უტევდა დაახლოებით 1¹/₂ ათასი თურქი რაინდი. ბრძოლა მიდიოდა თურქებისათვის არახელსაყრელ პირობებში. ფრანგები და ქართველები სოლებად იყვნენ დაწყობილნი, თურქები კი უტევდნენ გაშლილი ფრონტით. თურქი რაინდები ფრანგ-ქართველ რაინდთა ორ-ორ სოლს შორის ყვებოდნენ და, ცხადია, ორი მხრიდან დარტყმის შედეგად, ილუპებოდნენ. თავიანთი წყობის ასეთი უპირატესობის მეოხებით ფრანგ და ქართველ რაინდებს მეტად მცირე ზარალი ექნებოდათ, თურქი რაინდები კი დიდ ზარალს განიცდიდნენ. ამასთანავე, ქართველების მხარეზე რაინდები (რაინდების განლაგების სამივე ხაზის ჩათვლით), თურქებთან შედარებით, თითქმის ერთი ორად მეტნი იყვნენ. ამიტომ, როდესაც თურქი რაინდების მწყობრმა შეთხელება იწყო, შეტევაზე გადნოვიდნენ თურქ მსუბუქ ცხენოსანთა რაზმები. მაგრამ ასეთი ცხენოსნების შეტევა მძიმედ შეიარაღებული რაინდების წინააღმდეგ ბევრს არაფერს მოიტანდა, ახალ-ახალ მძიმე მარცხების გარდა.

მძიმედ შეიარაღებული ქართველი მოყმეების შეტევას გულისხმობს შავთელი 34-ე სტროფში:

აბჯარ-ჰრმალითა ვეფხებრ მკრჩხალითა
მეხ ექმნა მტერთა ცით მოსალოდნი.
მიხხედეს სიბრმესა, დაედეს სიღრმესა
ორგულთა ერნი, ვითარცა ლოდნი.
აქა რა ვანიი აქ არა ვანი
მეგობართაგან მათთვის საწოდნი.
ვადიდებ ეელსა, ბრძენსა, არ ხელსა,
რომ სცა მათ ნიშნად ბოლოდ საცოდნი.

ი. ლოლაშვილის განმარტებით (იხ. მისი: ძველი ქართველი მეხოტბენი II, 1965, გვ. 195), „მკრჩხალი“ ნიშნავს მოლრიალეს. მთელი სტროფი ახლანდელი ქართულით იკითხება ასე:

„დავითი აბჯარ-ხმალით (ე. ი. თავისი აბჯარ-ხმლიანი რაზმით) ვეფხისებრ ღრიალით ციდან დაცემული მენივით მოევლინა მტერს. მტრის ჯარი („ორგულთა ერნი“) მიეცნენ სიბრმავეს და ლოდით დაეშვნენ სიღრმეში (უფსკრულში).“

აბა ეს რა გასაჩერებელი ადგილია, ეს არაა მათი მეგობრების მიერ მათთვის საწადი სადგომი. ვადიდებ დავითის ბრძნულს არა გიჟურად აჩქარებულს (ხელმძღვანელობას), რომ მათ მიანიჭა ნიშნად საცოდავი დასასრული“.

ამ სტროფიდან ჩანს, რომ გარკვეულ მომენტში, მძიმედ შეიარაღებული ქართველი რაინდები, რომლებსაც სათავეში დავითი ედგა, ვეფხვებრ ყვირილ-ღრიალით გადასულან შეტევაზე და მტერთაგან ბევრი მეომარი გადაუყრიათ ხევხვეში. პირველი შემტევენი, გოტიეს ცნობით, იყვნენ თურქები, ასევე ღრიალით, ყვირილით და ხმაურით. როდესაც ეს შეტევა გათავდა თურქების მარცხით, მაშინ მძიმედ შეიარაღებული ქართველი რაინდები, დავითის ხელმძღვანელობით, გადასულან კონტრშეტევაზე, დიდი წარმატებით.

ამის მიხედვით ირკვევა, რომ დავითი ამ შეტევის დროს ქართველი რაინდების მარცხენა ფრთაზე მდგარა. მაშასადამე, მას შემდეგ, რაც ფრანგ-ქართველი რაინდების პირველ ხაზზე თურქების შემოტევა დაშარცხდა, დავითი, ალბათ სამართებოს მითითებით, გადასულა მარცხენა ფრთაზე, საიდანაც მეორე და მესამე ხაზის რაინდებით შეუტია გვერდიდან — ნაოქიანის გორას მხრიდან მოწოლილი თურქების მსუბუქი ცხენოსანი ჯარის რაზმებს და გააქცია ისინი. ნაწილი კი ხევხვეში გადაცვივდნენ.

გ6. დავითის შებენა არაბების ჯარის წინააღმდეგ ნაბაჭურის სერზე. დავითი, ცენტრიდან მოყმეებით ასე ხერხიანად წარმოებული შეტევის შემდეგ, მთელ ამ ხაზს, ალბათ, ამირსპასალარ იოანე ორბელს უტოვებს, ხოლო თვითონ უძღვება მსუბუქად შეიარაღებული ცხენოსანი ჯარის ნაწილს ნაბაჭურის სერზე, სადაც განლაგებული იყო არაბების ამირას დუბეისის ათი ათასიანი ჯარი, და სასტიკად შეუტია მას (შავთელის ცნობა, სტროფი 32). ამ ადგილას დავითმა გამოიყენა თავისი ტექნიკა, რომლის შესახებ ზემოთ იყო ნათქვამი (ე. ი. არბალეტები, ნავთის ცეცხლით სასროლი ქვა-ყუმბარები და სხვ.). დუბეისის არაბთა ჯარი საუკეთესო იყო თურქების მთელ ლაშქარში. ეტყობა, სერზე თავდასხმა კომბინირებული იყო სხვადასხვა მხრიდან, რის გამო მტერმა

განიცადა დიდი ზარალი. ეს საკმაოდ გრძელი ხაზი (არანაკლებ კილომეტრისა) მოწინააღმდეგის მკვდრებით და მძიმედ დაჭრილებით დაიფარა. ქართველების ჯარი „უწყალოდ“ იქცეოდა.

ქართველი მემატიანე (მოძღვარი არსენი) ასე გადმოგვცემს არაბების ჯარის წინააღმდეგ დავითის მიერ განხორციელებულ ამ შეტევას: „პირველსავე ომსა იოტა ბანაკი მათი და ივლტოდა, რამეთუ კელი მალლისა შეეწეოდა, და ძალი ზეგარდმო ფარვიდა მას, და წმიდა მოწამე გიორგი განცხადებულად და ყოველთა სახილველად წინაუძლოდა მას და მკლავითა თვისითა მოსრვიდა ზედამოწევენულთა უსჯულოთა მათ წარმართთა, რომელ თვთ იგი უსჯულონი და უმეცარნი მოღმართ აღიარებდეს და მოგვთხრობდეს სასწაულსა ამას მთავარ-მოწამისა გიორგისსა, და ვითარითა ღონითა მოსრნა სახელოვანნი იგი მებრძოლნი არაბეთისანი, და ანუ მეოტთა ვითარ სიმარჯვთ და განკრძალულად სდევნა და მოსრნა, რომლითა აღიესნეს ველნი, მთანი და ღელენი მძორებითა“ („ქართ. ცხოვრება“, I, გვ. 341).

ამგვარად, საომარ ხაზზე დავითი თვითონ წინაუძლოდა თავისს ჯარს ახალი სახელმწიფო დროშით, რომელზედაც გამოსახული იყო მდგომარე (და არა ცხენზე მკდომი) წმიდა გიორგი. დავითი „მკლავითა თვისითა“ ხოცავდა მტრის შემომტევე მეომრებს. მაშასადამე, იყო მომენტი, როდესაც არაბი მეომრები თავს დაესხნენ ქართველებს იქ, სადაც იყო მთავარი დროშა და დავითიც, რომელიც იძულებული გამხდარა კრიტიკულ მომენტში თვით ჩაბმულიყო ხელჩართულ ბრძოლაში. შემდეგ ჯარში გავრცელდა ხმა წმიდა გიორგის რალაც სასწაულებრივი აქციის შესახებ, ქართველების სასარგებლოდ. ყოფილა, მაშასადამე, მეტად კრიტიკული მომენტი, რომლის დაძლევა, ზოგიერთის თვალსაზრისით, სასწაულებრივი საშუალებით შეიძლებოდა ახსნილიყო. ამ ვერსიას საფუძვლად დაედო, როგორც ჩანს, ცეცხლის სასროლი იარაღის ამოქმედება დროშაზე შემომტევი არაბების წინააღმდეგ, რამაც შესაძლებელი გახადა მათი დახოცვა და მოგერიება.

მტერი შეიქნა „უძალო“. ღუბეისმა და სხვებმა გაქცევით უშველეს თავს, „გლახაკებრ ძონძთა მოფენით“ („აბდულმე-

სიანი“, სტროფი 32). მოწინააღმდეგემ დასტოვა მთელი თავისი ბარგი, ბევრი „შიშით და ძრწოლით“ ნებდებოდა ტყვედ (იქვე, სტრ. 33). მტერი მთლად დაიქსაქსა და დაიბნა. „რამეთუ გლახთა იხილემცა, ოდეს არაბთა მეფენი მოჰყუან დეს ტყუედ და სხუათა გოლიათთათჳს რადლა რამცა გჳნდოდა თქმად“ (მემატიანე, „ქართლ. ცხოვრება“, I, გვ. 341—342). გლახებსაც (იგულისხმებიან მსახურნი გლახნი, რომელნიც თან ახლდნენ მოყმეებს) კი მოჰყავდათ ტყვედ არაბთა ამირები (მათ ქართველი ავტორი მეფეებს უწოდებს), ხოლო პირველხარისხოვან რაინდებზე („გოლიათებზე“) რალა საჭიროა ლაპარაკიო.

დიდგორის ომის უკანასკნელი ეპიზოდები უნდა იგულისხმებოდეს შავთელის შემდგომ სტროფებში.

30. მტერთა მახვილნი იქმნეს, ვით ცვილნი,
მახითა მითვე, რომელ დაარწყვეს.
ექმნა წარმართსა და ერსა მართსა
განსახრწნელ, რომელ სრულ-ჰყრობილ იყენეს.
რა მარზაპანთა და სპათა მათთა
შერისხდა ლომი, თვით ნანვად იწყეს.
მაშინ, დავით, მათ, მაშინ დავით მათ
მრჩობლად სხეულთა სული განიყვეს.
31. იყვის რა ზმითა, ურიცხვ რაზმითა
გულის-მდებელად თვისთა სპათათვის,
გორგასლიანი, დავითიანი
დროშა იახლის მსრველად მტერთათვის.
არ ვეპე, ეგზომი ბრძოლა და ომი
სხვასმცა ძალ-ედვის მისგან მიმართ ვის.
მებრძოლთა გუნდნი ყოვლად ყენის ცუდნი
ქმა როსტომითა, უმჯნე ძალათვის.
32. ვკმობ ვამეყ-ვისსა, ართუ მეყვისსა,
როს იავარ ჰყო იამან ქვეყნით.
აღმოფხვრა სული, ძე და ასული,
რაც უყო, თქმევად ვის ძალუძს ენით.
ენახეთ ა სერი: მაზედა სერი,
მკეცნი, მფრინველნი უწყლად მისეენით.
ექმნა უწყალოდ, თვით ქმნა უძალოდ
მეფე გლახაკებრ ძონძთა მოფენით.

აქ იგულისხმება ღუბეის II, არაბთა ტომის ბენუ-მაზი-ადის მეთაური (მეფე). შავთელი გადმოგვცემს, რომ იემენი-დან (სამხრეთ-დასავლეთი არაბეთიდან) ხსენებული ტომი იავარ უყვია, ე. ი. ბევრის ამოწყვეტით განუღვენია ვამეყ-ვისს. ახლა კიდევ დიდგორის ველზე ამ ტომის ამირას (მე-ფეს) ღუბეისს ეკავა სერი. არაბები გაიქცნენ ისე, რომ მათ შეეფეს შერჩა „გლახაკებრ მხოლოდ ძონძები“. სერი დაფა-რული იყო მკვდრებით, რომელთაც მხეცნი და ფრინველნი ძიძგნიდნენ. ქართველი მემატიანეც გადმოგვცემს, რომ დიდ-გორზე გამარჯვების შედეგად „ალიგსნეს ველნი, მთანი და ლელენი მძორებითა“ (გვ. 341). ხსენებული სერი უნდა იყოს საბრძოლო ველის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კიდეურზე მდებარე ნაბაქურის საკმაოდ გრძელი სერი. ჩანს, ეს სერი ეკავა ამირა ღუბეისის ჯარს.

„აბდულმესიანის“ 33-ე სტროფი შინაარსით წინანდელი სტროფის გაგრძელებაა:

33. თვით სულ იმონა კიდელი მონა,
 მით გამოსციდიდა ლომისა მკლავთა:
 ალაგ ამითა — ა ლაგამითა
 ცქაფად იხმარნეს ეტლთა მბრუნავთა.
 ვის რისხვით უკმო, უტყუ იქმნეს, უკმო
 შიშით და ძრწოლით მომრთმევედ თავთა.
 ბნელ ჰყოფს ყოველთა ქვეყნის მპყრობელთა,
 ვით მზე დაჰფარავს სხვათა ვარსკვლავთა.

სიძნელეს იწვევს პირველი სტრიქონის გაშიფრვა. მგონი, რომ „კიდელი მონა“ უნდა ნიშნავდეს: კიდელი არის იგივე კიდეური, ხოლო „მონა“ — არაბულად მავნ — საჭირო სა-ცხოვრებელი მარაგი (იგულისხმება პროდუქტები, მოწყო-ბილობა და სხვ.). აზრი, მაშასადამე, ისაა, რომ დავითი სავსე-ბით დაეუფლა („თვით სულ იმონა“) კიდეურ მარაგს. მტერმა კი ისწრაფა იმ ალაგიდან, ცხენის ლაგამის ამოქმედებით, თა-ვისი ბედის მობრუნება. ბევრი თვითონ დანებდა და სხვ.

მაშასადამე, ხსენებულ სერზე მტრის დამარცხებასა და მის გაქცევას შედეგად მოჰყვა ქართველების მიერ მთელი სურსათ-სანოვავის მარაგისა და ბარგის ხელში ჩაგდება, ტყვე-ების წამოყვანა.

მ7. ქართველების თავდასხმა თურქებზე ნენავის მსოფლიან ღა ზურგში. დიდგორის ომში ყურადღებას იქცევს ის, რომ მოწინააღმდეგე, თავისი სიმრავლის მიუხედავად, განადგურდა კატასტროფულად: ლაშქრის 90% დაიღუპა სიკვდილით ან ტყვედ ჩავარდნით. ფრონტალური იერიშით ეს არ შეიძლებოდა მომხდარიყო. ცხადია, ქართველების სარდლობამ მოაწყო რალაც მანევრირება და ამის შედეგად მოხდა მტრის ჯარის უმეტესი ნაწილის გარემოცვა, რამაც შესაძლებელი გახადა მოწინააღმდეგის განადგურება.

ამ თვალსაზრისით, ყურადღებას იქცევს ალ-ფარიკის ცნობა უფლისწულ დიმიტრის თავდასხმის შესახებ იმ მთიდან, რომლის ძირობაში თურქების ჯარი იყო განლაგებული. ეს ცნობა ალ-ფარიკს ადგილზე ექნებოდა ქართველებისგან გაგონილი.

დიდგორწინის ველს ჩრდილოეთ მხარეზე აკრავს ცალკე გორა-სერები და არა მთები. ამიტომ ალ-ფარიკის ეს ცნობა უნდა გვიჩვენებდეს, რომ დასავლეთ დიდგორზე, საწყებელას მთის ზეგანზე, მომხდარი ომის შემდეგ იქ უფლისწული დიმიტრი დიდი ჯარით იმყოფებოდა დიდგორწინზე ომის წინა დღესაც (ე. ი. 14 აგვისტოს), რადგანაც მოწინააღმდეგის საოპერაციო გეგმა გარკვეული არ იყო და ილაზხის კვლავ შეეძლო ძეგვის ხეობის მიმართულებით გადასასვლელად ახალი ძალები გამოეგზავნა. ამიტომ მიზანშეწონილად იქნა ცნობილი, რომ უფლისწული დიმიტრი თავისი ჯარით კვლავ დარჩენილიყო საწყებელას მიდამოებში, სანამ მოწინააღმდეგის გეგმა გამოაშკარავდებოდა. ხოლო იმის შემდეგ, როდესაც ეს გამოირკვა, ალიონზე, 15 აგვისტოს, უფლისწული დიმიტრი დაიძრა საწყებელას ზეგანიდან, საიდანაც მან სვლა იწყო დიმიტრის წყლის ხეობით, წოდორეთის მიმართულებით. დიმიტრის ჯარში ამ დროს, ზემო დიდგორზე გადახდილი ომის შემდეგ, საეჭვოა, რომ ფეხზე მდგომი 20—21 ათას კაცზე მეტი ყოფილიყო (თავიდან მას ჰყავდა, როგორც აღვნიშნეთ, 22500 კაცი). რასაკვირველია, ამ მსვლელობის დროს, დიმიტრის მუდმივი ცოცხალი კავშირი ექნებოდა დიდგორწინში მყოფ სამართებოსთან, საიდანაც ის, ბუნებრივია, ლებულობდა მითითებებს, თუ საითკენ უნდა წარემართა თავისი მსვლელობა.

იმის გასაგებად, თუ რა მოხდა შემდეგ, საჭიროა გავითვალისწინოთ წყაროების შემდეგი მონაცემები.

გოტიეს ცნობით, თურქების ჯარის რაოდენობა თითქოს 600 ათას კაცს აღწევდა, ხოლო გაქცევის დროს სამი დღის განმავლობაში, მისი სიტყვით, თურქებმა 400 ათასი კაცი დაკარგეს. გამოდის, რომ დიდგორწინის ველზე თურქებმა დაკარგეს დახოცილთა და ტყვედ ჩავარდნილთა სახით, თავისი ჯარის მესამედი. მაგრამ თურქების ჯარის სრული რაოდენობა, როგორც ვნახეთ, 210 ათასი კაცი უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე, თურქებმა დიდგორწინის ველზე დაკარგეს 70 ათასი კაცი და რომ პირველი დიდი დამარცხების შემდეგ და პირველი გაქცევისას თურქებს დარჩათ (210—70) 140 ათასი კაცი. საბოლოოდ კი გადაარჩა დაახლოებით 19 ათასი კაცი. მაშასადამე, უკვე გაქცეული ჯარიდან შემდეგ დაღუპულა თითქმის ორჯერ მეტი, ვიდრე პირველი გადამწყვეტი ომის დროს დიდგორწინის ველზე. ცხადია აქედან, რომ გაქცევას ზოგჯერ ახალი დიდი ომი უკვე თითქმის გარშემორტყმულ, ყოველ შემთხვევაში გზებჩაკეტილ მდგომარეობაში მყოფ თურქთა დაქსაქსულ და დემორალიზებულ ჯარებთან.

ეს რომ ასე იყო, ჩანს კიდევ შემდეგიდან. გოტიეს სიტყვით, ქართველები სდევნიდნენ გაქცეულ თურქების ჯარს სამი დღის განმავლობაში, ხოლო იბნ-ალ-ასირის წყაროს მიხედვით 10 ფარასანგის მანძილზე. 10 ფარასანგი კი ძველი საზომით უდრის 53 კილომეტრს. სამი დღის განმავლობაში მღვეარი ჯარისთვის, როდესაც მოწინააღმდეგე მთელი სისწრაფით გარბის, 53 კილომეტრი მეტად ცოტა მანძილია. უამისოდაც ცხადია, რომ 140 ათასი თუნდაც დაქსაქსული, ლაშქარი შეეცდებოდა გზადაგზა შეჩერებულყო წინააღმდეგობის გასაწევად, თუნდაც თავისი უკანდახევის წესიერად უზრუნველსაყოფად. ამიტომ დიდგორწინის ველზე დამარცხების შემდეგ თურქების ჯარი უნდა შეჩერებულყო დიდმის ველზე. რატომ უნდა გაჩერებულყოვნენ თურქები დიდმის ველზე? ეს გაჩერება უნდა ყოფილიყო იძულებითი, რადგან მათ უკან დასახევი გზები გადაჭრილი ჰქონდათ, როგორც ეტყობა დიმიტრი უფლისწულის მიერ. ის თავისი 20—21 ათასი ცხენოსანი ლაშქრით ჩაკეტავდა დიდმის წყლის ხეობიდან ნენავის

მთაზე და მის გაგრძელებაზე გადასასვლელ ბილიკ-გზებს და, რაც მთავარია, დიღმის ველიდან სამხრეთით საბურთალოსკენ მიმავალ გზა-ბილიკებსაც.

იბნ-ალ-ასირისა და ალ-ფარიკის ცნობათა მიხედვით, უფლისწული დიმიტრი, რომელსაც თავის ჯარში ყივჩაღებიც ჰყოლია, ზურგში მოექცა თურქებს შუა ბრძოლაში, მამასა-დამე, ზემოთ მოცემული გაანგარიშებით, დაახლოებით დიღმის 9¹/₂ საათზე. ზემოთ თქმულის მიხედვით, ეს უნდა მომხდარიყო სოფელ დიღმის არეში, ან იქვე მის აღმოსავლეთით, სადაც თურქებს დატოვებული ექნებოდათ თავისი ბანაკი, მცირერიცხოვანი რაზმით.

მთაზე გადმოსული ქართველების ჯარიდან ქვემოთ ჩამოეშვა ორასი ყივჩაღი, ვითომდა თურქების მხარეზე გადასასვლელად, როგორც ეს მოთხრობილი აქვს იბნ-ალ-ასირს. თურქებმა ისინი ახლოს მიუშვეს თავიანთ რიგებთან. მაშინ ყივჩაღებმა უცბად დაიწყეს ისრების სროლა და შემდეგ გადავიდნენ ხმლით იერიშზე. ამასობაში მათ მოეშველა ნენავის მთიდან გადმომდგარი ქართველების სხვა ჯარიც, უფლისწულ დიმიტრის მეთაურობით (უფრო საგულისხმებელია ქართველებთან ერთად ყივჩაღების ჯარის ნაწილიც), რომელიც ჩაება ბრძოლაში. იბნ-ალ-ასირის წყაროს ცნობით, ყივჩაღებმა დაუშინეს თურქებს ხელშუბები და ისრები. აქ უნდა იგულისხმებოდეს მაზრაქა-არბალეტები, რომლებითაც შეიარაღებული იყვნენ 200 ყივჩაღის უკან მიმავალი ქართველ-ყივჩაღთა რაზმები. რადგანაც თურქებს არბალეტები არ ჰქონდათ, ამიტომ მათ ბანაკს ამ ხაზზე თავზარი დაეცემოდა.

ამგვარად, თურქებს დიდი დარტყმა მიაყენეს მარცხენა ფრთაზე და ზურგში, და ისიც ისე მძლავრად, რომ ამან საბედისწერო შედეგი იქონია მათზე.

38. თურქების ლაშქრის სრული განადგურება. აღვილი წარმოსადგენია, თუ როგორ შთაბეჭდილებას მოახდენდა ეს დიდგორწინის ველზე თურქების გაშლილი ლაშქრის სარდლობაზე და ლაშქარზე. ამით აიხსნება, ალბათ, რომ თურქების სარდლობა და ჯარი მოიცვა პანიკამ, რის შედეგი იყო დიდგორწინის ველზე მათი სასტიკი დამარცხება.

გაქცეული ჯარი გამოვიდა დიღმის ველზე. მას გამოედევნა ქართველების ჯარი, ფრანგებთან და ყივჩაღებთან ერთად. დამფრთხალი და დემორალიზებული თურქები, არაბებითურთ, ვერ ახერხებდნენ მწყობრად დალაგებას. ქართველი მემატიანე გაკვირვებით აღნიშნავს, თუ როგორ დავითმა „მეოტა (გაქცეულთა) ვითარ სიმარჯვთ და განკრძალულად სდევნნა და მოსრნა, რომლითა აღივსნეს ველნი, მთანი და ღელენი მძორებითა“ (გვ. 341). მთავარი დანაკლისი თურქების ჯარმა სწორედ ამ დევნის დროს განიცადა. ეს ხდებოდა მეტწილად იმის გამო, რომ თურქების ჯარის საუკეთესო ნაწილი, რაინდების სახით, უკვე შეაკვდა ქართველ-ფრანგი რაინდების რიგებს.

თვით მთავარსარდალი ილღაზი მძიმედ დაიჭრა თავში, რაც კიდევ უფრო გააძლიერებდა პანიკას. 1154 წ. ეს ადგილები ინახულა ალ-ფარიქმა, რომელიც ამ ომის შესახებ მიღებული ცნობების საფუძველზე, როგორც მოხსენებული იყო, წერდა: „დაიხოცა მაჰმადიანების ურიცხვი რაოდენობა, ტყვედ წაყვანილ იქნა მაჰმადიანებისა და არაბების უაზრავი რიცხვი“-ო. ქართველებმა აიღეს მდიდარი ნადავლი, ხოლო მაშინ წაყვანილი ტყვეების ნაწილი ახლაც, ე. ი. 1154 წელს, მათთან არისო.

დიღმის ველიდან თურქ-არაბები, ვინც მოასწრო, გაიქცნენ სამხრეთისკენ, როგორც ეტყობა თბილისისათვის გვერდის ავლით. მათე ედესელი გადმოგვცემს: ქართველები დამარცხებულთ და გაქცეულთ სდევნიდნენ 8 დღის განმავლობაში, ვიდრე ანისის საზღვრამდისო. ეს არის 180—200 კილომეტრი. აქედან, პირველი სამი დღის განმავლობაში, როგორც აღვნიშნეთ, იბნ-ალ-ასირის ცნობით, სდევნიდნენ 50-ოდე კილომეტრის მანძილზე. სამი დღე ამ შედარებით მცირე მანძილს იმიტომ მოუხდა, რომ საჭირო იყო გზების კარგად დაზვერვა და, გარდა ამისა, სიფრთხილაც, რადგან გაქცეულები ადგილ-ადგილ თავის გადასარჩენად წინააღმდეგობების გაწევასაც შეეცდებოდნენ. დანარჩენი ხუთი დღის განმავლობაში დევნა გრძელდებოდა, დღეში 25—30 კილომეტრის მანძილზე.

თვით დავითი დევნის ორგანიზების შემდეგ დაბრუნდე-

ბოდა თავის ბანაკში. ალბათ, ბანაკში დარჩენილი გამარჯვებულნი (ბრძოლის დღესვე, 15 აგვისტოს) საღამო ხანს შეუდგნენ სამხრობას, რომელიც ნადიმში გადაიზარდა. ხალხური გადმოცემა უჩვენებს ნიშის ნანგრევებს იმ ადგილზე, სადაც უნდა ყოფილიყო ბრძოლის სამართებო და სადაც ხალხის ხსოვნა აღნიშნავს საბოლოო გამარჯვების შემდეგ გადახდილ სამხრობა-ნადიმს.

გამარჯვებულთ, როგორც აღვნიშნეთ, დარჩათ დიდძალი ნადავლი. მაშინ არსებული წესით, ნადავლის მეხუთედი იყო მეფისა და მეათედი კი ეკლესიას გადაეცემოდა, საქველმოქმედო მიზნებისთვის. დანარჩენი კი რჩებოდა ჯარს. თამარის მატიანე (1196 წ.) აღნიშნავს, რომ თამარის მამის პაპას, ე. ი. დავით აღმაშენებელს, თავის დროზე „წარეგზავნა მოძრც ლი ქედისაგან დორბეზე (უნდა იყოს: დუბიეს (სადაყაის ძისა, უამთა დიდგორთა გაქცევისათა, მანიაკი, ოქროსა, შემკული თუალებითა ძვრფასითა“ („ქართ. ცხოვრება“, II, გვ. 74). ე. ი. გელათში ხახულის ლეთისმშობლის ხატისათვის დავითს გაუგზავნა ომის შემდეგ დუბიეს სადაყაის ძის ყელიდან მოხსნილი ყელსაბამი („მანიაკი“, საბას სიტყვით, არის „საყელო მოთვალულ-მომარგალიტებული“). ამირა დუბიესის ეს ძვირფასი მანიაკი აღმოჩნდებოდა მის ბარგში, რომლის წაღება მისმა კაცებმა, კატასტროფიული დაპარცხების გამო ვერ მოახერხეს.

დიდგორის ბრძოლის აღსანიშნავად XII ს-ნეშივე აშენდა ნიშები თვით დიდგორწინის ველზე იმ ადგილას, სადაც იმყოფებოდა ბრძოლის სამართებო, საწყებელას მთა-ზეგანზე, და აგრეთვე დიდგორის წვერზე, საიდანაც უმაღლესი სამღვდელეობა ბრძოლის დროს ლოცვას აღავლენდა გამარჯვებისათვის. ამ წვერზე უძველესი დროიდან იდგა ფალლოსის, როგორც გამანაყოფიერებელი ძალის, ქვის გამოსახულება¹. ამ გამანაყოფიერებელი ძალის ქვის გამოსახულების აღმნიშვნელი დღესასწაული უძველესი დროიდან სრულდებოდა 20 მაისს. სახელად მას ერქვა, როგორც ეტყობა, დიდგორობა.

¹ ეს გამოსახულება, დამტკრეული სახით, 1940 წელს გაუმოიტანეს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში.

XII ს. ამ დიდგორობას დაუკავშირდა თურქებზე მოპოვებული დიდი გამარჯვების უქმობაც. არსებითად, ხალხი, როგორც გადმოცემებიდან ჩანს, დიდგორობის უქმობაში ახლა წინანდელ გამანაყოფიერებელ ძალაზე მეტ მნიშვნელობას ამ დიდი გამარჯვების აღნიშვნას ანიჭებდა. სახალხო დღეობა, ღამის თევით, დაწესებულ იქნა, აგრეთვე საწკეპელას მიდამოებში 2 სექტემბერს. ორივე ამ დღეობაზე ახლაც ფეხით მოდიან მლოცველები ალგეთიდან, მანგლისის მხარიდან და ყველაზე მეტად — ვერეს ხეობიდან.

89. მხარეთა ზარალი. ქართველების ზარალის გამოანგარიშება მიახლოებით შეიძლება შემდეგნაირად.

როგორც ზემოთ იყო მოხსენებული, ქართველი რაინდების ჯარი, შეაბჯრებითა და სხვა მოშსახურე პირების ჩათვლით, სტეფანოს ორბელიანის მიერ შემონახული ცნობის მიხედვით, შეადგენდა მიახლოებით 12 ათას კაცს. შავთელი კი, 1123 წელს, თავის შესხმაში იხსენიებს, რომ დავითს ჰყავდა „ბევრ ათასი“ დიდებულნი და დიდგვარი თავადნი. იგულისხმება მათი ხელქვეითი რაინდებისა და მათი მოშსახურე პირების ჩათვლით. „ბევრი“ ირანული წარმოშობის სიტყვაა და ქართულად, სომხურად და სპარსულად ნიშნავდა 10 ათასს, ხოლო „ბევრ ათასი“ უნდა ნიშნავდეს 11 ათასს. მაშასადამე, დიდგორის ომში ქართველ რაინდებს და მათ თანმხლებ პირებს დაკლებია ათასი კაცი ანუ 8,3%. სულ დიდგორის ომში ფრანგების, ყივჩაღებისა და ოსების ჩათვლით ქართველებს ჰყავდათ დაახლოებით 57 ათასი კაცი. თუ აქაც ზარალს იმავე რაოდენობით 8,3% ვივარაუდებთ, მივიღებთ ქართველების მთელი ჯარის ზარალს დიდგორის ომში — 5 ათასამდე კაცს.

დიდგორის ორსავე ბრძოლაში თურქებმა დაკარგეს ტყვედ ჩაეარდნითა სახით: სულ 34 (5 და 30) ათასი კაცი. უკან დაბრუნდა მთელი ლაშქარიდან 20 ათასი კაცი ან ცოტა ნაკლები. ხოლო დანარჩენი, 210 ათასიდან, მაშასადამე 156 ათასი კაცი, დაიღუპა ან, პირველი ხანებისთვის მაინც, უგზო-უკვლოდ დაიკარგა.

ასეთი ბრწყინვალე გამარჯვება ქართველებმა მოიპოვეს

თავისი სამხედრო ძალების, განსაკუთრებით რაინდების სა-
უკეთესოდ ორგანიზაციითა და სარდლობის მაღალხარისხო-
ვანი მოქმედებით.

40. თბილისის აღება მართველების მიერ. დიდგო-
რის ომს შედეგად მოჰყვა თბილისის საკითხის გადაწყვეტა.
თბილისის აღება ქართველების მიერ დიდგორის გრანდიოზუ-
ლი ეპოპეის უკანასკნელი აკორდი იყო. მოძღვარი არსენი ამ
ფაქტს, რომელსაც ესოდენ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სა-
ქართველოს ისტორიაში, მოკლედ აღნიშნავს: „ხოლო მეორე-
სა წელსა (დიდგორის ომიდან) აიღო მეფემან (დავით) ქალა-
ქი ტფილისი პირველსავე ომსა, ოთხას წელ ქონებული
სპარსთა, და დაუჩკვდრა შეილთა თჳსთა საჭურჭლედ და სახ-
ლად თჳსად საუკუნოდ. ქრონიკონი იყო სამას ორმოცდაორი“
(გვ. 342).

იბნ-ხალდუნი . (გარდაიცვალა 1405 წელს) გადმოგვცემს,
რომ ქართველებმა აიღეს თბილისი ერთი წლის გარემოცვის
შემდეგ. ელ-სეჰების (გარდაიცვალა 1347 წელს) სიტყვით
კი, თბილისის ალყა ქართველების მხრივ ორ წელს გაგრძელ-
და, რის შემდეგ ქალაქი აღებულ იქნა. ეს ორი წყარო გვი-
ანდელია და ამიტომ მათ ეს ცნობა დამახინჯებით აქვთ
მოცემული.

საკითხს წყვეტს შემდეგი ცნობები.

მათე ედესელის სიტყვით, თბილისი აღებულ იქნა სომ-
ხური სათვალავის 570 წელს (19 თებერვალი 1121 — 18 თე-
ბერვალი 1122 წელი). ალ-ფარიკის სიტყვით თბილისი ქარ-
თველებმა აიღეს ჰიჯრის 515 წელს (22 მარტი 1121 — 10 თე-
ბერვალი 1122 წელი).

იბნ-ალ-ასირი, რომელიც ძველ და სანდო წყაროებს ემყ-
რება, გადმოგვცემს, რომ დიდგორის ომის მოგების შემდეგ
როდესაც მელიქთოლრილი, ილლაზი და დუბეისი გაიქცნენ
„ქართველებმა შეწყვიტეს გაქცეულთა დევნა. მათ ხელი მი-
ყვეს მაჰმადიანთა ქვეყნების ძარცვას და ალყა შემოარტყ-
თფილისს. მათი თავდასხმები სატანჯველი იყო ქალაქის
მცხოვრებთათვის, და ალყაშემორტყმულთა მდგომარეობა
სამძიმო შეიქნა. გარემოცვა გაგრძელდა, ვიდრე 515 წლამდის

(იგულისხმება ამ წლის ბოლომდის). მაშინ ქართველებმა ძალით აიღეს ქალაქი. როდესაც ქალაქის მცხოვრებნი უკიდურეს მდგომარეობამდის მივიდნენ, მათ გაგზავნეს ქართველებთან ქალაქის ყადი (მოსამართლე) და ქალაქისვე ქათიბი (შეადაგებელი) მთავარი ჯამესი და ითხოვეს ქალაქის ჩაბარება, უვნებლობის პირობით. მაგრამ ქართველებმა ამ პირთა მოსმენა არ მოისურვეს და თვით ისინი (ყადი და ქათიბი) ცოცხლად დასწვეს. ისინი შევიდნენ ქალაქში და შეუდგნენ ქალაქის გაძარცვას“.

მათე ედესელი გადმოგვცემს, სომხური წელთაღრიცხვის იმავე 570 წელს, რომელშიც მოხდა დიდგორის ომი, ქართველების მეფემ დავითმა წაართვა თბილისი სპარსელებს და შეუბრალებლად ამოწყვიტა ქალაქის მცხოვრებლები. „ხუთასმა კაცმა სრაპანგმა (ნაცემმა) კეტებით, გამოთრეულთ ტანჯვით დალიეს სული“¹.

აქედან ირკვევა, რომ თბილისი დავითმა აიღო არა უგვიანეს 1122 წლის თებერვლისა, უფრო საფიქრებელია, ამ წლის იანვარში.

როგორც ზემოთ (§ 30) იყო აღნიშნული, „სრაპანგები“ იყვნენ ვისაყ-ბაშების ტოლი რაინდები. მაშასადამე, თბილისში, მისი გარემოცვის დროს, სულ ცოტა 500 ვისაყ-ბაში უნდა ყოფილიყო. ეს რიცხვი არ შეიძლება მთლად ზუსტი იყოს. ჯერ ერთი, თბილისის ვისაყ-ბაშების ნაწილი ბრძოლებში დაიხოცებოდა. ქართველების მიერ დახოცილთა რიცხვი — 500 კაცი შესაძლებელია გადამეტებულიც იყოს. მაგრამ სხვა წყაროთა უქონლობის გამო, რიცხვი 500 თბილისის დამცველ ვისაყ-ბაშთა რაოდენობის მაჩვენებლად, მიახლოებით, შეიძლება მიღებულ იქნეს.

თითო ვისაყ-ბაშს ჩვეულებრივ ჰყავდა ოთხი მეაბჯრე და მსახური (იხ. § 16). ამის მიხედვით, სულ ვისაყ-ბაშები მათი

¹ მ. ბროსემ ეს ადგილი ასე თარგმნა: (David) en fit empaler 500 en état de porter l'épée' qui moururent misérablement. „დავითმა ქალაქის მცხოვრებთაგან სარზე ჩამოაცმევინა ხმლის ტარების უნარიანი 500 კაცი, რომელნიც საცოდავად დაიხოცნენ“. ხოლო მ. დულორიე თარგმნიდა ასე: il (David) fit enfiler et empaler l'un sur l'autre 500 hommes. „მან (დავითმა) ჩამოაცმევინა სარებზე ერთი მეორეზე 500 კაცი“.

მეაბჯრე-მსახურებით მოიცავდნენ ორი ათას კაცს. მაგრამ თბილისის ეყოლებოდა სხვა სახეობის ჯარებიც (მსუბუქად შეიარაღებული მხედრები და ქვეითებიც), რომელთა განსაზღვრა მიახლოებითაც კი, მასალების უქონლობის გამო, ჯერჯერობით შეუძლებელია.

ზოგი წყარო აღნიშნავს, რომ ქართველების მიერ თბილისის ალების დროს ძლიერ დაზარალებულა მოსახლეობის დაბალი ფენა. აბულ-ფარაჯი (გარდაიცვალა 1288 წელს) წერს, რომ ქართველებმა ხმლით გასწყვიტეს თბილისის მცხოვრებნი. აბულ-ფედას (1315 წლის ახლოს) სიტყვით, ქართველებმა თბილისის ალების შემდეგ გაძარცვეს და დახოცეს იქაური მაჰმადიანების მნიშვნელოვანი ნაწილი. იბნ-კეზირის (გარდაიცვალა 1372 წელს) სიტყვით, ქართველებმა თბილისში დახოცეს იქაური მცხოვრებნი ანდა ტყვედ წაიყვანეს მათი ოჯახები და დაიტაცეს მათი ქონება. იბნ-ხალდუნის სიტყვით, ქართველებმა თბილისის ალების შემდეგ გაძარცვეს ქალაქი. ელ-აინი (გარდაიცვალა 1460 წელს) ადასტურებს, რომ თბილისის ალების შემდეგ ქართველებმა იქ საშინელი ხოცვა მოაწყვეს.

ამ ცნობების მიხედვით, თუმცა ისინი გვიანდელ ავტორებს ეკუთვნით, ქართველებს ძლიერ დაუზარალებიათ თბილისის მაჰმადიანური მოსახლეობა — მამაკაცები დაუნოციათ, ოჯახები ტყვედ წაუყვანიათ და ქალაქი გაუძარცვიათ.

თბილისის ალება შავთელის შესხმაში მოხსენებულია 74 და 75-ე სტროფებში.

74. ვხედავთ სფეროთა, სამას ფეროთა
საქმეთა მქმნელად ვალს (ე. ი. დაღის) სიფოცხენით.
ცოც საქანელნი გარმომდენელნი
მადლია ცვართა ექმნეს მას ზენით.
თვით მის აქაზის ნაკლად აქა ზის
ახოვნებისა სვეტნი მტკიცენით.
ონორის დუქსა ბიძს ავად უქსა (ე. ი. ეტყვის)
მეცა შერისხეიჯა. მსწრაფლ სიმკვირცხენით.

75. დრო შამოიგდო, დროშა მოიგდო,
მტერნი დაჯოცნის აოჯრებითა,
ბუჯ-ტაბლაკობით, საარაკობით

მედგრად იბრძოდის გამწყაზრებითა.
განცბუნვებულნი, განწბილებულნი
უღონოდ შექმნის აბჯართ ავდითა:
გამეხებულნი, გამარჯვებულნი
იყო, იშვებდა ფუფუნებითა.

აქ მოხსენიებული აქაზი იყო იუდეების მეთერთმეტე მეფე VIII ს-ნეში ჩვ. ერამდე და ცნობილი იყო როგორც თავგამოდებული წარმართი, რომელმაც გაანადგურა იერუსალიმის ტაძრის ნივთები, დაამტვრია ისინი ნაწილ-ნაწილ. მანვე წარმართ ღმერთებს დაუდგა იერუსალიმის ყოველ კუთხეში სალოცავები და სხვ. ასეთ აქაზად აქ იგულისხმება თბილისის უკანასკნელი ამირა, რომლის მაგიერად ახლა „აქა (ე. ი. თბილისში) ზის ახოვნებისა სვეტნი“¹, ე. ი. დავით აღმაშენებელი.

ეს სტროფი საინტერესოა იმით, რომ მასში მოხსენებულია ონორი დუქსი. ლათინური *dux* — წინამძღოლი, ფრანგულად *duc* გერმანული ტერმინით ჰერცოგი. ცხადია, ის არის დავით მეფის ლაშქარში მყოფი ფრანგი ჯვაროსანი რაინდების მეთაური (ონორი დუქსი, ლათინურად *Honorius dux*).

როგორც ჩანს, ეს ონორი დიდგორის ომის შემდეგ უშუალოდ მონაწილეობას ღებულობდა თბილისის გარემოცვაშიც. აქ დავით მეფეს მასთან მოსვლია რაღაც კონფლიქტი, რომელიც ფიცხი შერისხვის შემდეგ ლიკვიდირებულ იქნა.

შერჩეულ დროს დავითს თბილისი აულია იერიშით („ბუკტაბლაკობით“) „საარაკო“ მძიმე ბრძოლის შემდეგ. დავითს მტერთაგან ბევრი დაუხოცია, ოჯახების აოხრებით (მათე ედესელის სიტყვით, ხომ ხუთასი კაცი სიკვდილით დასჯილ იქნა). შეპყრობილთ აბჯარი ახადეს. თვითონ დავითი „გამეხებული“ ყოფილა.

სტეფანოს ორბელიანის სიტყვით, თბილისი აიღო ამირსპასალარმა იოანე ორბელმა, ქართული წყარო კი ამას თვით დავით მეფეს მიაწერს. როგორც ეტყობა, ამირსპასალარი იოანე ორბელი უძღვებოდა თბილისის ციხისა და ქალაქის გარემოცვას მთელი 5¹/₂ თვის განმავლობაში, დაწყებული 1121 წლის აგვისტოს მეორე ნახევრიდან, როდესაც დაიწყო ეს გარემოცვა, ვიდრე თბილისის აღებადის 1122 წ. იანვარი.

რადგან ალყა კიანურდებოდა, ამიტომ დავითმა, როგორც ჩანს, გადაწყვიტა თვითონ ეხელმძღვანელა თბილისზე იერი-შისათვის და „პირველსავე ომსა“, როგორც ამას გადმოგვცემს მოძღვარი არსენი, მან აიღო თბილისი. სხვა რაიმე დეტალი ამის შესახებ არაა ცნობილი.

41. პრივილეგიები თბილისის მამააღიანთათვის.

როგორც მოხსენებული იყო, დავითი სასტიკად მოექცა თბილისში მყოფ თურქებს, მაგრამ, ეტყობა, მხოლოდ თურქებს. რაც შეეხება თბილისის მკვიდრ არაბულ-სპარსული წარმოშობის მაჰმადიანებს, დავითის მართებლობამ მათ, მათთან შეთანხმებით, შეუქმნა სპეციალური პირობები. ალ-ფარიკი ამის შესახებ წერს: დავითმა „მისცა ტფილისის მოსახლეობას ამანი (პატიება) და კეთილად მოეპყრა მათ. დავითმა დაუდვა მათ ისეთი პირობები, რომელიც თვით მათ აირჩიეს. ეს პირობები იყო შემდეგი: ქალაქის იმ მხარეს, სადაც ცხოვრობდნენ მაჰმადიანები, არ უნდა ჰყოლოდათ ღორები და არც უნდა დაეკლათ ის მათთან. დავითმა მოუჭრა მათ ღირჭემი, რომლის ზედაპირზე იყო ხალიფასა და სულთანის სახელი. დავითმა მისცა მათ აზანისა და ლოცვის აშკარად შესრულების უფლება და დაუდვა პირობა, რომ ისმაილის აბანოში არ შევიდოდა არც ქართველი, არც ებრაელი და არც სომეხი. პარასკევ დღეს კათედრაზე მოხსენებულ იქნებოდა ხოლმე ხალიფა და სულთანი, და არა ის (ქართველთა მეფე)... მან დადვა პირობად, რომ ვინც ავნებდა მაჰმადიანს, მისი სისხლი განუსჯელად უნდა დაღვრილიყო მაჰმადიანის სასარგებლოდ. ის ძლიერ კარგად მოეპყრო მაჰმადიანთ, (მათი) რელიგიის მსახურთ, მეცნიერთ და სუფიებს. ასეთი პატივისცემა მათ არ ჰქონდათ თვით მაჰმადიანთა შორის. მე ვნახე ყველა ეს პირობა, რომელიც დღემდის აქვს მაჰმადიანებს, როდესაც მე შევედი მათთან თბილისში 548 (=1153) წელს. ამ წელს (უნდა ვიფიქროთ, ეს იყო გაზაფხული, ან ადრე შემოდგომა). მე ვნახე მეფე დიმიტრი. ის გაემართა ტფილისისაკენ და დარჩა იქ რამდენიმე დღეს. პარასკევ დღეს მეფე შევიდა მეჩეთში და დაჯდა ქვის სკამზე, კათედრის და მქადაგებლის პირდაპირ. მან მოისმინა მთელი ქადაგება და დარჩა იქამდის, სანამ

ხალხმა არ ილოცა. როდესაც ის გამოვიდა, მან მეჩეთის სახელით იმ დღეს გასცა 200 წითელი (ე. ი. ოქრო) დინარი. მე ხშირად ვხედავდი მის კეთილგანწყობილებას რელიგიის მსახურთაღმძი, მეცნიერთაღმძი, სუფიებისა, მქადაგებლებისა და წარჩინებულთაღმძი, რომელნიც მასთან მიდიოდნენ. ის კეთილად ექცეოდა მაჰმადიანებს, პატივსცემდა მათ და აძლევდა მრავალ საჩუქარს“.

სხვა არაბულივე წყარო გადმოგვცემს, რომ „დავითი თვითონ შევიდა პარასკევს ჯამეში (მთავარ მეჩეთში) თავისი შვილით დიმიტრით. მან მოისმინა ქადაგება და ყურანის ტექსტი და დაურიგა ბლომად ოქრო ქათიბს (მქადაგებელს) და მუეზზინებს. მან ააშენა რიბატები (ქარვასლები, სასტუმროები) სტუმრებისა და სუფიების მისაღებად, აგრეთვე სასტუმროები მქადაგებელთათვის, სუფიებისა და პოეტებისათვის. უმართავდა მათ საზეიმო მიღებას. როდესაც მათ უნდოდათ ტფილისიდან წასვლა, აძლევდა ამის ნებას და მნიშვნელოვან თანხასაც სამგზავროდ. საერთოდ ის ეპყრობოდა მაჰმადიანებს მეტი ყურადღებით, ვიდრე თვით მაჰმადიანი ხელმწიფეები“¹.

როგორც ეტყობა, დავითი და მისი შვილიც დიმიტრი განასხვავებდნენ ერთმანეთისაგან თურქებსა და არაბ მაჰმადიანებს. ომი თურქებთან თბილისის გამო, გათავდა, ხოლო არაბ-სპარსული წარმოშობის თბილისელ მაჰმადიანებს, რომელნიც უმთავრესად ვაჭრობა-ხელოსნობას მისდევდნენ, დავითი და დემეტრე ეპყრობოდნენ კარგად და ცდილობდნენ მათი, როგორც საქართველოს ეკონომიკისათვის. სასარგებლოდ ელემენტების, სახელმწიფოს სასარგებლოდ გამოყენებას.

ამგვარად, თბილისი კვლავ გადაიქცა საქართველოს დედაქალაქად. მაგრამ თბილისის ეპოპეა, თვით დავითისავე დროს, ამით არ დამთავრებულა.

42. თურქ-სელჯუქიანთა სულთანის გამოღაჟარება საქართველოს მიმართულებით. იბნ-ალ-ასირი გადმოგვცემს, რომ ქართველების მიერ თბილისის აღების შემდეგ, ქალაქიდან ლტოლვილები ჩავიდნენ ბაღდადში დახმა-

¹ Defrémérg Fragments... პარიზი, 1849, გვ. 34.

რების გამოსათხოვრად, 516 წელს, მაგრამ იქ მათ გაიგეს, რომ სულთანნი მაჰმუდი ჰამადანშიაო. ისინი გაემართნენ ჰამადანისაკენ სულთანისაგან დახმარების სათხოვნელად. სულთანნი გაემართა აზერბაიჯანში, სადაც დაჰყო რამადანის თვე (1122 წლის 3 ნოემბერი — 2 დეკემბერი). (ამის შემდეგ) სულთანმა გაგზავნა ჯარი საქართველოზე¹. 1123 წლის მაისში სულთანნი ჯარით შემოვიდა აზერბაიჯანში.

ამ ცნობიდან ჩანს, რომ ჰიჯრის 515 წლის ბოლოში, ქართველების მიერ თბილისის აღების შემდეგ, ქალაქის ზოგი მეთაური ლტოლვილი ჰიჯრის 516 წლის დასაწყისში ჩაახლდა ბაღდადში (ჰიჯრის 516 წელი იწყებოდა 1122 წლის 11 თებერვალს). ამ წლის ნოემბერში სულთანნი ჯერ კიდევ თავრიზში იყო. ქართველების მიერ თბილისის საამიროს დაკავებამ მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა თურქმანების ხელშეწყობაზე. ამის შემდეგ სულთანნი შეუდგა მზადებას საქართველოზე გამოსალაშქრებლად, რაც განახორციელა 1123 წლის მაისში.

სულთანნი დიდი ჯარით შემოვიდა შირვანში. აიღო ქალაქი შამახა და შეიპყრო თვით შირვანშაჰიც. აქედან მან სპეციალური დესპანი გაუგზავნა დავითს და მოსთხოვა მისთვის ძღვენის ბირთქევა. ამის საპასუხოდ დავითმა გარდა ქართველთა ლაშქრისა, შეკრიბა 50 ათასი ყივჩაღი და გაემართა შამახასკენ. სულთანს მისი ვაზირი ურჩევდა უკან დახევას, მაგრამ სულთანნი არ დათანხმდა. მისდა საბედნიეროდ ქართველების ჯარში ქართველებსა და ყივჩაღებს შორის ატყდა უსიამოვნება, ჩხუბი, რის გამოც ყივჩაღების მეტი ნაწილი უკან დაბრუნდა. ამ დროს, შამახაში მომწყვდეული სულთანნი სურსათის ნაკლებობის გამო ითხოვდა გზის მიცემას. მის საშველად მიმავალი ოთხი ათასი კაცისაგან შემდგარი ჯარი ქართველებმა დაამარცხეს, რის შემდეგ სულთანნი საჩქაროდ და მალულად გაბრუნდა უკან. თბილისი დარჩა საქართველოს მფლობელობაში.

ამის შემდეგ იწყება ფეოდალური წყობილების წარმატებითი ხანა საქართველოში. ამ ხანას აგვირგვინებს თამარ მეფის დროინდელი მართებლობა, მწერლობაში კი — შოთა რუსთაველის პოეზია.

¹ იხ. დეფრემერის დასახ. წიგნი, გვ. 28.

დასკვნა. დიდგორის ბრძოლას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველი ხალხის ისტორიაში. თბილისი, რომელიც ოთხ საუკუნეზე მეტხანს უცხო დამპყრობთა ხელში იყო, დაუბრუნდა საქართველოს. ხოლო რადგანაც თბილისს თავისი მდებარეობით ამიერკავკასიის ცენტრში უდიდესი ეკონომიკური და სამხედრო სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა, ამით ძალზე გაიზარდა და გამაგრდა საქართველოს პოზიციები მეზობელი ქვეყნების მიმართ. ამის მიღწევა შესაძლებელი შეიქნა იმ დიდი ორგანიზაციულობის შედეგად, რომელიც გამოიჩინა საქართველოს სახელმწიფომ და ქართველმა ხალხმა, საერთოდ, დავით აღმაშენებლის ხანაში. ჩატარებულმა რეფორმებმა და სამხედრო შესაძლებლობათა სწორად გამოყენებამ მოუპოვა საქართველოს თურქ-სელჯუკიანთა აგრესიულ სახელმწიფოსთან დიდგორის ველზე სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში ბევრად უფრო მრავალრიცხოვან და დიდად საშიშ მოწინააღმდეგეზე ბრწყინვალე გამარჯვება.

დავითი, როგორც უდიდესი სახელმწიფო მოღვაწე და როგორც ბრწყინვალე მხედართმთავარი, ჯერ კიდევ სათანადოდ შეფასებული არ არის. XII ს-ნის ქართველებმა დავითი შეამკეს დიდისა და აღმაშენებლის ეპითეტით.

ეს მონოგრაფია მიზნად ისახავს ამ ეპითეტის რამდენადმე მაინც გახსნას.

დავითთან ერთად მოხსენებული და სათანადოდ გამოვლენილი უნდა ყოფილიყვნენ მისდროინდელი დიდი ქართველი სახელმწიფო მოღვაწენი და უახლოესი თანამებრძოლნი — მწიგნობართუხუცესი გიორგი ჭყონდიდელი და, მისი სიკვდილის შემდეგ, მისი შემცვლელი მწიგნობართუხუცესი სვიმონ გულაბერის ძე, ორივე სასულიერო პირი (მთავარეპისკოპოსები). უნდა მოხსენებულ იქნეს აგრეთვე ამირსპასალარი იოანე ორბელი, თბილისის გარემოცვის ხელმძღვანელი. ამ პირთა მიერ ქართველი საზოგადოების უნარიანმა, მაღალნიჭიერად გაძლოლამ და თვით ხალხისა და მისი ძალების ეფექტიანად დარაზმვამ მოუპოვა საქართველოს უდიდესი შედეგების მქონე გამარჯვება, რომლის მნიშვნელობა თავს იჩენდა და ცოცხლობდა საუკუნეების მანძილზე.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

სარგის კაკაბაძე	3
დიდგორის ომი	6
1. ლიტერატურის მიმოხილვა დიდგორის ომის შესახებ	6
2. ქართული ცნობები დიდგორის ომის შესახებ	14
3. გოტიეს ცნობა დიდგორის ომის შესახებ	17
4. სხვა ცნობები დიდგორის ომის შესახებ	22
5. თურქ-სელჩუკები	27
6. თურქების მიერ საქართველოს აოხრება და დაპყრობა	28
7. დავით აღმაშენებლის ცხოვრების ქრონოლოგია	30
8. დავით აღმაშენებლის მეფობის პირველი ხანა	31
9. საქარგაუების სისტემის რეორგანიზაცია	33
10. ჭვაროსნული ომების დასაწყისი და საქართველო	40
11. კახეთ-პერეთის სამეფოს შემოერთება	45
12. სავაზირო და შწიგნობართუხუცესი	48
13. რაინდობა დასავლეთ ევროპაში	53
14. ფრანგი რაინდები ჭვაროსანთა პირველ ხანაში	55
15. ჭვაროსან რაინდების წყობის წესი	58
16. ქართული ფეოდალური ლაშქარი	59
17. ქართველი რაინდები ორგანიზაციის თვალსაზრისით	61
18. ტერმინი „მოყმე“ და „თავადი“	65
19. იყო თუ არა საქართველოში სარაინდო ორგანიზაცია — ორდენები?	67
20. შეიარაღება	72
21. ფინანსური ღონისძიებანი	75
22. ბიზანტიის გავლენისაგან განთავისუფლება	80
23. ახალი სახელმწიფო დროში	80
24. თბილისის საამიროს სტრუქტურული ხასიათი	81
25. თბილისის საამიროს მდგომარეობის გაუარესება თურქების ზეგლში	89
26. მოსახლეობის დაახლოებითი რაოდენობა საქართველოში დავით აღმაშენებლის დროს	91
27. ყივჩაღების მოწვევა	94
28. თურქების წარის ხასიათი	95

29. თურქების დიდი გამოლაშქრება საქართველოს წინააღმდეგ	96
30. შოწინააღმდეგეთა ძალების რაოდენობა	100
31. დიდგორის ომის თარიღი	103
32. პირველი ბრძოლა თურქებთან დიდგორის ზეგანზე, ძეგვის ხევის მიმართულებით	105
33. თურქების მზადება დიდგორის დიდი ომისათვის	107
34. ქართველი ჯარის განლაგება	111
35. ბრძოლის დაწყება. თურქების მთავარი შემოტევა და ქართველთა კონტრშეტევა	115
36. დავითის შეტევა არაბების ჯარის წინააღმდეგ ნაბაკურის სერზე	119
37. ქართველების თავდასხმა თურქებზე ნენავის მთიდან და ზურგში	123
38. თურქების ლაშქრის სრული განადგურება	125
39. მხარეთა ზარალი	128
40. თბილისის აღება ქართველების მიერ	129
41. პრივილეგიები თბილისის მაჰმადიანთათვის	133
42. თურქ-სელჯუკიანთა სულთანის გამოლაშქრება საქართველოს მიმართულებით	134

ИБ № 531

რედაქტორი **ქ. გრიგოლია**

გამომც. რედაქტორი **ი. ხუციშვილი**

მხატვრული რედაქტორი **გ. ინასარიძე**
ტექნიკური რედაქტორი **შ. ოსიტაშვილი**
უფრ. კორექტორი **ე. ბაბალაშვილი**
კორექტორი **თ. კაკუშაძე**

გადაეცა წარმოებას 7/VI11-78 წ. ხელმოწერილია და-
საბეჭდად 30/X-79 წ. ქალაქის ზომა 84×108¹/₃₂
საბეჭდი ქალაქი № 2. ნაბეჭდი თაბახი 8,75. პირო-
ბითი ნაბეჭდი თაბახი 7,35. სააღრიცხვო-საგამომცემ-
ლო თაბახი 6,67.

უე 06026. ტირაჟი 5.000. შეკვეთა № 1021.

ფასი 85 კაბ.

გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი, მარჯანიშვი-
ლის ქ. № 5.

Издательство «Ганатлеба», Тбилиси, ул. Мард-
жанишвили, 5.

1982

საქართველოს სსრ გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა.
და წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის
ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, თბილისი, მარჯანი-
შვილის ქ. № 5.

Комбинат печати Государственного комитета
Грузинской ССР по делам издательства, полигра-
фии и книжной торговли, Тбилиси, ул. Марджан-
ишвили, 5.